

સંવાલક અને પ્રકાશક

કેતુરભાઈ ખીલ્લી : પ્રધ્યાન કાર્યાલય : પારસી આગિવારી સામે : અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ

✽

[હવે હક પ્રકાશકને સ્વાધીન]

જ. મે.

જીમને સપ્રેમ અર્પણ

અનુક્રમણિકા

પીટર કોપોલકિન - પ્રવેશક	...	૧
-------------------------	-----	---

વિભાગ ચોથો : સેન્ટ પીટર્સબર્ગ

૧	વિજ્ઞાનને મુખ્ય અર્પણ	...	૩
૨	આર્કટિક સોયવાની યોજના	...	૭
૩	નવી વાંછનાઓ શી હતી?	૧ ...	૧૦
૪	પાટનગરના રંગદંચ	...	૧૪
૫	ઓલવાયેલા જ્વાળામુખીઓ	...	૧૮
૬	સ્ત્રીશક્તિ જગે છે	...	૨૪
૭	પિનાનું મૃત્યુ	...	૨૮
૮	આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર પ્રવૃત્તિમાં	...	૩૧
૯	‘જ્યુરા સમવાય’	...	૪૨
૧૦	બાકુનિન : ક્રાન્તિની ફિલસૂફી	...	૪૮
૧૧	એક બંડલની કથા	...	૫૨
૧૨	નિદિલિઝમ	...	૫૪
૧૩	એકોબ્સ્કીનું મંડળ	...	૬૧
૧૪	લોકજનગૃતિની દિલચાલ	...	૬૩
૧૫	રોપનિયાક	...	૭૨
૧૬	ગિરફતારી અને કારવાસ	...	૮૧

વિભાગ પાંચમો : કિલ્લામાં

૧	અંધાર કોટડીમાં	૯૩
૨	તુરંગમાં વાચનલેખન	૯૮
૩	એક ભારે ફટકો	૧૦૦
૪	ટકોરાથી વાતચીત	૧૦૪
૫	છૂટવાની યોજનાઓ; અંતે છૂટકારો	૧૦૭

વિભાગ છઠ્ઠો : પશ્ચિમ યુરપ

૧	ઝેટ બિટનમાં	૧૦૧
૨	જસુરાનું પ્રભાવશાળી મહામંડળ	૧૨૬
૩	મહામંડળના કેટલાક મળ્યો	૧૩૨
૪	નવીન સમાજરચના	૧૩૮
૫	ધેન્ટની યાદગાર પરિપઠ	૧૪૮
૬	ટર્જેનેઈ	૧૫૨
૭	‘લે રૈવોસ્તે’	૧૫૬
૮	રશિયામાં વધુ સીતમ	૧૬૩
૯	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંથી હૃદયારી	૧૬૯
૧૦	ખરી હૃદયારી તો આ	૧૭૩
૧૧	જમ્મુસોની નિધા હેફળ	૧૭૬
૧૨	ફ્રેંચ સરકારનો મહેમાન	૧૭૮
૧૩	કલેરવોની તુરંગ	૧૮૨
૧૪	થોડીક જામ્મુસકથાઓ	૧૮૮
૧૫	છૂટકારો : ફરીથી ઇંગ્લેન્ડમાં	૧૯૨
૧૬	ઈંગ્લેન્ડની સમાજવાદી પ્રવૃત્તિ	૧૯૫
૧૭	સરમ પરિણામ	૧૯૭

પીટર કોપોટકિન

તેનું વ્યક્તિત્વ, ફિલસૂફી અને સાહિત્યસેવા

૧

માણસે આ પૃથ્વી પર અવતાર ધરીને કેટલાંય સાહસો માથે ઉઠાવવાં પડે છે. તેમાંનાં કેટલાંક સાહસ અક્ષતમંદ હોય છે અને બીજાં ગાંઠધિલાં. આ બીજાં સાહસપ્રકાર સ્થૂલ જીવનમાં આ કાલના વિમાનીઓને કે ધ્રુવપ્રદેશો યા તો હિમાલયપ્રદેશોના શોધકોને, તથા સૂક્ષ્મ જીવનમાં સર્વકાલના કવિઓ અને લેખકોને બહુ પ્રિય હોય છે. તેવા એક કવિએ અસલ વારાના હિંદુસ્તાનમાં પોતે 'અરુપવિષયા મતિઃ' હોવા છતાં, સ્વેચ્છા પરમ પ્રતાપી રાગનું વંશવર્ણન કરવાનું બીકું ઝડપ્યું અને શોભાવ્યું હતું. આ પ્રવેશક લખવાનો પ્રયાસ પણ એવી જ રીતે હોડકામાં બેસીને દુસ્તર સાગર તરવાનો મોહ ધરનાર અરુપમતિ માણસનું એક સાહસ જ છે. પ્રારંભ કરતાં, ક્યાં કોપોટકિન ને ક્યાં હું, એવો ગભરાવી દેતો સવાલ યથા વિના રહેતો નથી. આમ છતાં, એ વીરવિભૂતિ અને તેના જીવનકાર્ય વિશે થોડુંઘણું લખવા બેસું છું, તે એવી શ્રદ્ધાથી જ કે ગભરાએલા કલ્પિતાસની કંપતી કલમને જે વાગ્દેવીએ સ્થિર કરી અને પૂરા સોળ સર્ગ લગી સરલમધુર પ્રવાહે વહેતી રાખી, તે મારા જેવા પોતાના

વિનમ્ર ભક્તને આ ઘોડા પાનાંપૂરતી સહાય થવાની ના તો નહિ પાડે. તેથી, એ ત્રદાથી ભરેલે હૃદયે અને 'યા કુન્દેન્દુપારહારધવલા' એ તેનો પ્રસિદ્ધ સ્તુતિમંત્ર ભાવપૂર્વક મનમાં ભણીને, પ્રારંભુ' છું.

૧૯૩૨ની સાલ સુધી શુભ્રરાતના સામાન્ય વાચકને કોપોટકિન કે તેના કાર્ય વિશે થોડી જ માહિતી હતી—'પ્રસ્થાન' માસિકમાં આવેલી શ્રી. નંદલાલ શાહની ત્રણ હપ્તાની એ મહાપુરુષની જીવનરેખા આંકતી એક લેખમાળા અને તેનાં લખાણોના બે નાના ગ્રંથો 'કાન્તિ' તથા 'કામદાની આંધી' માંથી મળી શકે તેટલી જ. ૧૯૩૨-૩૩માં 'એક ક્રાંતિકારની આત્મકથા' પ્રગટવાથી તેની દ્વારા આપણે તેના એક વધુ તથા ઘણા મહત્વના અંશથી તેા પરિચિત થઈએ જ છીએ, પણ તે અંશમાં તેની પોતાની જીવનકથા હોવાને કારણે, આપણને તેમાંથી તેના સૌમ્ય અને આકર્ષક બ્યક્તિત્વ, તેના પ્રભાવશાળી ચારિત્ર અને તેના અદ્ભુતરસિક જીવનપ્રશ્નો અંગંધી, તેમ જ, ક્રાંતિની તેની વિશિષ્ટ દિલસૂઝી અંગંધી ઘણું જાણવાનું મળે છે. માત્ર, તેની બહુવિધ સાહિત્યસેવાને સાકાર કરતા બીજા અંશોનું આપણું જ્ઞાન હજી પરિમિત ગણાય. એ કારણે, આ પ્રવેશકનો સારો જેવો ભાગ આપણે એ અંશોના જોખાવતા વિસ્તારવાળા પરિચય કરાવવામાં આગળ જતાં રોકવાની જરૂર પડશે. પણ એ પરિચયચિત્ર જે ભોંય પર આલેખવાનું, તે તો અંશકારના જીવન અને દિલસૂઝીની જ બની શકે. તેથી, પહેલાં તો તેની જીવનરેખા અને 'એનાર્કિઝમ' હોર્ડે અસાસકવાદની રૂપરેખા દોરવી ઠીક પડશે. પછી તેના કેટલાક મુખ્યામુખ્ય અંશોના વિસ્તૃત કે સંક્ષિપ્ત સારભાગ વડે એ રેખાઓમાં ચચાસક્ય રંગ પૂરવાનો પ્રયાસ કરીશું.

૨

પીટર કોપોટકિન જે કુળમાં જન્મ્યો હતો તે રશિયાનાં સૌથી પુરાણાં અને ખાનદાન કુળોમાંનું એક હતું. તેનો પિતા એટલે,

જે કાળે ગુલામો પર નબતી જમીનદારસાહી રસિયામાં પ્રવર્તતી હતી, તે કાળનો મોટો ઉમરાવ; ઉમરાવ, પણ તેના નિર્ધૃષ્ટ ભાઈબંધ ઉમરાવોને મુકાબલે જાણે દયાળુ કહેવા જેવો, બોળો અને દુનિયાદારીમાં તથા લશ્કરી જીવનમાં રાચનારો હતો. અમુક આકર્ષક બોળપ સિવાયનો તેનો કોઈ ગુણ પુત્રમાં જિતર્યો જણાતો નથી. ગુણજસ્રોની બાળતમાં તો તે પિતા કરતાં માતાનો વારસો વધુ અંશે પામ્યો જણાય છે—રસીલાં પ્રવાસવર્ણનો લખનારી તથા આશ્રિત ખેડુતાણીઓ જોડે આનંદભેર નૃત્ય કરવામાં નાનમ નહિ માનનારી તેની માતા. કોપોટકિનની અમોઘ જૂતદયા, તેનો આમવર્ગ માટેનો પરમ સજીવ, સક્રિય પ્રેમ અને તેની સુરેખ તેટલી જ રસાત્મક શૈલી: આ સર્વ ગુણો પોતે ચારેકની વચે જોએલી માતાએ જ તેનામાં મૂક્યા હતા એમ આપણે નિઃશંક માની શકીએ.

માતા ગયા પછી તેના પિતા ખીજી વાર પરણ્યા અને તેમણે બંને દીકરા—પીટર અને તેનો ભાઈ અલેક્ઝાંડર, જેનો તેના વિકાસમાં ધણો ફિરસો હતો, ને તેથી, જેની ઘણીખરી જીવનકથા પણ આ આત્મકથામાં વણાતી આવી છે: એ બંને દીકરા—સોપ્યા નોકરોને તથા પુલેંસાહેબ જેવા ફરડા ફેંચ શિક્ષકને. સુભાગ્યે, નોકરો કુટુંબીજનો જેવાં હતાં. તે બધાં પોતાની મમતાળુ સદૃગત શેકાણીની કરુણમધુર યાદગીરી સમા બંને કુમારોનું અચ્છી તરેહથી જતન કરતાં અને જાત-જાતની રમતગમતોથી તેમને આનંદ કરાવતાં. આ કારણે તેમ જ પાછળથી હેલનજહેનની માયાભરી દરમિયાનગીરીને લીધે પેલા માસ્તરસાહેબ ઉછરતા કુમારોને થોડું જ નુકસાન કરી શક્યા. તેમણે વધુમાં વધુ નુકસાન એ જ ક્યું લાગે છે કે ‘ન્યુરિસ—કોન્સલ્ટ’ એટલે કે ધારાશાસ્ત્રીના નામ અને કામ વિરુદ્ધ જબરો દુર્મંદ બંનેનાં મનમાં બંધાવ્યો. પણ તેથી દુનિયાને કંઈ જીવ જેવી ખોટ ગઈ નથી.

પરંતુ એ અમીરધરનું વાતાવરણ બીજી રીતે પણ આગક પીટરનું ઘડનર આગળ ચલાવ્યે જતું હતું. જાણ નહોતી વાંકે પોતાના ગુલામ 'જીવો'ને ચાલકાની સજનો હુકમ કરતા એ જોઈને તે ખૂબ મુંઝાનો અને તેવી ખફીના ભોગ બનેલા દુઃખાયેલા ગુલામ મકારને તેણે અધારે એકાંતે કોણ પણ દીધો હતો કે હું મોટા ચર્ચિત ત્યારે તમને લોકોને આમ નહિ સંતાપું; વળી જગીર-ગામ નિકાલ્સ્કોય જવાના માર્ગનું તથા તે ગામનું પ્રકૃતિસૌંદર્ય, ઇતિહાસ-પ્રભંગો તથા લોકજીવન, એ સર્વ પણ તે કુમળા હૃદયને વિવિધ રીતે મંસ્કારવા તથા તેના ભાવિ જીવન માટે વજોટ આપવા લાગ્યાં હતાં; અને ભવિષ્યમાં 'લે રેવોલ્તે' જેવા ક્રાંતિકારી પત્રનો તંત્રી થનાર હતો તે આ અરસામાં, કિશોર વયે જ, હસ્તાક્ષરિત દૈનિક ને માસિક કાઢીને પત્રકારજીવન પણ આદરે તેમાં શી નવાઈ ?

પછીનાં આઠ વર્ષ કુમારચમૂની શાળામાં તથા સિદ્ધેનશાહના રમાલામાં કુમારરાજ તરીકે તેણે ગાળ્યાં. આ સમયમાં તેનો મનોવિકાસ બહુ ઝડપથી અને ઘણી જુદીજુદી દિશામાં થયો. સાહિત્ય તેમ જ વિજ્ઞાનનો એ દિનોનો અભ્યાસ તેને પાકટ ઉમરે ઘણો ખપ લાગ્યો. તેવામાં દેશજીવનનો સૌથી મહત્ત્વનો બનાવ એ બન્યો કે ખેડૂગુલામોને મુક્તિ—માથુપ્રાપ્તિના સર્વ પ્રાથમિક હક્કો—હવે મળશે એવો હઠેરો બહાર પડ્યો. હઠેરને પાછળથી આપમનલબ્ધી માણસોએ વહેવારમાં ઘણે અંશે નામુકર ગયા જેવો કર્યો એ જુદી વાત; કોપોટકિન પોને તો પોતાની ફરજ જાળવવામાં જરા ય ચૂક્યો નહોતો; જગીરનો જે ભાગ પોતાને વારસામાં મળ્યો તેના ખેડૂતોને તેણે પૂર્ણ મંત્રુટ કરી દીધા હતા. તેની હકુમતમાં તેઓ જેમ તેની પડખેની જ ખુરસીએ બેસી, તેની કાદી આપેલી ચાના ધુંટડા સાનંદ ભરી શકતા, તેમ, તદ્દન નફકરે જીવે સાંજને પરોરે ગામજવારના ખુજામાં ઠંડો સમીર માણુતામાણુતા, પોતાના ભાંગ્યાનૂટલા ભજનરનો ઉમંગક્રોર ઉપયોગ કરતાકરતા ધરમપોથી-

માંથી પણ 'રિનેઈસ' (આનંદ કરે) શબ્દ વીણી કાઢી તેનું રટણ કર્યા કરતા હતા.

૩

શાળા છોડ્યા પછી તે સાઈબીરિયામાં લશ્કરી અફસર બન્યો. ત્યાંનાં બે અઢી વર્ષ ક્રોપોટકિનના જીવનઘડતરને સુનિર્ણીત દિશામાં વાળનારાં નીવડ્યાં. જૂગોળવિદ્યાના વિચારદ્વારા તેને પુખ્ત વયે વિજ્ઞાનની દુનિયામાં સ્થાયી પ્રતિષ્ઠા અપાવનારી તેની ઉત્તર એશિયાની પર્વતમાળા વિશેની શોધોનાં ખીજ તે સમયમાં વવાયાં તથા આયુર-પ્રદેશની સાહસિક મુસાફરીઓ પણ તેણે ત્યારે જ કરી. પરંતુ તેનાથી વધુ અગત્યનું જ્ઞાન તો તેને સાઈબીરિયામાં લોકોદ્ધારના પ્રયાસવેળા એ સાંપડ્યું કે રાજ્યવહીવટની જગમૂંચણી માનવજાતના સર્વદેશી વિકાસને રુધિરારી છે, માટે દુનિયામાં સર્વત્ર અસાસકવાદી નવીન સમાજરચના ફેલાવી જોઈએ—દરેક દેશમાં સ્વેચ્છાથી રચાએલાં અને એકત્રિત થએલાં નાનાંનાનાં ધંધાવાર માનવજૂથો રચાવાં જોઈએ, તેમાં હાલની પદ્ધતિના કાપઢા કે સરકારખરકારની જરૂર રહેશે નહિ, માટે તેવું કશું ન હોતું જોઈએ; અને એવાં જૂથોના જગદ્વ્યાપી સમવાયોએ જ જગતનું જીવન ઘડતું જોઈએ, જેથી કરીને સર્વ-સમાનતા અને સર્વસુલભ સુખભોગ તેમ જ સંસ્કારભોગ જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહે.

સાઈબીરિયાથી રશિયામાં પાછા આવ્યા પછીનાં ચાર વર્ષ તો વિદ્યાપીઠમાં વધુ અભ્યાસ કરવામાં, રાહેનશાહી સીતમથી દળાઈને ડહાઈ ગએલા પાટનગરના પલટાએલા રંગદંગ નીરખવામાં અને ફ્રિન્લેન્ડના ખરફખગયારોને લગતી જૂસ્તરશાસ્ત્રની શોધોમાં ગયાં. એ શોધપ્રવાસ દરમિયાન જ ક્રોપોટકિનના જીવનમાં લગભગ આગુધાર્યું એક પરિવર્તન થયું—માત્ર વિજ્ઞાનની સેવાને અર્પાયું.

હોત તે જીવન દરિદ્રનારાયણની સેવામાં અર્પવાનો નિશ્ચય તેણે ગરીબ અજાણુ ખેડૂનોની માફી દશાથી દુભાઈને, તે માકપને સાટે પોતાથી બને તેટલી વધુમાં વધુ આરપ પ્રગટાવવાની ન્વચ્છંત સદ્ભાવનાથી પ્રેરાઈને, કર્યો. વિજ્ઞાનનું કાર્ય તે પછી પણ બેરાક પ્રમંગોપાત્ત ચાલુ હતું. ઉત્તરવયમાં પે'તે લખેલી 'મ્યુમ્યુઅલ એઈડ' રચતી વખતે તો વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓનું સુમંચિત જ્ઞાન તેને માટે સોનાના મૂલનું થઈ પડ્યું. પણ ફિન્લેન્ડ પછીનો કોપોટકિન એ ગરીબ-સેવાનો વ્રતધારી છે, વિજ્ઞાનસેવાનો નહિ.

૪

નવું જીવનવ્રત આહોરાત્ર પાળતાંપાળતાં એક વખતના પ્રિન્સ કોપોટકિને રાજાપાટની જે નવી જિંદગી સ્વીકારી અને દીપાવી, તેની કથા અદ્યપિસ્તારથી પણ કહેવા બેસીએ તો બહુ વાર લાગે. આત્મકથાના આ બીજા ભાગમાં પૂરતી વિગતોસહિત રસમયતા-પૂર્વક વર્ણવાએલા એ બનાવો પરથી વાંચનાર ભેદ શકશે કે એ જિંદગી દેશબાંધવોના બહોળા આમવર્ગના હૃદય સાથે એકતાર થવામાં, અભ્યાસ કે અનુભવમૂલ્ય માટે પરદેશ વેડવામાં, આંતર-રાષ્ટ્રીય કામદારસંઘના અથાક સેવક લેખે, કે પછી યથાપ્રમંગ સ્વદેશી કે વિદેશી તુરંગોના સળિયા પાછળજ ધીરતાથી વર્ષો ને વર્ષો વીતાડવામાં તેણે ગાળી હતી. ૧૮૮૬ માં—પોતાની ચુમ્માલીસની વયે—તુરંગવાસને છેલ્લી સલામ કર્યા પછી વરસદઢાડે તેણે પોતાનું પહેલું ઇંગ્લિશ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ 'ફ્રેન્ડ એન્ડ રશિયન પ્રિન્સ'ના પ્રકાશન સાથે, કોપોટકિનની ખ્યેયલક્ષી છનાં કક્ષારહિત નહિ એવી સાહિત્યસેવાની શરૂઆત થાય છે. * ત્યારથી માંડીને, તેના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે પ્રગટેલા તેના છેલ્લા પુસ્તક સુધીનાં આ સોળ

* ત્યાર પહેલાંના તેના બેત્રણ ગ્રંથો રૂઝમાં જ લખાએલા. તે મુખબંધે ગાણુ ત્રણાય તેવી કૃતિએ છે

પુસ્તકોમાં તેના અનુભવો, ‘એનાર્કિઝમ’ની તેની વિશિષ્ટ દિલસૂઝી તથા તેનાં વિજ્ઞાનવિષયક અંશોધનો ચિરંજીવ થયાં છે:

- ૧૮૮૭: ફ્રેંચ એંડ રશિયન પ્રિન્સ
- ૧૮૯૧: એનાર્કિસ્ટ કોમ્યુનિઝમ
- ૧૮૯૮: ધ સ્ટેટ: ઇટ્સ પાર્ટ ઈન હિસ્ટરી
- ૧૮૯૯: ફીલ્ડ્ઝ ફેક્ટરીઝ એંડ વર્કશોપ્સ
- ૧૯૦૦: મેન્વાર્સ ઓફ એ રેવોલ્યુશનરિસ્ટ
- ૧૯૦૧: અનસપેક્ટેડ રેડિએશન્સ
- ૧૯૦૨: મ્યુચ્યુઅલ એઈડ: એ ફેક્ટર ઓફ રેવોલ્યુશન
- ૧૯૦૩: મોડર્ન સાયન્સ એંડ એનાર્કિઝમ
- ૧૯૦૪: એનાર્કિઝમ: ઇટ્સ ફિલોસોફી એંડ આઈડીઅલ્સ
- ૧૯૦૪: ધ ટેસિફિકેશન ઓફ એશિયા
- ૧૯૦૪: ધી આશઆફી આફ એશિયા
- ૧૯૦૫: આઈડીઅલ્સ એંડ રીએલિટી ઇન રશિયન સિટરેચર
- ૧૯૦૧: ધ ક્રાંકેસ્ટ આફ ઇંડ
- ૧૯૦૬: ધ ગ્રેટ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન
- ૧૯૦૬: ધ ટેરર ઇન રશિયા
- ૧૯૨૪: એથિક્સ: આર્થિક્સ એંડ ડેવલપમેંટ *

૧૮૮૬ની સાલમાં ફ્રેંચ તુરંગમાંથી છૂટ્યા પછી પોતે લંડન-પડોરા તા હેરોમાં સ્થિરતાથી જીવન ગાળવું શરૂ કર્યું એમ તો કોંપોટકિને આત્મકથામાં જ કહ્યું છે. એ વર્ષથી માડીને ત્રણ દશકા સુધીનો સમય તેણે એ સ્થળે મુખ્યત્વે ચિંતનમાં અને ઉપર્યુકત પ્રથોની રચનામાં ગાળ્યો. એ સાહિત્યપ્રવૃત્તિને પરિણામે તે ઇંગ્લંડમાં તેમ જ અમેરિકામાં જેમ અસાસકવાદના વિષયમાં તેમ ખેતીવાડી ને ભૂગોળના વિષયોમાં પણ પ્રમાણપુરુષ ગણાયો. ‘મ્યુચ્યુઅલ એઈડ’

* આ પુસ્તકોમાંનાં કેટલાંકની જુદી અમેરિકન આવૃત્તિ પણ થઈ છે; ઇંગ્લંડમાં પણ કેટલાંકની બીજી આવૃત્તિ થયેલી; ફ્રેંચ વિપ્લવ વિશેનું મૂળે ફ્રેંચમાં જ લખાયું હતું.

અર્થાત્ પરસ્પર સહાયતાનો વિકાસ ગ્રાણીસૃષ્ટિમાં અને માનવ-
ઇતિહાસમાં કેવી રીતે થયો છે તેને લગતા સિદ્ધાંતો પણ તેણે આ
અરસામાં જ વિચાર્યા અને 'ધ નાઈન્ટીનથ સેન્યરી'માંની તે વિષયની
૧૮૯૦-૯૬ દરમિયાનની લેખમાળામાં જગત સમક્ષ પહેલી વાર
મૂક્યા. એ પત્રના તંત્રી મિ. જેમ્સ નોલ્સ તથા પીઝા ઘણા સમભાત્રી
અંગ્રેજો સાથે તેને, તેઓ તેના અપૂર્વ વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાયા હોવાથી,
મિત્રાચારી થઈ અને ટકી તે પણ આ ૧૮૮૬થી ૧૯૧૭ સુધીનાં
૩૧ વર્ષમાં જ.

૫

૧૯૧૭ના માર્ચમાં રશિયા મહાક્રાંતિથી ધધધી ઊઠ્યું.
કોપોટકિનને તે વેળા લાગ્યું કે જે દહાડો દેખવા મેં એક સાડી સુધી
સતત વિચારો અને કાર્ય કર્યા છે તે દહાડો આખરે આવી પહોંચ્યો
ખરો. તે વર્ષના જૂનમાં એ રશિયા ગયો, તે ગએલો તો એવી
આશાથી કે હમણાં આ કેરેન્સ્કી વગેરેને હાથે પશ્ચિમ યુરપ અને
અમેરિકાની ઢબનું લોકશાસન સ્વદેશમાં પ્રવર્તશે અને તેમાંથી આગળ
ઉપર અશાસકવાદની વિશ્વકલ્યાણક ભાવનાનો પ્રયોગ કરવાની તક
મળવા પણ મંભવ ખરો. રશિયામાં જે ક્રાંતિ થઈ તે પ્રકારની ક્રાંતિ નજીક
છે એમ તો તેણે આત્મકથાના અંતભાગને સમયે—છેક ૧૯૦૦માં
—જોઈ લીધું હતું. અને પૂરી એક વીંશી પણ વીત્યા પહેલાં એ
સ્વપ્ન સત્ય કરે ત્યારે તેના દિલમાં એવા અલિલાષો જાગે જ ને,
કે આ મંગળકારી ક્રાંતિ હવે ટૂંક સમયમાં જ જગતને ઘેરી
વળશે તથા અશાસકવાદનો સર્વત્ર જથજથકાર બોલાશે.

પણ તેને રશિયામાં આવ્યે પૂરા ૭ માસે યથા નહોતા ત્યાં
તો દેશનું રાજ્યતંત્ર ગયું લેનિન અને તેના સમષ્ટિવાદી બોલ્શેવિક
જોડીદારોના હાથમાં. એ લોકોની સાથે કોપોટકિનનો કંઈ મેળ

ખાધો નહિ એમ એ સંબંધી આજે ઉપવ્રજ્ય સર્વ સાધનો પરથી લાગે છે. આ પરિણામને કુદરતી પણ કહી શકાય. એક બાબુ કેન્દ્રવર્તી સત્તા અને સરમુખત્યારીમાં જ માનતા લેનિન અને તેના માર્ક્સપંથી સાથીઓ; બીજી બાબુ, કેન્દ્રાપગામી અને સ્વેચ્છાચારી જૂથોના સમવાયમાં અને પૂર્ણસ્વાતંત્ર્યમાં માનનારો બાકુનિનનો શિષ્ય કોપોટકિન. ઓગણીસમી સદીના ચોથા ચરણમાં માર્ક્સ અને બાકુનિન વચ્ચે કેટલીક વાર તડાતડી ઊડેલી, તો પછી વીસમીના પહેલા ચરણમાં એ પ્રત્યેકના અનુયાયીઓ વચ્ચે પણ તેવું જ બને તેમાં શું આશ્ચર્ય? પણ કોપોટકિન વિપ્લવધીર છતાં સામાન્યતઃ શાંતિને ચઢાનારો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ. એટલે તેણે આ વિકટ પ્રસંગે કંઈ જાહેર અગત્ય આ બાબતમાં થવા દીધી હોય તેમ જણાતું નથી. તે મનમાં તો ઘણું કષ્ટાયો અને ગોતે રાજકારણમાં ભાગ લેવો સદંતર હોડી દીધો. તેના આ કાળના અતેવાસીઓ દ્વારા જગત એટલું જ જાણી શક્યું છે કે તેને બોલ્શેવિકોની સરમુખત્યારી અને કાર્યપદ્ધતિ નાપસદ હતી. સિદ્ધાંતભક્ત બોલ્શેવિકોને પક્ષે આપણે ન્યાય ખાતર એટલું તો કહેવું જોઈએ કે પોતે કોપોટકિનને પોતાના અંતરંગ મંડળમાં સ્વીકારી શકે તેમ તો નહોતા; પણ, તેમણે તેને જૂના સમયની ક્રાંતિપ્રવૃત્તિના અગ્રણીઓમાંના એક તરીકે એવું માન આપ્યું કે મોસ્કોમાંના કોપોટકિનના ઘરમાં તેના નામથી સામાજિક પ્રતિદ્વાસનાં સાધનોનું સંગ્રહસ્થાન સ્થાપ્યું. આ પગલું કોપોટકિનના જીવતાં જ ભરાયેલું કે કેમ, તે આપણાં સાધનસાગમી પરથી સ્પષ્ટ થતું નથી. સ્પષ્ટતાપૂર્વક એ સામગ્રી આપણને જે કંઈ કહે છે તે એટલું જ કે તેનો અંતિમ રસિયાનિવાસ ચાર દુઃખી વર્ષો લગી લંબાયા બાદ, પોતાની ૭૯ની વયે, પીટર એલેક્સવિચ કોપોટકિન મોસ્કોપડોશમાં ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીની આઠમી તારીખે પંચત્વને પામ્યો હતો.

“આહ, તેવામાં તો કેટલી ય જુહાટાય વિભૂતિઓ! હતી. હવે એવો નજરે ચડે છે કોઈ?” જૂના જમાનાની વાતો કરતાં-કરતાં જ્યારે એ. જી. ગાર્ડિનરના પ્રાચીનપૂજક મિત્રે તેને આ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે, “ધીમા બોલો, ધીમા; તમે માગો છો તેવો દાખલો આપણી સમીપ જ છે” કહીને ગાર્ડિનરે તેને જરાક જ દૂર બિભેલો, બિભેલે ખૂબ જોરથી પ્યાસામાંની આ હસાવ્યા કરતો, પણ આ પીવા કરતાં કડકડાટ વાતો ક્યે જવામાં વધુ રસ લેતો, એક પુરુષ બતાવ્યો હતો. તે શબ્દસંજ્ઞા સિપાહીની માફક દદાર બિભેલો હતો; ખભા તેના પખતા અને ભાલ સુવિશાળ હતું; મોટાં નયનોમાંથી તેજસ્વિતા અને આર્દ્રતા ઉભય સ્વર્તા; અને ગરવી, ભરાવદાર, આખા ય વક્તવ્યજને આચ્છાદતી દાઢી તેના પ્રકાંડ દેહને સવિશેષ ભવ્યતા અર્પતી હતી. એ જુહાટાય વિભૂતિ તે જ આપણો ચરિત્રનાયક કોપોટકિન.

તેના મસ્કારચિત્રનો આરંભ ઉપલા દશ્યથી કર્યા પછી ગાર્ડિનર કહે છે કે મિન્સ પીટર કોપોટકિનનો વ્યક્તિપ્રભાવ એવો અજન્મ સરખો અને તેની કારકિર્દી એટલી તો અદ્ભુત રસે ભરેલી છે કે આપણને તે લોકવાર્તાના દક્ષિણ કે અર્ધદક્ષિણ રંગભાવી (‘રોમેન્ટિક’) નાયકની જ યાદ આપે. ઇતિહાસના આદિકાળમાં તે જન્મ્યો હોત તો સીતમગરને પડકારતા ગ્રીક વીરેન્દ્ર એજેક્સના નામની, કે પછી, પૃથ્વીપટ સ્વાતંત્ર્યપ્રદીપ જગવનાર, કોકેસસના કાળમીઠ ખડકે ઝડકાએલા પ્રોમેથ્યુસના નામની આસપાસ જેવી દંતકથાઓ રચાઈ છે તેવી જ કોપોટકિનની આસપાસ પણ રચાઈ હોત. તેનાં પરાક્રમોથી પ્રેરાઈને કવિઓએ પ્રજનાં માનીતાં મધુર ગીતો બેઠીને લલકાર્યા હોત અને તેનાં જીવસંદોસડનાં સાહસની

કદાણીઓ મુણીને કેટલાં ય બાળકોની કાઠીલી કલ્પના ઉત્તેજિત થઈ હોત. એ નરવીરના જીવનનાટ્યમાં જે વિસ્તીર્ણતા છે અને છતાં જે સાદાર્થ છે તે આપણા યુગમાં તો અદ્વિતીય છે. તેના દર્શનમાત્રથી જેમ આપણને તેના આત્માની મહત્તાનું જ્ઞાન થાય છે તેમ રશિયાની પણ મહત્તા, વિસ્તીર્ણતા અને અગાધ કરુણતાનું જ્ઞાન થાય છે.

ગાડિનર કરતાં ભુદી જ મનોવૃત્તિના એ લેખકો—અપૂર્વ જીવનવિવેચક દેવસોક એલિસ અને આરુ સાહિત્યવિવેચક જ્યોર્જ ષેન્ડીસ—પણ કોપોટકિનના બેનમૂન ચારિત્રો પશુ ગાવામાં ગૌરવ સમજે છે. એલિસ તેના ગુણવિશેષો નિર્દેશાને પછી તેને “એકાસાથે અમીર અને શહીદ; તત્ત્વદર્શી ચિન્તક અને વિપ્લવવાદી; વિજ્ઞાનના ઊંચા સંસ્કારોથી શોભતો તો ખરો જ, પણ સૌથી ગરીબનાં દુઃખોનો ય મહભાગી ને સર્વદા અભિજાત ચારિત્રની દીપ્તિથી ઓપતો”—આવા અનુપમ નરરત્ન તરીકે તેને બિરુદાવે છે. અને ષેન્ડીસનાં નેકદિલ પ્રશંસાચચન પણ તેનાથી ઓછાં ઊતરે તેવાં નથી: “કોપોટકિનનું જીવન મહાન છે તેમ રસ-ભર્યું પણ છે.” “તેની બુદ્ધિમત્તા ધણી જ બ્યાપક છે.” “જીવનવિધાતાએ તેને ભાવિ જગતના મંદિરની કાનશિક્ષા ગણી લીધી છે.” “તે કદી વેરીલો બનતો નથી, હમેશાં જ સ્વાર્થભાગી છે.” “સ્વાતંત્ર્યલડતના હરકોઈ યોદ્ધાને જેબ આપે તેવું તેનું ચારિત્ર છે. એ સર્વ નરનાયકોમાં તેના કરતાં વધારે નિષ્કામ અથવા તો માનવબંધુઓ પ્રતિ વધારે રહેમદિલ કોઈ જ નહોતો.”

ત્રણત્રણ સમર્થ વિચારકોએ રચેલી આ પ્રશસ્તિઓ વાંચ્યા પછી આપણે અત્યુક્તિ કર્યા વિના એમ ખુશીથી કહી શકીએ કે કોપોટકિન માત્ર રશિયા કે યુરપનો નહિ, માત્ર આગણીસમી અને વીસમી સદીનો નહિ, પણ સર્વ દેશકાલના વરલ અને ધન્ય-જીવન મહાપુરુષોમાંના જ એક હતો.

એનાર્કિસ્ટ એટલે મોંઝદેંદુ ગંગાળી; એનાર્કિસ્ટ એટલે પ્રપંચી બદમાશ; એનાર્કિસ્ટ એટલે સમાજધ્વંસી કે અમુર; એનાર્કિસ્ટ એટલે—એટલે—એવુંએવું બધું ઘણું.

એનાર્કિઝમ અને તેના પ્રવર્તક વિશેની એ પ્રચલિત માન્યતા છે. એ વિષયનું નામ પડતાં જ, સર્વ દેશકાલમાં સમાજના સ્તંભરૂપ મનાતાઓ ભડકે છે તો પછી એ વસ્તુ તો તેમને મૂર્ચ્છિત કરે તેમાં શી નવાઇ? પણ એ એનાર્કિઝમ અથવા અશાસકવાદનો બહીં કરાવેલો દૂંઢો પરિચય જો તેઓ જાનસાન જોયા વિના પૂરો વાંચી શકશે તો તેમને પ્રતીતિ થશે કે તે વાદ અને તેની ફિલસૂફી એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ જગતને ધરેલી સૌથી મેંઘામૂલી બેટામાંની એક છે—ખીણું કંઈ નહિ.

‘એન + આર્ક’ = ‘કોન્દરી દુ ઓથોરિટી’=સત્તાથી કંઈક હાલદું, વિરુદ્ધ; શાસનથી ઈતર એવું, શાસનથી વિપક્ષી એવું, શાસન જોને પ્રતિકૂળ છે એવું કંઈક: આવા ‘એનાર્કિઝમ’ના શબ્દાર્થ તેની ન્યુત્પત્તિને આધારે આપી શકાય. અને તેના પરથી વ્યવહારની સવળતા માટે અશાસકવાદ કે અરાન્યવાદ એવા શબ્દો યોજી શકાય. ખરી રીતે, અશાસકવાદ શબ્દ વધુ બંધબેસતો છે; કેમ કે આ ફિલસૂફીના પ્રણેતાઓને મતે જગતના વિકાસને રુધનારું માત્ર રાન્યવહીવટનું શાસનતંત્ર નથી; તેમને તો હાલના રૂપનું સમાજતંત્ર પણ પ્રતિકૂળ છે. શાસનતંત્રમાત્રના એ નેકદિલ શત્રુઓને અનુકૂળ છે તે માત્ર મનુષ્યોએ જીવનવ્યવહારને હાલના કરતાં વધુ કુદરતી ન્યાયી અને સુખી કરવા માટે, રચજવાર અને ધંધાવાર સ્વેચ્છાએ યોજેલાં નાનાંમોટાં જૂથો અને એવાં સંખ્યાબંધ જૂથોના પ્રત્યેક રાષ્ટ્રગત તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સમવાયો.

કોપોટકિને પોતે એક સ્થળે * 'એનાર્કિઝમ'ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે:

અસાસકવાદ એ નામ જીવનના અને આચારના એવા તત્ત્વ કે સિદ્ધાંતને આપવામાં આવે છે જેની અનુસાર સમાજને સાસકરહિત કલ્પવામાં આવ્યો છે—એટલે કે, એ જીવનપ્રણાલીમાં સમાજની સંવાદિતા કે તેના અંશોનું એકશામંપણ સાધવામાં આવે છે તે કાયદાની અથવા તેા કોઈ કેન્દ્રસ્થ સત્તાધારકની તાબેદારી ઉઠાવીને કે તેને વશવર્તી બનીને નહિ, પણ, તેનાં વિવિધ જૂથોએ આપસઆપસમાં કરેલા રાજ્યપ્રણાલીના કરારો વડે. એ જૂથો સ્થળને ધોરણે સ્થળે ચકાચ કે ધંધાને ધોરણે. આવી સ્વેચ્છા-અનુસારી નૃપસભના કરવાની, તે માલના ઉત્પાદન તથા ઉપયોગને ખાતર; તેમ જ, સંસ્કૃતિવાન મનુષ્યવ્યક્તિની અસંખ્ય, તરેહતરેહની જરૂરો તથા અભિલાષાઓને સંતોષવા ખાતર.

વ્યાખ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તે કહે છે કે જૂથો જેમ માલના અને પાકના ઉત્પાદન અને વપરાશ માટે યોજવાનાં તેમ, હાંડિયામણ, રસ્તાવહેવાર, આરોગ્યની સાચવટ, કેળવણી અને રક્ષણ માટે પણ યોજવાનાં; તેમ જ પ્રજાની વૈજ્ઞાનિક, સાહિત્યિક, કલાવિષયક તથા ખીજ સામાજિક જરૂરો માટે પણ અભિલેખે પણ અમુકઅમુક હેતુ માટે આપણે આવાં જૂથો કે સમવાયો સ્થાપેલાં જોઈએ જ હોય; પણ અસાસકવાદી સમાજરચનામાં તો એ વસ્તુ ધણી વ્યાપક—જગદ્વ્યાપક—થવાની, કેમ કે એ સ્વેચ્છાબળે ચએલી હશે. વળી આચારના એવા કોઈ મંડળ કે સંઘને આચારનાં રાજ્યતંત્રો વિશેષ આધારો આપી તેનો ઇજારો લીધા જેવું કરે છે એ લવિધ્યમાં નહિ બને. કેમકે દાલની રીતનાં રાજ્યો ત્યારે રહેવાનાં નહિ તેથી

* એ-સાઇકલોપીડિયા બ્રિટાનિકામાંના આ વિષય પરના સેખમાં. પ્રસ્તુત પરિચયમાં એ લેખનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામાં આવ્યો છે.

દરેક વ્યક્તિ, દરેક જૂથ અને જૂથોનો દરેક સંઘ, યથેચ્છ સંવાગ —બૌદ્ધિક, કલાવપયક અને નૈતિક—વિકાસ મુકાબલે ઝોઝા સમયમાં, ઝોઝા શ્રમથી અને વધારે સ્વાભાવિકતાથી સાધી શકશે, એ નિઃસંશય છે.

આ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતમાંથી ફક્ત યતો અશાસકવાદનો ખીન્ને સિદ્ધાંત એ છે કે તેને દરેકાર્થ પ્રકારનો મૂડીવાદ મંજૂર નથી. ખીન્ન દેશોમાં વ્યક્તિગત મૂડીવાદ છે એ જેમ નહિ, તેમ રશિયામાં છે તે રાજ્યનો મૂડીવાદ—આખા દેશમાં ફક્ત એક જ મૂડીદાર અને તે રાજ્ય, આવો વાદ પણ—નહિ. રાજ્ય મૂડીદાર અને ત્યારે તેણે પોતાનું એકદંત્યુ મૂડીવાદપણું નભાવવા માટે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને ડગલે ને પગલે મર્યાદિત કરવું જ પડે—ત્યારે, પૂર્ણ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય એ તો અશાસકવાદનો શ્વાસ અને પ્રાણ છે.

આ બધું જો કોઈને હવામાં બાથકા બરવા જેવું લાગતું હોય તો કોપોલકિન કહે છે કે એટલી બધી કોઈ અશક્યતા અમારા આ મનોરાજ્યમાં છે નહિ. બિલકું, તેનો દાવો એવો છે કે અશાસકવાદની અર્વાચીન સ્વરૂપની ફિલસફી વિચારવામાં આવી છે, તે ઝોગણીસમી સદીના છેલ્લા દસકાઓનાં સામાજિક વલણોનું સૂક્ષ્મતાથી પૃથક્કરણ કરીને જ. એ દસકાઓમાં જીવનની ખાસ જરૂરોને પેદા કરવામાં સરળતા કરનારાં યંત્રો અગાઉ કરતાં પણ વધુ સંખ્યામાં તથા વધુ ઝડપથી રોપાયાં અને વિકસાવાયાં; વ્યક્તિ તેમ જ પ્રજાઓની અપરતંત્રતાની ભાવના ઘણી વૃદ્ધિ પામી; અને આગલા વખતમાં જે કર્તવ્યો ધર્મસંસ્થાએ કે રાજ્યસંસ્થાએ બજાવવાનાં હતાં, તે બજાવવામાં વ્યક્તિઓ તેમ જ વર્ગોની—જૂથો, મંડળો ને સંઘોની—ઢીંપાંકિલત તથા સમજદારીનો, સ્વાશ્રય તથા સ્વવિકાસની દૃષ્ટિએ, વધુ ને વધુ ઉપયોગ થતો ગયો છે. આ સર્વે લક્ષણો જગત અશાસકવાદી પથે ચડવાનાં ચિહ્નો છે; તેથી

અશાસકવાદ એ વાસ્તવિકતાથી વેગળો કલ્પનાવાદ નથી ને નથી એ માત્ર ચમકતાં મનોરાજ્યની ઈંદ્રજાળ.

ત્યારે—અશાસકવાદને ચાલુ મૂડીવાદી સમાજરચના માન્ય નથી, કેમ કે મૂડીદારો આધુનિક યંત્રશોષોનો પૂરેપૂરો અને બધા પ્રકારનો લાભ પ્રાપ્તને લેવા દેતા નથી; અને રાજ્યતંત્ર—છેક જ પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર પણ—તેમને માન્ય નથી; કેમકે એવા તંત્રવાળાં અટપટાં અને અમલદારશાહીવાળાં રાજ્યો જેમ એક તરફથી લઘુમતીવાળા મૂડીદાર વર્ગને જ હુમેશાં સાથ દે છે, તેમ, બીજી બાજુથી, વ્યક્તિના સ્વાભાવિક સંપૂર્ણ વિકાસને પણ રૂધિ છે. એવા રાજ્યતંત્રને હસ્તક અત્યારે પણ જે અમુક જીવનપોષક પ્રવૃત્તિઓ—કેળવણી કે રક્ષણ જેવી—છે, તેનો અમલ કરવામાં તે અમુક નાના વર્ગોની જરૂરોને જ પહેલી વિચારે છે, અને વધુમાં વધુ વિચારે છે. આ પરિસ્થિતિમાં જો કેવળ રાજ્યને એકને જ—સમષ્ટિવાદીઓની માગણી મુજબ—મૂડીદાર બનવા દઈ તેને જમીન અને ઉદ્યોગોની તેમ જ રેલવેઓ બેંકો અને વીમાકંપનીઓની માલિકી સોંપવામાં આવે, તો તેની કેવળ કેન્દ્રિત સત્તા વધી પડતાં, અમલદારશાહી જગતના અણુએ અણુમાં વ્યાપી જાય—તેના જીલમોનો પાર જ ન રહે. તેથી, કોપોટકિન કહે છે:

“સાચી પ્રગતિ સમાજની રચના કેન્દ્રાપગામી ધારણે કરવામાં રહેલી છે. કેન્દ્રથી અપગમન કરવું—તેનાથી દૂર ને દૂર જવું, તેનો અભાવ સાધવો—તે જેમ રચણપરત્વે તેમ કર્તવ્યપરત્વે પણ. એટલે કે, સર્વાત્ર અને સૌ કોઈને, વ્યક્તિગત તથા સ્થાનિક હૈયાકલ્પિત ક્ષેત્ર પોતપોતાનું કાર્ય કરવાની છૂટ હોવી ધરે; નેથી કરી, મનહંદયને પૂરેપૂરાં ખીલવાનો અવકાશ મળે. વળી એ નવી રચનામાં, હાલની પદ્ધતિએ એક મધ્યસ્થ કેન્દ્રથી સત્તાની—હક્કરોએની—વહેંચણી નહિ માય પણ તેને બદલે સરળ નૃણોમાંથી સંકુલ (ને સંકુલ છતાં સ્વજલિષ્ઠ, સ્વેચ્છાનુવર્તી) સમવાયો રચાયેલા હશે.”

આ ભાવનાઓનો અમલ વહેવારમાં થઈ શકે તે માટે શું કરવું ? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અશાસકવાદીઓ કહે છે કે રાજ્યક્રાંતિ કરવી, કેમ કે એવી ક્રાંતિને, એવા વિપ્લવોને પણ કુદરતના સમુત્ક્રાંતિના કાર્ય-ક્રમમાં અચૂક અને ઊંચું સ્થાન છે. મનલગ્ન, ક્રાંતિ એ માત્ર વેગવતી અને અસરકારક સમુત્ક્રાંતિ છે, બીજું કશું નહિ. વધુમાં, આવો સમુત્ક્રાંતિ વિપ્લવ પાર્લમેંટો ને ધારાસભાઓ દ્વારા શક્ય નથી—એ મંસ્થાઓ મૂડીવાદપોષક પ્રજાસત્તાવાદી કે સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યપંચાલોનાં જ અંગ હોવાથી—માટે, જંગમલરના કામદારોને જાગૃત કરી, તેમની દ્વારા દેશેદેશમાં ક્રાંતિ જગવવી જોઈએ. આ પ્રયાસ, પ્રસ્તુત આત્મકથા પરથી આપણે જાણીએ છીએ તેમ, ૧૮૬૪-૬૬ની સાલથી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંના આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળે આદ્યો હતા. તેના પ્રેરણાદાર બાકુનિનનું સરસ રેખાચિત્ર પણ આત્મકથામાં દોરાયેલું હોવાથી અને એ સંઘ કાર્લ માર્ક્સ તથા તેના સોશ્યલ-ડેમોક્રેટીથી ક્યારે અને શા માટે જુદો પડ્યો એ જિના પણ વિગતવાર તેમાં જ વર્ણવાયેલી હોવાથી, એ સંબંધી અહીં વિસ્તાર કરવો જિનજરૂરી છે. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે એ સંઘમાંના કેટલાકનાં નામો મોટી મજૂરહલનાલો સાથે જોડાયેલાં હોવાથી, યુરોપિયન સરકારોએ તે માણસો સામે ત્યારે હિંસાત્મક દમનનીતિ ચલાવી, ત્યારે કેટલાક હિંસાવાદી અશાસકવાદીઓએ ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી વીસીમાં સરકારોના સત્તાધારીઓ પર અત્યાચારો કરવાની ગાંડાઈ કરી હતી. ત્યારથી જ, વધુ અંશે તો, અશાસકવાદી એટલે અત્યાચારી એમ મનાવા લાગ્યું. પણ ક્રોપોટકિને પોતે હિંસાને કદી ટેકા આપ્યાનું કાંઈ સ્થળે નોંધાયું જણાતું નથી, એ વાત પણ સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ.

ઉમર કે બહુ સક્રિય નહિ, પણ છટીછવાઈ વ્યક્તિઓની હિલચાલ તરીકે અશાસકવાદ ઓછોવધુ આ વીસમી સદીમાં પણ યુરપના કેટલાક દેશોમાં તથા અમેરિકામાં હજી છે, એમ કહી શકાય. પણ તેના

કોઈ અસામાન્ય પ્રભાવવાળા પ્રવર્તકો તો બાકુનિન અને કોપોટકિનની પછી થયા નથી—અને, નાખી નજર પહોંચે છે ત્યાં 'લગી, હજી દસકાઓ લગી થાય અને અસહ્ય છાપે. અશાસ્ત્રિકતા જગતમાં વ્યાપક કરે, તેમ પણ લાગતું નથી.

૮

પીટર કોપોટકિન જેવા ધણીક સરકારોના અણુમાનીતા થએલા ક્રાંતિકાર અને અશાસકતાથી વિચારકના સર્વ અંશે હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં દુર્લભ હોય એ સહેજે સમજાય તેવી વાત છે. એ અંશે જેજે સહેજાપથી મેળવવા હોય તેજે ઈંગ્લિશ કે અમેરિકન નાગરિક તરીકે જન્મવું જોઈએ તથા એ દેશોના રાજ્યનીતિ અને અર્થ-નીતિના યુનિવર્સિટી-પ્રોફેસરની હોય છે તેટલી તેની માનસિક તૈયારી અને પુરસદ હોવી જોઈએ. એ સકળ શુણ્યસમુચ્ચયને અભાવે મારાથી અહીં તમારા લાલ અને મારી પ્રતિષ્ઠાસ્થાને ખાતર જે કંઈક થઈ શકશે તે એટલું જ કે ઇલાકાનાં મુખ્ય પુસ્તકાલયોમાંનાં બે મોટાંને સારી રીતે ખખોળ્યા પછી, એ અંચકારના સોળમાંથી જે પાંચસાત કે આઠ અંશે જેવા વિચારવા યા તો માત્ર સારવવા માટે મળી શક્યા છે, તેને આધારે બને તેટલા શંકેપથી આપણા ચરિત્રનાયકની સાહિત્યસેવા વિશે યથાશક્તિ લખવું. મારી તો આશા હતી કે આ વિષયમાં એન્સાઇક્લોપીડીઆ ષિટાનિકા જેવા જગવિખ્યાત ગ્રાન્ડાશના લેખકો જરૂર મારી મદદે આવશે. એમની સામાન્યતઃ એવી પદ્ધતિ હોય છે કે દરેક સાહિત્યકારની ચરિત્રરેખાને અંગે તેના અંશેનો સાર ને વિવેચન પણ આપવું. પણ કોપોટકિન વિશે લખનાં એમણે એ પદ્ધતિને અજરાઈએ ચક્રવી છે. એવા ગાની કાશવીરો પણ જ્યાં આમ અજ્ઞાનભંડાર આ વિષયમાં કરે, ત્યાં મારા સુરખો અદ્યપત નો આમ ઉચ્ચરીને જ આરંભ કરી શકે:

ત્વરાએ, ખુદિયા, શુભઅશુભ ને કાંઈક કડું,
સમાદષ્ટે જોજે, તુજ ચરણમાં વાચક! ધરું.

કોપોટકિનના અધીનાં પૂરાં નામ તથા કાલક્રમ તો આગળ આપ્યો જ છે. પણ તેને એ ક્રમે અહીં વિચારવા નહિ ફાવે; કારણ, સાહિત્યકાર તરીકના તેના વિકાસનો આ નિબંધ નથી. આપણે તો પરિચયપૂરતી દરેકની થોડી કે વધુ નોંધ લેવી છે; એટલે, જે છ વિશે થોડુંથોડું લખવાનું છે, તેને આ ખંડમાં એકસામટા લઇએ અને કંઈક વિસ્તાર માગનારા એ કે ત્રણને ત્યાર પછીના ખંડમાં જોળખીએ.

એ અંચપટ્ટકનાં નામાભિધાન આ પ્રમાણે: ધ એટ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન; એનાર્કિસ્ટ-કોમ્યુનિઝમ; મેડર્ન સાયંસ એંડ એનાર્કિઝમ; ફીફ્ઝ ઇક્ટરીઝ એંડ વર્કશોપ્સ; ફ્રેંચ એંડ રશિયન પ્રિઝન્સ; ધ ટેરર ઈન રશિયા.

ફ્રેંચ વિપ્લવ વિશેનો અંચ મૂળે ફ્રેંચમાં જ લખાયેલો ને પછી તેની ઈંગ્લિશ તેમ જ અમેરિકન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ અંચ રચતાં કર્તાએ જે દષ્ટિ રાખી છે તે નાટ્યપ્રધાન નહિ પણ અર્થપ્રધાન છે; એટલે કે, માનવ ઇતિહાસના અપૂર્વ નાટ્યતત્ત્વથી ભરેલા મહાપ્રસંગ તરીકે તેમણે, કાર્લમર્ક્સની માફક એ વિપ્લવનાં પ્રસંગચિત્રો અને રેખાચિત્રો દોર્યાં નથી. પોતે આ સંગ્રંધી ખુલાસો કરતાં કહે છે કે એ અદારમી સદીના બૃહદકાવ્ય- ('એપિક')નાં એ પ્રકારનાં વર્ણનો બીજા ઘણાંએ કર્યાં હોવાથી પોતે તો આ અંચમાં વિપ્લવનો આર્થિક દષ્ટિએ જ અભ્યાસ કર્યો છે. એ અભ્યાસ પહેલવહેલો તેમણે ૧૮૮૬માં શરૂ કરેલો. વિપ્લવનાં પ્રારંભવર્ષોમાં ખેડૂતોએ જોજે બંડ ઉઠાવેલાં, તેને વિશેષોતાને લેખો લખવાના, તેને અંગે મૂળે તો આ વિષયને લગતી તૈયારી કરેલી. કામ આગળ ચાલ્યું તેમતેમ તેમાં તેમનો રસ વધ્યો, એટલે, શરૂઆતનાં

એ છૂટક ખંડોનો પરસ્પર સંબંધ તથા પછીના મહાન ખનાવો સાથે એ અદ્ય ખંડોનો સંબંધ—આ સર્વને વિશે સળંગ મોટા ગ્રંથ કરવાથી આખી ચે વસ્તુને ન્યાય વધુ થશે તથા વાચકની સગવડ પણ વધારે સચવાશે એમ તેમને લાગવાથી, દષ્ટિ મૂળે જે હતી તે અર્થપ્રધાન જ રાખી, સમસ્ત વિપ્લવને તેમણે છોડે। પાનાંના દળદાર ગ્રંથમાં વર્જ્યો છે. તેની શૈલી એકંદરે પ્રવાહી છે અને કેટલીક વાર ધરતુ રૂઢિપ્રયોગો વગેરેના વપરાશને લીધે તેમાં અમુક કક્ષાની રસપ્રદતા પણ આવી છે—આર્થિક વિષયના ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે હોય છે તે લુખ્યાપણું તેમાં નથી.

‘એનાર્કિસ્ટ-કોમ્યુનિઝમ’નાં પંડનાં મને દર્શન થયાં નથી, પણ વર્ટીકલ રસેલ આ બાબતમાં આપણો બીડલજંક થઇ શકે તેવી ગોઠવણુ થઈ શકી છે. એ ગ્રંથમાંથી વિસ્તીર્ણુ અવતરણો રસેલે પોતાના ‘રોજ હુ ક્રીડમ’માં આપ્યાં છે. એ વાંચીને એમ કહી શકાય છે કે કોપોટકિને એ ગ્રંથમાં અચાસકવાદની દષ્ટિએ આવા મુદ્દા છેડ્યા કે અચ્ચાં છે: હાલની પદ્ધતિના લોકપ્રતિનિધિત્વવાળા રાજ્યતંત્રે ઇતિહાસમાં પોતાનો ભાવ ભજવી લીધેલો હોવાથી, તેનાં તંત્રો હવે નિરુપયોગી છે; તેને સ્થાને, અત્યારે એ તંત્રો ખમત્તે છે તે જ ફરજે મજબૂત, બિનમૂડીદાર ને બિનજમીનદાર સમાજ-રચના, સ્વાયત્ત અને સ્વેચ્છાએ મંકસિત જૂથો—સમવાયોને ધોરણે, થવી જોઈએ; એ રચના જે યુગમાં પૂરેપૂરી અમક્ષમાં આવશે તે યુગના સમાજમાંનો પ્રત્યેક મનુષ્ય દિવસના માત્ર ચાર કલાક કામ કરશે તો પણ તેની માણસ તરીકેની પ્રાથમિક જરૂરતો સંતોષાવા ઉપરાંત, તેના બુદ્ધિ અને હૃદયની ખીલવટ મારેનાં સાધન પણ તેને મળી રહેશે; સિદ્ધાંત તરીકે તો એમ જ રહેવાનું કે દરેક માણસ પોતાને ભાગે આવેલું કામ સ્વેચ્છાએ કરે, જળજળરીથી નહિ—કેમ કે કોઇ પણ જાતના જળનો કે જળરીનો ઉપયોગ એ સમાજમાં નિષિદ્ધ હોય—પણ, વહેવારમાં એવું બનશે કે દરેક

તાકાતવાળો માણસ પોતાપૂરતું કામ રાજીખુશીથી કરી છૂટશે, કેમ કે, એકંદરે જોતાં, માણસજાત વિરુદ્ધ છે તે અતિશય કામથી, થોડાના મોજશોખ પોષવા ઓછા જ પગારે કરાવાતી મહેનતમજૂરીથી—આફી પ્રવૃત્તિ તો તેને કંઈ ને કંઈ જોઈએ જ છે; “પ્રવૃત્તિકારો ચોરી ને મારફાડની દિશામાં દોરાશે તેનું કેમ?” સવાજના જવાબમાં આપણા વિચારક કહે છે કે એવી ગુનેગારી ખરી રીતે તો હાલની અન્યાયપૂર્ણ સમાજરચનાનું ફળ છે ને તે ન્યાયી અશાસકવાદના છત્ર નીચે નાશ પામશે—અને જે કોઈ થોડા સ્વભાવ-સિદ્ધ ગુનેગારો નવા સમાજમાં રહેશે, તેમની જોડે દવામાયાથી જ વર્તવાનું હોવાથી, ભવિષ્યના તે ધન્ય દેશકાળમાં નહિ હોય કાયદા કે કેદખાનાં કે ફાંસી. માનવી નીતિમાન અને લોકસમસ્ત પ્રત્યે બંધુભાવી થવાનો તે અંતઃસ્ફુરણથી જ.

‘મોડર્ન સાયન્સ એન્ડ એનાર્કિઝમ’નાં પંદર ટૂંકાં પ્રકરણોમાં કતોરે પોતાની આ ફિલસૂફીનો વિકાસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરૂપી, તેના સિદ્ધાંતો ફરી એક વાર સ્ફુટ કરી, આ એ વાત પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે: જગતની સામાજિક વ્યવસ્થા તથા પ્રગતિની વિચારણા આપણી હાલની ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિઓએ નહિ પણ અર્વાચીન વિજ્ઞાનની પદ્ધતિએ—વિશેષ પરથી સામાન્ય અનુમાનની તથા સામાન્ય સિદ્ધાંત પરથી વિશિષ્ટ અનુમાનની (‘ઇન્ડક્ટિવ-ડીડક્ટિવ’) પદ્ધતિએ—થવી ધટે, ને તેમ થશે ત્યારે અશાસકવાદ માનવીની કુદરતી જીવનપ્રણાલીલેખે આપોઆપ વર્નાશે અને સ્વીકારાશે; તથા ખીજી વાત આઃ અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનો જેમજેમ આગળ વધતી જશે તેમતેમ અશાસકવાદી સમાજરચના એક દહાડો કેવળ અનિવાર્ય ઠરશે.

આત્મકથાને આગતે જ વર્ષે પ્રગટેલી ‘ફીલ્ડઝ ફ્રેક્ટરીઝ એન્ડ વર્કશોપ્સ’ એ ખેતીવાડી, આગખાની તથા કારખાનાને સમતો શાસ્ત્રીય અંશ છે. જે સૂક્ષ્મ મંશેષત્વ, સીધા જાતઅનુભવ

તથા સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને પરિણામે રચાયો છે. કર્તા જ્યારે ફ્રેંચ કેદખાનામાં હતા, ત્યારે ફ્રેંચ સરકારે તેમને કેદખાનાના જ એક ભાગમાં જે ખેતીવાડી તથા બાગ્યાનીના પ્રયોગો કરવાની સવડ આપેલી, તે પ્રયોગો તેમ જ વિજ્ઞાનની બુદ્ધિબુદ્ધિ શાખાઓનું કર્તાનું સમગ્ર જ્ઞાન, એ સર્વ તેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ રચવામાં કામે લગાડ્યું છે. ગ્રંથમાંની વિચારણાનો મુખ્ય નિર્ણય એ છે કે ખેતીનું તેમ જ ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન, જે સર્વોદયને અખંડપણે લક્ષમાં રાખીને, હાક્ષના કરતાં વધારે શાસ્ત્રીય તેમ જ વ્યવસ્થિત પાયા પર કરવામાં આવે, તો ગમે તેટલા મોટા દેશમાં સુધ્ધાં ત્યાંના એક પણ દેશજન નાગોબૂખ્યો કે રહેઠાણહીણો તો ન જ રહે, તેને ખાનપાન, વસ્ત્ર અને ઘર તો સારાં જ મળે; પણ, અત્યારે શોખની જ મનાય છે તે કલા સાહિત્ય અને રમતગમનની વસ્તુઓ તેને—તે દરેકને—એટલા સારા પ્રમાણમાં મળી શકે જેટલા પ્રમાણમાં અત્યારે સુખી મધ્યમ વર્ગના માણસને મળે છે. કોંપોઝિટની આ ગ્રંથમાંની લેક્ટાદારની યોજનાનાં બીજાં અંગ આ પ્રમાણે છે: દરેક દેશ સ્વાઘ્રવી એટલે કે આપણી આજની લાપામાં 'સ્વદેશી'નો પોષનાર થવા ઉપરાંત વાજખી રાહે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર પણ કરી શકે; ખેતી અને બાગોની જમીનને રસાયણશાસ્ત્રની પદાર્થ-વિજ્ઞાનની તથા યંત્રોની મદદથી એવાં અખૂટ ઉત્પાદનશક્તિભર્યાં બનાવી શકાય કે તે અક્ષયપાત્રોની ગરજ સારે. દરેક માણસે જેમ શુદ્ધિપોષક કામ કંઈ ને કંઈ કરવાનું, તેમ હાથમહેનતનું પણ કરવાનું—અને, હાથમહેનત પણ દરેકે ખેતરમાં ને કારખાનામાં, બેઉ સ્થળે કરવાની: ગામડાંની વસ્તી અત્યારે રાહેરોમાં ફલવાઇને વણસે છે તેને બદલે તેને ગામડામાં જ પુનરપિ સજીવન સ્વાઘ્રવી અને બધી જ વાતે સુખી કરવી. આ યોજનાને કોઈ દિવાસ્વપ્નનું પ્રતિબિંબ ગણી કાઢે ત્યાર પહેલાં એટલું ઉમેરી દઈએ કે તેને અમલમાં મૂકીને આયર્લેન્ડ અને ડેન્માર્ક ઉદ્ધારને પથે પળી ચૂક્યાં છે. મનહન,

તેને વહેવારમાં મૂકવાની ઢીલ થાય છે તે પ્રજાઓના સ્થાપિત સ્વાર્થ-વાળા વર્ગોના ચોડાવણા ચે સ્વાર્થત્યાગના અભાવને કારણે જ.

આપણા પડકરમાંના છેલ્લા બે અથો તે ફ્રેન્ચરશિયન તુરગો વિશેનો તથા ૧૯૦૫-૦૭ દરમિયાન રશિયામાં પ્રવર્તેલા બેસુમાર ભયત્રાસને લગતો: તેમાંના પહેલામાં કર્તાએ તુરગોમાંના સ્વાનુભવોને આધારે ત્યાંનાં પારાવાર કષ્ટો વર્ણવી, તે સંસ્થાઓ અપરાધીઓને સુધારવા જતાં વધુ તો જગાડી જ મૂકે છે માટે, હિપર્બુક્ટ અશાસકવાદને અનુસરી, તુરગોની નાજૂદી જ માગી છે; અને ખીજમાં ૧૯૦૫વાળા ઝારના સ્વાતંત્ર્યઢંઢરાનો પ્રજાએ ચોગ્ય રીતે લાભ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે તેજ ઝારના અધિકારીઓએ જે અકથ્થ સીતમ રૈયત પર વરસાવેલો તેનું રૂંવાં ઊભાં કરે તેવું ખ્યાન એ જ સરકારી પ્રતિનિધિઓના અહેવાલો પરથી કર્યું છે.

૯

સને ૧૮૫૬માં ડાર્વિનકૃત 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીશીઝ' પ્રગટ થયું. તે અંથમાં તેમ જ ખીજ અંથમાં એ સમર્થ વિજ્ઞાનચિન્તકે સમુત્કાંતિવાદના વિશ્વવ્યાપક સિદ્ધાંતને લગતી જે હકીકતો બેગી કરેલી તથા અનુમાનો બાંધેલાં, તેના પરથી, ત્યાર પછી બેત્રણ દસકામાં યુરપના વિચારકો તથા શિક્ષિતોના મનમાં, ડાર્વિનને અધુરો કે એક જ પાસથી તેમણે સમજવાને લીધે, એવો પ્રહ બધાઈ ગયોલો કે કુદરતમાં સર્વત્ર ને સર્વદા જીવનકલહ જ ચાલ્યા કરતો હોય છે. આ જોરસમજમાંથી જ ટેનિસનનું પ્રખ્યાત પદ 'નેચર રેડ ઇન ટ્રૂથ એન્ડ કલો' જન્મેલું. પણ ૧૮૮૦ની સરખાતમાં સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં જે રશિયન વૈજ્ઞાનિકોની પરિષદ મળી, તેની સમક્ષ તે શહેરના વિદ્યાપીઠના મુપ્રતિષ્ઠિત પ્રાણીવિદ્યાવિશારદ પ્રોફેસર કેરલરે આપેલા વ્યાખ્યાન 'ઓન ધ લો ઓફ મ્યુચ્યુઅલ એઈડ'માં તેમણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે કુદરતમાં જે પરસ્પર કલહનો નિયમ પ્રવર્તે છે તેની સાથોસાથ

જ પરસ્પર સહાયતાનો નિયમ પણ પ્રવર્તે છે. આ બીજો નિયમ દરેક જાતિ('સ્પીશીઝ')ની—જંતુઓની, પશુપક્ષીઓની, માણસની પ્રાગતિક સમુદ્ધાનિતે માટે પહેલા નિયમના કરતાં વધારે મહત્વનો છે. ખરી રીતે, પ્રો. કેસ્લરનું આ મંતવ્ય તદ્દન નવું નહોતું. તેમણે તો માત્ર તે ડાર્વિનના જ 'ડીસન્ટ ઓફ મેન'માંના અમુક મૂલ્યોને આધારે, તેના મતને પોતાની રીતે વિકસાવીને, રજૂ કર્યા હતાં.

એ વ્યાખ્યાન ૧૮૮૩ની સાલમાં, સ્વાતંત્ર્ય ખાતર દેશપારી વેઠતાંવેઠતાં અને કામદારસંગઠન સાથેતાં પણ વિજ્ઞાન પરની પ્રીતિ કાયમ રાખી રહેલા કોપોટકિનના વાંચવામાં આવ્યું. એ વાંચતાં જ તેને આશરે પચીસી પરના પોતાના સાધુબીરિયામાંના અનુભવો સાંભળ્યાં. તેને હવે સાંભળ્યું ને બરાબર સમજાયું કે મેં તો હિતર-એશિયામાં—અસંખ્ય નાનાંભોટાં પ્રાણીઓને—દોરો અને ઘોડાં અને ખિસકોલીઓ, અને ઘણી તરેહનાં જંતુઓને—ખરેખર અને ખૂબ હડતાં જોએલાં તે તો એ પ્રદેશની અતિશય પ્રતિદૂળ કુદરતના ઝંઝાવાતો સામે; બહુ તો, એક જાતિનું પ્રાણી બીજી જાતિનાને મારે; પણ ઘણા અબૂઝ ડાર્વિનવાદીઓ સાબિત કરવા નીકળ્યા છે તેમ જંતુ જંતુનો કે પશુ પશુનો નાશ કરવામાં એટલું બધું મંડી પડ્યું હોય કે તેને આંતરકલહ ને જીવનકલહ કહી શકાય, તેવું તો કોઈ કાળે બન્યું નથી. તો પછી, પરસ્પર ધાતને બાપક નિયમ કહેવાય શી રીતે? જિલહું, પ્રત્યેક જાતિ કુદરત સામે કે છતર જાતિ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાને અંદરઅંદર સંગઠન કરી નાના કે મોટા સંઘો રચતી, એ મારા તો અનુભવની વાત છે. ત્યારે, એ સાચું કે આ?

પછીનાં પાંચ વર્ષ આ સંબંધી તેણે વધુ વિચારો કર્યા ને નવુંનવું તે વિષય પર પ્રગટતું ગયું તે પણ બધું વાંચ્યું. એના

વાચનને અંગે ૧૮૮૮માં, તેણે જ્યારે એક અગ્રણી ડાર્વિનશિષ્ય હકસલીફ્ટ એકતરશી ડાર્વિનવાદવાળું પુસ્તક 'સ્પ્રૂગલ ફોર એકિઝરટંસ એન્ડ ઇટ્સ બેરિંગ અપોન મેન' જોયું, ત્યારે તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે એ વાદનો પ્રતિવાદ પોતાના અનુભવો તથા અભ્યાસને આધારે કરવાનો નિર્ણય કર્યો; અભ્યાસ પણ વધાર્યો; અને ૧૮૯૦-૯૬ દરમિયાન 'નાર્થન્ટીન્થ સેંચરી' માં લેખમાળા તરીકે આખા ૫ વિષયનું પુષ્કળ ઝીલુવટથી પ્રતિપાદન કર્યું. એ લેખમાળામાં કેટલાંક વિદ્વાપૂર્ણ પરિશિષ્ટો ઉમેરીને અને તેણે ૧૯૦૨માં 'મ્યુઅુઅલ એઇડઃ એ ફેક્ટર ઓફ ઇવોલ્યુશન' તરીકે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરી.

એ પુસ્તકમાં આઠ પ્રકરણ અને જાર પરિશિષ્ટ છે. એમાં, પરસ્પર સહાયતાનો સિદ્ધાંત પ્રાણીસૃષ્ટિમાં, રાની તથા અર્ધરાની મનુષ્યજનનિમાં અને મધ્યકાલીન તથા અર્વાચીન યુરોપિયનોમાં કેવી રીતે ધણાંક જીવનક્ષેત્રોમાં પ્રવર્તેલો દેખાઇ આવે છે, એ ધણાંધણાં સંશોધનોને આધારે, પુષ્કળ પ્રમાણે આપીને, અસામાન્ય તર્કશક્તિ અને વિચારશક્તિથી તેમજ સુવાચ્ય શૈલીમાં જતાવવામાં આવ્યું છે. એ રસ-ભરિત નિરૂપણ પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે કાઢીઓ અને મધમાખે સંઘર્ષજનથી પોતાનાં કાર્યો કરતી હોય છે; પક્ષીઓ શિકાર માટે અંદરઅંદર એકત્વ સાધતાં હોય છે; ધણાં પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેરવા દરહમેશ મંધરચના કરે છે તો કેટલાંક પાનખર ઋતુપૂરતાં જ; વાંદરાં વડ અને સિંહો શિકારે જતાં પોતપોતાની મંડળીઓ મેળવી, મંડળીઓ મળવાથી ચતા લાલ ઉકાવવામાં જરા ૫ ઓછાં ઊતરતાં નથી; આસ્ટ્રેલિયાના જુસમેન, હોટેન્ટોટો, પાપુઆઓ, અને એરક્ટીઓ લોકો, આ સર્વ રાની જાતો તેમજ પછીની અર્ધરાની અવસ્થામાં જે ગામડાં રથપાવા ને જમવા લાગ્યાં તેમાંની જાતો, એ સૌએ પણ પોતાની પ્રાથમિક જરૂરતો પૂરી પાડવા પ્રાથમિક દબના પણ સંધો રચીને જ કામ લીધું હતું; મધ્યકાલીન યુરપમાં રચાયેલાં

આદર્શરૂપ ધંધાવાર મંડળોને ('ગિલ્ડઝ') કારણે તે સમયના કામદારોનું જીવન બહુ સખી હતું; હજી એવી જ અવસ્થા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ વગેરેનાં કેટલાંક ગામડાંમાં જળવાઈ છે; અને, આધુનિક સમયનાં કામદાર-મંડળો ('ટ્રેડ-યુનિયન્સ')ના મૂળમાં પણ પરસ્પર સહાયતા જ સમાયેલી છે. હિંદ અને બીજા પૌરસ્ત્ય દેશોમાંના મંધલાવનામૂલક મામસમાળો, શાતિમંદ્રા અને સંયુક્ત કુટુંબપ્રધાનો ઉલ્લેખ પણ કર્તાએ એથા અને પાંચમા પ્રકરણમાં કર્યો છે.

પરિશિષ્ટામાં પત્રગિયાં, પંખીઓના માળાગાંધુ સંઘો, પ્રાણી-ઓમાંના મિત્રભાવ, કુટુંબસંસ્થાનો પૃથ્વી પર ઉદય, મધ્યકાલીન શહેરોની બાજરોઃ આ વગેરે વિષયો પર ઘણી કૌતુકજનક માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી છે.

ગ્રંથમાંનાં દૃષ્ટાંતો પ્રાચીન ગ્રીસ અને અર્વાચીન આફ્રિકા સુધીના અનેક દેશકાળમાંથી લીધાં છે અને તેમાં પાંત્રીમયી ચાળીસ વિદ્વાનોના, અભિપ્રાયોનો ઉપયોગ કર્યો છે અથવા તો તેની ચર્ચા કરી છે.

'મ્યુચ્યુઅલ એઇડ' પ્રગટ થયું ત્યારે 'નેચર' જેવા વિજ્ઞાન-પત્રે, 'એથોનીઅમ' જેવા સાહિત્યપત્રે, 'કહેરિયન' જેવા કામદારપત્રે, અને બીજાં ઘણાંએ પણ, તેને અંગ્રેજી વાફમયને થયેલા એક અપૂર્વ અને અમૂલ્ય અર્પણ લેખે વધાવ્યું હતું; તેમ જ તેના મોહક વ્યક્તિત્વવાળા, નિર્મળ ચારિત્રવાન, આશાવાદી અને નેથી માનવજાત માટે ઉત્કૃષ્ટ લવિષ્યની આશા પ્રેરનાર કર્તાનાં મુકનકંઠે વખાણ કર્યાં હતાં. તેમાં કર્તાનો લાક્ષણિક અશાસકવાદ પણ પ્રમુગ્ધોપાત્ત નિરૂપાયેલો હોય, તેમની ક્લિષ્ઠસૂરી અને કૃતિઓના કાઈ પણ અબ્બાસીથી તે વલુચાંચો રખાય તેમ નથી, એ સિદ્ધ વાત છે.

રશિયન સાહિત્ય અપૂર્વ કાવ્યમય ભાવો અને ભાવનાઓનો રતના-કર છે. તેમાં જે તાકતી છે અને ચૌવન છે તે બીજાં રુદ્ધ સાહિત્યોમાં રશિયનના જેટલા પ્રમાણમાં છે નહિ. વળી, જેઓ બીજા દેશોના સાહિત્યની કૃત્રિમતાથી કટાણો ખાઈ ગયા છે, તેમને તો રશિયન સાહિત્યમાં આવિર્ભાવ પામે છે તે સાચદિલી અને ભાષાની સરળતા ખાસ આકર્ષક લાગે છે. વળી તેનું એક બીજું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે પશ્ચિમ યુરપ અને અમેરિકામાં સમાપ્તીન રાજકીયસામાજિક સમસ્યાઓ પ્રધાનપણે રાષ્ટ્રીય લખાણોમાં જ ઉદભવતો પ્રયાસ થાય છે ત્યારે રશિયામાં એ જ સમસ્યાઓને કાવ્ય નવલકથા અને નાટકના-કલાત્મક, લલિત વાદ્યમયના—શ્વેતમાં રાખવા ને ચિત્રસાવનામાં આવી દોાય છે. *

આવી અસામાન્ય વિશેષતાઓવાળા રશિયન સાહિત્ય વિશે કોપોટકિને જે આક વ્યાખ્યાનો બોરતનના લોવેલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં આપેલાં, તે અંથાકારે લાંડનમાં ૧૯૦૫ની સાલમાં ‘આઈડીઅલ્સ એન્ડ રીએલિટી ઇન રશિયન લિટરેચર’ નામથી પ્રગટ થયાં.

ખરેખર રશિયન સાહિત્ય ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં જ રચાવા માંડેલું હોવાથી, કર્તાએ એ અંથમાં આશરે નવમીદસમી સદીથી અઢારમીની આખર લગીના હજારેક વર્ષનો સાહિત્યેતિકાસ ઉપોદ્ગાતરૂપ પહેલા પ્રકરણમાં જ સમાવી લખેને, બીજા પ્રકરણથી રીનસરનો વિગતવાર વર્ણનાત્મક ઇતિહાસ આદર્યો છે. એ બીજા તેમ જ ત્રીજા પ્રકરણમાં મળીને તેમણે અર્વાચીન રશિયન સાહિત્યના ત્રણ સ્થાપકોના—કવિઓ પુષ્કિન ને લર્મોન્ટોફ તથા નવલકથાકાર ગોગોલના—કાર્યનો વિસ્તૃત પરિચય વાચકને કરાવ્યો છે.

ચોથું પ્રકરણ આખું ટર્જેનેફને બાગે જાય છે. તેમાં એ પ્રતિભાવાન મહાન સાહિત્યકારની કલા, તેનો પ્રારંભસમયનો

* ‘આઈડીઅલ્સ એન્ડ રીએલિટી ઇન રશિયન લિટરેચર’ની પ્રસ્તાવનામાંથી.

નિરાશાવાદ, તેણે દોરેલાં સામાજિક વ્યક્તિવિશેષો અને પ્રતિનિધિ-
રૂપ નમૂનાઓનાં ચિત્રો, તેની મરાઠ્ઠર સામાજિક નવલ 'કાધર્મ'
એંડ સન્સ' ને તેના સમયની આમર્શને અપનાવવાની દિલચાલ વિશે
તેમ જ તેના જીવનદર્શન જીવનવિકાસ અને કૃતિઓનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું
છે. પ્રકરણ પાંચમામાં પહેલાં વખતું છે, ટોલ્સ્ટોયટર્જી નેકના શ્રેષ્ઠ કાર્યની
યાદ આપે તેવી નવલ "ઓબ્લોમોફ" ની કર્તા ગોંછારોફ વિશે;
પણ પછીનો જથ્થો લાગ ડોસ્ટોયેવ્સ્કીએ રાક્યો છે. તેમાં તેની
પ્રતિભા અને નવલકથાઓ વિશે તેમ જ સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેના તેના
અમાપ પૂજ્યભાવ અને આમર્શ માટેનો પ્રેમભાવ-આ સર્વ
ગુણો વિશે લખવામાં આવ્યું છે. કામદારજનતાનાં દુઃખો સૂરીલી
વાણીમાં ગાનાર કવિ નેકસોફના જીવનકવનના વર્ણન સાથે એ
પ્રકરણ પૂરું થાય છે.

રશિયન નાટ્યસાહિત્ય વિશેના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ઓસ્ટ્રોવ્સ્કી
અને એ. કે. ટોલ્સ્ટોયનાં નાટકો સંબંધી, તેમજ, ઓગણીસમી સદીની
અધવચના કાળની મોરકોની રંગભૂમિના કાર્યને અંગે સધાયેલા
સમાજ, નાટ્યકાર અને નટવર્ગના સહકાર સંબંધી ઉપયોગી માહિતી
છે. આદિકાળથી તે છેક મેક્સિમ ગોર્કી સુધીના લોકવર્ગીય
સાહિત્યકારો તથા રાજકીય સાહિત્ય, કદાક્ષયનો અને કલાવિવેચનનું
વાહ્મયઃ આ સાતમા પ્રકરણનું વસ્તુ છે. અને છેલ્લામાં, સાહિત્ય
પરની રાજ્યકર્તાની તકેદારી ('સેન્સોરશિપ') વિશે, ક્રાંતિકારી
લેખકો દર્જન, બાકુનિન, સ્ટેપનિયાક અને ચનીશેવ્સ્કી વિશે તથા
આરુઢ રશિયન વિવેચક બાંછલિન્સ્કી અને વાર્તાકાર છેખોફની
સાક્ષ્યિક કલા વિશે પ્રોત્સાહક શૈલીમાં આપણા કર્તા વિવેચન
કરે છે.

કોપોટકિનના આ મંથમાં જે યાનસમૃદ્ધિ વિલસતી આપણે
નોંધએ છીએ તે આશ્ચર્યકર અને માનજનક છે. તે જીવનના કે

સાહિત્યના કોઈ એકાદ જ અંગનો રસિયો નહોતો, તેથી સાહિત્યવિદ્યના સમજાવતાં પણ તેની દૃષ્ટિ, પ્રજાઓની ચકતીપટ્ટની, સમાજના જીવનપક્ષટા, વિજ્ઞાનની પ્રજા પર થતી અસરો, રસકલાની વિવિધ ભાવનાઓ, આર્થિક અંગ્લેગોની સાહિત્ય પર અસર: આ વગેરેને પણ પોતાના દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં યથાસ્થાન ગોઠવીને જ સાહિત્યનો સરમ પ્રેરણાત્મક ઇતિહાસ રચે છે.

૧૧

હવે રહ્યું માત્ર ‘મેમ્વાર્સ’ ઓફ એ રેવોલ્યુશનિસ્ટ.’ તેનો તમને બને તેટલો સારો પરિચય તો, બને તેટલા સારા મંદેષાત્મક ભાષાંતર દ્વારા, આ તથા આગલા ભાગનાં મળીને, આરસોથી વ વધુ પાનાંમાં કરાવી દીધો છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ તેને વિશે અહીં કંઈ લખવાનું રહેતું નથી. જે કંઈ રહે છે તે, આત્મકથા તરીકે તેનું ટુંકામાં મૂલ્યાંકન કરવાનું.

‘મેમ્વાર’ એ મૂળે તો ફ્રેંચ પ્રજાએ જ અમ્મી તરેહથી ખીલવેલો સાહિત્યપ્રકાર છે. ઇંગ્લંડમાં તેના શિષ્ટપદાર્થ લેખકોમાં અદ્યારમી સદીના હોરેસ વોલ્પોલ સિવાય કોઈ પ્રસિદ્ધ અસાધારણ શક્તિવાળા લેખક બેવામાં આવતા નથી. પણ ફ્રેંચોમાં તો કાર્ડિનલ દે રેન્ઝ, લા રોશફોકલ, સેન્ટ-સાયમન અને માદામ રોડંદ વગેરે ઉત્તમ ‘મેમ્વાર’ લેખક તરીકે આજમમશહૂર છે. તેમનાં ‘મેમ્વાર’નાં જે ખાસ લક્ષણો છે તે પરથી એમ કહી શકાય કે ખીજી આત્મકથાઓથી ‘મેમ્વાર’ જુદું પડી આવે છે તે આ વાગતમાં: આત્મકથાલેખક પ્રધાનપણે પોતાના આત્માના વિકાસ કે અધઃપતનની કથા કહેતો હોય છે, પણ ‘મેમ્વાર’નો લેખક પ્રધાનપણે પોતાના સમયનું, પોતાના સમકાલીનોનું, તથા એ બેઉ પોતાના જ્ઞાનાનુભવમાં આવતાં પોતાને એ કેવાં લાગ્યાં, તેનું ચિત્ર આલેખતો હોય છે. નમૂનેદાર ‘મેમ્વાર્સ’નાં આ લક્ષણ

કોપોટકિનના પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં છે જ. એ આખી કથાનું કેન્દ્ર, સેંટ ઓગસ્ટાઇન રૂસો કે ટોલ્સ્ટોયની પેઠે, પોતાના પંડને નથી બનાવતો. તેના કેવળ અંગત જીવન વિશે આપણને આમાંથી થોડું જાણવાનું મળે છે; અને ઝાઝું જે મળે છે, એ તેના બચપણના તથા જુવાનીના રશિયા વિશે તેમ જ તેની પ્રૌઢ વયની યુરોપિયન કામદારપ્રવૃત્તિ વિશે, બાકુનિન વગેરે તેના અગ્રેસરો વિશે અને તે પ્રવૃત્તિએ તેનામાં પ્રગટાવી એ અશાસકવાદની દ્વિસૂત્રી વિશે. આ રીતે, ‘મેમ્વાર્સ ઓફ એ રેવોલ્યુશનિસ્ટ’ જેટલે અંશે પીટર કોપોટકિનના આત્માની કથા નથી, તેટલે અંશે, જે ક્રાંતિપ્રેરક દેશકાળ અને વાતાવરણમાં તે જન્મ્યો જીછ્યો અને વસ્યો, તેના આત્માની કથા છે એમ કહેવું ઉચિત લાગે છે.

આત્મકથાઓની શૈલીના ગુણદોષ વિશે એક દિંદી લેખક રા. કૃષ્ણાનંદજી ગુપ્ત બરાબર કહે છે કે

“લિખનેકા હંચ જિતના સીધા ઐર સરલ હો, જલના હી અચ્છા. નિર્મલ જલમે’ હી સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પડતા હૈ વર્ણનચાતુર્ય’ સંદિગ્ધ વસ્તુ હૈ હમ સદૈવ જલ પર ભરોસા નહિ કર સકતે. કવિ ઐર લેખકોં દ્વારા લિખી ગઈ આત્મકથાએ સદૈવ શુદ્ધ ઐર નિર્મલ નહિ હોતી. જન્મે’ કીક આત્મજીવની નહિ કહા જા સકતા” *

આ કંડિકામાં નિર્દેશિતા ગુણોથી ‘મેમ્વાર્સ ઓફ એ રેવોલ્યુશનિસ્ટ’ શોભે છે અને દોષોથી મુક્ત છે. તેવી ગુણમુક્ત દોષમુક્ત કૃતિ માટે જ આ અભિપ્રાય ઉચ્ચારી શકાય: “તે આપણા મુગની સર્વશ્રેષ્ઠ આત્મકથા છે.” (એ. જી. ગાડિનર) *

વિ. ક.

• સૂચી: પ્રવેશક લખવામાં કોપોટકિનના હસ્તાત્ર્યથા ઉપરાંત આટલાનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કર્યો છે: (૧) એન્સા. બિહા.ની ૧૩મી ને ૧૪મી આવૃત્તિઓ; (૨) 'મેગ્વાર્સ'નો એન્ડ્રીસલિખિત ઉપોદ્ધાત; (૩) હે. એલિસના નિબંધસમૂહ 'બ્યુઝ એન્ડ રીબ્યુઝ'ની બીજી એણી-માંનો કો. વિશેનો નિબંધ; (૪) આર્ડિનરના 'પિલ્સ' એન્ડ સોસાયટી'-માંનું કોન્ટ્રી રજાચિત્ર; (૫) બ. રસેલકૃત 'રોડ્ઝ ટુ ફ્રીડમ'; (૬) એન્ડ એસ રીવન્સનની 'હિસ્ટોરિક પર્સોનેલિટી'માં છે તે 'મેગ્વાર'-નિરૂપણ; અને (૭) 'એડિક્ટ્રી' માસિક-(મે ૧૯૩૨)માંના લેખ 'ક્ષામ' એન્ડ ફેક્ટરી'માં ટાંક્યાં છે તે કોના એ નિયમ પરના અંશમાંના અવતરણો.

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા

[ભાગ ૨ નો]

વિભાગ ચોથો : સેન્ટ પીટર્સબર્ગ; પહેલી વાર પશ્ચિમ યુરોપમાં

૧

વિજ્ઞાનને મુખ્ય અર્પણ

૧૮૬૭ની પાનખરમાં મારો લાઈ સકુટુંબ, અને હું, એમ અમે બેને જણ સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં સ્થિર થઈને વસ્યા. હું ત્યાંના વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયો અને મારા કરતાં ઘણા નાના જુવાની-આઓ જોડે—છોકરાઓ જ કહી શકાય તેવડા તેઓ હતા—ખાંકડા પર બેસીને લાજુવા લાગ્યો. અભ્યાસમય જીવન માળવું, એવી મારી પાંચપાંચ વર્ષ થયાં જે ઝંખના હતી તે પાર પડી. અભ્યાસ પછીના જીવનમાં આપણે જે કંઈ કાર્યો કે મનન કરવાનાં હોય છે તેનો એક જ ખરેખરો નક્કર પાયો જો કોઈ પણ હોય તો તે ગણિતશાસ્ત્રનો પાકો અભ્યાસ કરવાથી જીવિને મળતી તાલીમ જ, એવો મારો ખ્યાલ છે. એ ખ્યાલને અનુસરીને હું હવે અભ્યાસ-વિષયોની પદાર્થવિજ્ઞાની ગણિતશાસ્ત્રવાળી^૧ શાખાના ગણિત-

વિભાગમાં જોડાયો. મારો ભાઈ ધારાસભની લશ્કરી પાઠશાળામાં જોડાયો, પણ મેં તો હવે લશ્કરી નોકરીને સદાની જાગૃતી નાખી. પરિણામે, બિનલશ્કરી સાદા ચહેરીના પોશાકના દર્શનમાત્રને ધિક્કારનાર એવા અમારા પિતાની ભારે ખફગી મેં વહેરી લીધી. અમારે બંનેએ હવે ગુજરાન માટે પોતપોતાના પગ પર જ ઊભાવાનું હતું.

વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા પછીનાં પાંચ વર્ષનો મારો બધો સમય અભ્યાસમાં અને સર્વમામાન્ય વિજ્ઞાનકાર્યમાં જ વીત્યો હતો. ગણિતશાખાના અભ્યાસીએ, અલગત, પોતાના કાર્યમાં ખૂબ જ પરોવાઈ રહેવાનું હોય છે, પણ મેં તો શાળાજીવન દરમિયાન હવ્યતર ગણિતનું અધ્યયન સારા પ્રમાણમાં કરેલું તેથી, આ વર્ષો દરમિયાન મારો કેટલોક સમય હું જૂગોળવિદ્યાના અભ્યાસમાં રોકી શક્યો. વળી, સાંઘખીરિયામાં મને તનનોડ મહેનત કરવાની જે ટેવ પડી હતી, તે પણ આજુ હોવાથી આ વિદ્યાપીઠકાળનાં શ્રમ-સાધ્ય કાર્યો મને કંટાળો આપતાં કે સહેજે થકવી દેતાં નહિ.

શોધખોળ માટેના મારા આગલા એશિયાપ્રવાસનો વર્તાત છપાયો હતો; પણ વચગાળાના સમયમાં, એક મોટો ગૂંચવણભર્યો કાયડો મારા મન આગળ ખડો થયો હતો. સાંઘખીરિયામાં મેં કરેલા પ્રવાસને પરિણામે મારી ખાતરી થઇ હતી કે, ઉત્તર એશિયાના તે જમાનાના નકશાઓમાં જે જે પર્વતો દર્શાવેલા છે, તે બધા ઠપોસ-કલ્પિત છે; તે પ્રદેશની રચનાનો ખરો ખ્યાલ એ નકશા આપતા જ નથી. નકશાના દોરનારાઓને, એશિયાઈ જૂરચનાના ખાસ અંગરૂપ એવા જિંચાણુવાળા સપાટ પ્રદેશોના^૧ અસ્તિત્વની પણ કશી જાણ ન હોય તેમ, તેમણે એ તો પોતાના નકશામાં બિલકુલ જતાવેલા જ નહિ. પણ તેને બદલે ઠેરઠેર નાનીમોટી ટેકરીઓ કે પર્વતમાળ પોતાના કલ્પનાપ્રભાવે કરીને દોરી દીધેલી. આમ હોવાથી, એશિયાના

પર્વતોની રચનાના ખરા સિદ્ધાંતો શોધી કાઢવા, એ મારો વર્ગો સુધીનો વ્યવસાય બન્યો. તે કાર્ય ઉપાડતાં, શરૂઆતમાં તો જૂના નકશાઓએ તેમજ હમ્બોલ્ટ જેવા જાણીતા અભ્યાસીએ પણ કરેલાં આધારરહિત કથનોએ મને ગૂંચવ્યા કર્યો. આ અનુભવ પછી મેં એ સઘળાને પડતા મૂક્યા અને જુદી જ પદ્ધતિ સ્વીકારી. આજ મુધીમાં જુદાજુદા મુસાફરોએ એ પ્રદેશના હવામાનને વિશે જે જે કથન સ્વાનુભવને આધારે કરેલાં, તે પહેલાં તો મેં શોધી કાઢ્યાં. પછી, અમુક અંસની શીનળ કે ઉપ્પુ હવા જ્યાં હોય ત્યાંની જિંચાઈ કેટલી હોઈ શકે, હોવી જ જોઈએ, તે મેં સેંકડોના આંકડાની ગણતરી પરથી શોધ્યું. ઉપરાંત, મુસાફરોએ તે ભાગોના જૂસ્તરની તથા જૂપટની રચના વિશે જેજે લખેલું તે પણ બારીકીથી તપાસ્યું. આ સર્વ સંશોધન તથા વિચારણા પછી મેં એક મોટા માપનો નકશો દોર્યો, જેમાં અટકળો કે કલ્પનાશક્તિની મદદથી નહિ પણ પ્રમાણભૂત હકીકતોને આધારે, એ આખા ય પ્રદેશની સમગ્ર જૂરચના પર્વતો સહિત આલેખવામાં આવી હતી. મારાં બે વર્ષ તો આટલી પ્રાથમિક તૈયારીએ જ લીધાં; જેની પછી, આખા ય વિષય પર મહિનાઓ સુધી સતત તીવ્ર મનન પણ, આ છૂટકતૂટક અવલોકનો તથા ગણતરીઓની અવનવી જૂલ-જુલામણી પાછળનું રહસ્ય શોધવા માટે, હું કર્યા કરતો હતો. એ એમ ને એમ અખંડપણે ચાલ્યા જ કરતું હતું ત્યાં એક દહાડો, સાવ અચાનક જ, એ આખી ય વસ્તુ સુસ્પષ્ટ બની, સમગ્રતી યઈ ગઈ—કેમ જાણે, કેઈ ઝગાડા વડે એ પ્રકાશમાન બની હોય. એ પ્રકાશમાં મને દેખાયું કે, જૂના જૂગોળવેત્તાઓએ કંઈપી કાઢેલું તે પ્રમાણે, એશિયાની મુખ્ય પર્વતમાળ ઉત્તરથી દક્ષિણ કે પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં વધેલી નથી; એ તો નૈઋત્યથી ઈશાન તરફ વિસ્તરતી હોય છે. વળી, તે કંઈ આલ્પસની જેમ પર્વતોનાં અપરતંત્ર ઝૂમખાં નથી; પણ, ઉત્તર એશિયામાં વચ્ચોવચ આવેલા

એક ઉચ્ચ સમબૂદ્ધિશીલ—કે જે અસહના વારામાં બહેરિંગની બૂશિર તરફ લંબાતો એક પુરાણો ખંડ હતો—એ બાબુએ અડો-અડ જીભેલા પર્વતોની બનેલી છે. આ પર્વતોના પાદને પુરાતન ઢાળમાં સમુદ્રોનાં—પેસિફિક અને આર્કટિક મહાસાગરોનાં—જળ પખાળતાં હતાં. પણ ઢાળક્રમે, સમુદ્રોને તળિયેથી જામતા આવેલા કાંપને લીધે, પર્વતોની તળેટી હતી ત્યાં પહોળી, મોડળી અગાસીઓ બંધાઈ ગઈ છે. આ રીતે, એશિયાની અસહી કરેલરૂપ જે પેલો ખંડ, તેની પહોળાઈ બન્ને બાબુ ધણી વધી ગઈ છે.

હાંખા સમય સુધી ધીરજથી કરેલા સંશોધનને પરિણામે શોધકના સમગ્ર ચિત્તને અજવાળતો જે સિદ્ધાંત એ ચિત્તમાં અચાનક સ્ફૂરી આવે છે તેનાથી અનુભવાતા આનંદને તોલે આવી શકે એવા ઝાઝા આનંદો માનવજીવનમાં હોના નથી. એ સિદ્ધાંત-દર્શનથી શોધવિષયનાં સર્વે અંગોપાંગ વિસદ સુરેખ અને ઘોનક બને છે તથા નવા વિશાક્ષતર સિદ્ધાંતની શોધ મુગમ થાય છે. વૈજ્ઞાનિક સર્જનનો આ આનંદ જેણે અનુભવ્યો, તે માણસ એ કદી પણ બૂલસો નહિ. પુનઃપુનઃ એ અનુભવ પામવાની ઝંખના તેને રહેશે. તેને કંઈએ ખેદ રહેતો હોય તો એટલો જ, કે જગતમાં આવો આનંદ મેળવવાનાં સાધન, જ્ઞાન અને અવકાશ ધણું મનુષ્યોને નહિ પણ પોતાના જેવાં થોડાંધણું મલુતર મનુષ્યોને જ મળતાં હોય છે.

આ કાર્યને મારે હાથે વિજ્ઞાનને થએલું મુખ્ય અર્પણ હું ગણું છું. મૂળે તો મારો વિચાર એવો હતો કે, તેને વિશે સંપૂર્ણ વિગતોવાળો દળદાર ગ્રંથ લખવો. પણ ૧૮૭૩માં એ કામ પૂરું થયું ત્યારે, રાજકીય હિલચાલમાં મેં લેવા માંડેલા ધણા સક્રિય લાગને લીધે, તુરતમાં જ હું પડકારી જઈ તેવો પાંદો સંભવ

હોવાથી, મેં મારી નવી શોધ આલેખતો એક નકશો તૈયાર કર્યો અને તેના દુકા ખુલાસાએ નિબંધ લખ્યો. હું કેદખાનામાં હતો ત્યારે, મારા ભાઈની દેખરેખ નીચે, એ બંને જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં. ત્યાર પછી જેમણેજેમણે એશિયાના નકશા દોર્યા તથા તેની ભૂરચનાનાં બીજાં અંગે વિશે વધુ શોધો કરી, તેમણે મારી યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

૨

આર્કટિક શોધવાની યોજના

એવામાં જ, મારા શોધકાર્યની સાથે સાથે, રશિયન જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટીના ભૌતિક ભૂગોળવિદ્યાવિભાગના મંત્રી નરીકે પણ મને ઘણું કામ કરવાની તક મળી હતી. એ કાર્યને અંગે દેશના જેજે મૂમર્થે ભૂગોળવેત્તાઓના સંસર્ગમાં હું આવ્યો, તેમાં તાર્તરી અને પામીરના પ્રદેશોનો શોધક, અસામાન્ય હુદ્દિશક્તિધારી પણ સારી લેખનશક્તિથી બેનસીબ એવો, મહાન પ્રાણી-વિદ્યાવિશારદ અને સરસ ભૂગોળકાર સ્યેવર્ટસોફ હતો; વગરકરોડનાં જલચર પ્રાણીઓ વિશે રાતા સમુદ્રમાં અને ન્યુ ગ્રીનીના ટાપુને વિંટળાવતા એકલ અગાધ સાગરમાં શોધો કરનાર, અગણિત મહત્ત્વની શોધોના અમુક નાના જ ભાગને અંચસ્થ કરી શકનાર, વારંવાર ટાઢીઆ તાવે પીડાતો છતાં વિદ્યાલક્ષિતથી કદી ય વ્યુત ન થનાર મિહુલુખો—એફ્લે હતો; પોતાની વિજ્ઞાનપ્રેમી પત્ની ઓલ્ગા સાથે તાર્તરીના ઉચ્ચતર પ્રદેશોમાં પ્રાણીવધાની શોધખોળ કરનાર, તથા અતિસાહસવૃત્તિને કારણે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનો એક પહાડ ચડતાં બરફના

તોફાનમાં સપડાઈ જેણે જીવ ખોયો તે ફેડશેકા; અને પ્રેવાલ્સ્કી, જે મધ્યએશિયામાં શોધખોળ કરવાનો શોખીન હતો, પણ તેથી મે વધુ તો મજબૂત બાંધાનો અચૂક નિશાનબાજ શિકારી હતો અને તિબેટમાં શોધનો કાફલો લઈ જવાનો હતો તેવામાં જ મરણ પામ્યો હતો.

અમારી એ સોસાયટીમાં તે વખતે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. ભૂગોળના ઘણા ય પ્રશ્નો મારાવાળા વિભાગમાં પણ ચર્ચાતા, તેમાં હું ભાગ લેતો હતો. તેમાંના મોટે ભાગે તો એ વિષયના શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો હતા, પણ આર્કટિક મહાસાગરમાં, રશિયાની ત્યાંની વસતીનો, મઝ્છીમારીનો ઉદ્યોગ વગેરેને લાભકારક એવી શોધો કરવાની જે વાત ઉપાડવામાં આવેલી, તેનો ઉલ્લેખ મારે અહીં કરવો જોઈએ. એ શોધોના પહેલવહેલા લાભ જોનાર અને જાહેર રીતે સૂચવનાર સિડોરોફ નામે સાઈમીરિયન વેપારી અને ખાણમાલિક હતો. તેની સૂચના અમલમાં મૂકવામાં સરકારી નૌકા-સૈન્યખાતાની અમુક રીને નાના પાયા પર નવેસર ખીસવણી તથા થોડા ધનરોકાણની જરૂર હતી. પણ સેન્ટ પીટર્સબર્ગની ટૂંક-નજરી નોકરશાહીના ખ્યાનમાં એ વાત ન આવી, એટલે તેણે જરૂર પૂરી પાડવાની ના કહી. પછી, કેટલાક સાહસિક નોર્વેજિયન મઝ્છીમારોના કાર્ય પછી અમને જ્યારે ભાગ મળી કે આર્કટિકમાંનો 'કારાસી' નામે સમુદ્ર, તથા પાછળથી જે ફ્રાંઝ જોસેફ આપલેડ કહેવાયો તે ટાપુવાળો ભાગ—આ સર્વ શોધવાલાયક તથા અનેક દષ્ટિએ હિતકારક છે,—ત્યારે અમારી સોસાયટીએ ત્યાં એક કાફલો લઈ જવાની ધારણાથી સવિસ્તર યોજના ઘડી. અમારો વિચાર એવો હતો, કે પહેલાં તો એક સર્વસામાન્ય તપાસણીનો પ્રવાસ એ દિશામાં કરવો. ત્યાં જઈને કરી શકાય તેવી વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ખૂસ્તરશાસ્ત્ર, વાયુચક્રશાસ્ત્ર વગેરેની શોધોના કાર્ય માટેના ટૂંકા

અહેવાલ સહિતનો એક પ્રાથમિક વૃત્તાંત પણ મેં મંત્રી તરીકે તૈયાર કર્યો. વૃત્તાંતને અંતે, બવિધના મોટા કાફલાની સૂચના પણ કરવામાં આવી હતી. એ વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી સોસાયટીએ તપાસણીપ્રવાસના મુખી તરીકની જવાબદારી મારે જ માથે નાખી અને તે પ્રમાણે હું ગયો હોત; પણ આ વખતે એ સરકાર આડી થઇ. યોજનાને અંગેના ખર્ચ માટે જે તથ્યો ત્રણથી ચાર હજાર પાઉંડ જેટલી રકમની જરૂર હતી, તે આપવાની તેણે ના પાડી; તેથી યોજના પડી ભાંગી.

હવે સોસાયટીએ મને ફિનલેન્ડના ફિનારનાં બરફનાં ચક્ત્રાંવાળા પ્રદેશ શોધવાને ત્યાંનો પુરાતન સમૃદ્ધ ક્યારથી અદૃશ્ય થયો હશે એ તપાસવા મોકલ્યો. હું ગયો. ત્યાં મારું કામ ચાલતું હતું ત્યારે આખી સોસાયટીનું મંત્રીપદ—જેના મને, કાર્યની સવળતા માટે, અભિલાષ—એક વખતે બારે અભિલાષ હતા, તે—સ્વીકારવાની વિનંતિ કરતો તાર આવ્યો. આનો મેં નકારમાં જવાબ વાળ્યો, કેમકે આ અરસામાં તો મારા મનમાં ભુલું જ વિચારવાંછતાઓ ઊભવા લાગ્યાં હતાં.

નવી વાંછનાઓ શી હતી ?

ધૂણી યે વાર એવું બને છે કે માણસ રાજકીય, સામાજિક કે કુટુંબના અમુક કાર્યની જવાબદારી પોતાને માથે એટલા માટે જ ઉપાડી લેતો હોય છે કે, એ કાર્ય અને એ પરિસ્થિતિ બધી રીતે બરાબર છે કે કેમ, તેનો વિચાર કરવાની નિવૃત્તિ જ તેને મળી હોતી નથી. તેમ જ, પોતે આદરેલી પ્રવૃત્તિઓ ખરેખર પોતાના અંતરની અભિલાષાઓ અને શક્તિઓને અનુરૂપ છે કે નહિ, પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ દ્વારા જે સંતોષ પામવાનો હક્ક હરેક જથ્થેને છે તે પોતે પામે છે કે નહિ—આ બાબતનો વિચાર કરવાની દૂરસદ પથ તેને રહેતી નથી. વિશેષે કરી, પ્રવૃત્તિપરાયણ મનુષ્યોની દશા આવી થાય છે. રોજરોજનાં કામોની જંજળમાં તેમની નિંદગીના દિવસ ઉપર દિવસ એવી રીતે વહ્યા જાય છે કે કશું વિચારવાની, પોતાની નિંદગી કેવો વળોટ ધરે છે તેની ચિંતા કરવાની, જરા ય નવરાશ કે વૃત્તિ તેમને રહેતી નથી. હમણાં સુધી મારા બાળમાં પણ એવું જ બનતું આવ્યું હતું.

પથ હવે, મારી ફિન્સેંડની મુસાફરી વખતે, મને કંઈક નિવૃત્તિ મળી ખરી. જૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરુપયોગી જેવું કોઇ મેદાન હું જ્યારે ત્યાંની જે પૈડાંની જગીમાં બેસીને ઓળંગતો, અથવા તો, મરડીઆ કાંકરાની એક ખાણથી બીજી લાણી, ખબે હથોડા ધરીને ચાલતો જતો, ત્યારે મને વિચાર કરવાની તક મળતી હતી.

મને સોંપાયલા જૂસ્તર વિશેના કાર્યમાં મને જોશક રસ હતો અને તે હું કરતો; પણ એ બધાની વચ્ચે ય એક એવો વિચાર મારા મનમાં ફરીફરીને આવતો કે જેનું આકર્ષણ જૂસ્તરના શાસ્ત્ર કરતાં વધારે જામડું હતું.

ફિન્મેંડનાં મારાં પરિભ્રમણ દરમિયાન મેં જોયું, કે ત્યાંનાં ખેડૂત જમીનને સાફ કરવા માટે અને તેની અતિશય કઠણ માટીનાં ઢેકાં ભાગવા માટે કેટલી અપાર જહેમત ઉઠાવે છે. આ જોયું ત્યારે મારા મનમાં આવા વિચારો આવ્યા: “રશિયાના આ ભાગની જમીન વિશે હું બૂગોળવિદ્યાનું એક પુસ્તક લખીને, જમીન ખેડવાના સર્વોત્તમ માર્ગો ખેડૂતોને શીખવીશ. આ અર્ડો એક ખેતરમાં પુષ્કળ ઝાડનાં ફુલોં છે. તે ખેતી કાઢવાનો અમેરિકન મંચો ખેડૂતને અપાત્રો હોય તો તેની કેટલી બધી મહેનત બચે ? પણ ખીજા ખેતરમાં સારા ખાતરની બહુ જરૂર છે. વસ્ત્રાનની મદદથી એ તૈયાર કરવાનું આ લોકોને શીખવ્યું હોય તો કેટલો બધો લાભ થાય?... ... પણ, આ ખેડૂતો પાસે અમેરિકન મંચાઓની વાત કરવી શા કામની, -ત્યાં એમને એકથી ખીજા પાકના વચગાળામાં પેટપૂરતો રોટલો પણ મળતો નથી ત્યાં ? તેને એ કઠણ માટી માટે ભરવાના કરવેરા, જમીન સુધારાય ને વધુ પાક આપે તેમતેમ વધના જ જવાના, ત્યાં મંચાની વાતો તેને શા અપની? તેને ખરી જરૂર તો એ છે કે, મારા જેવાએ તેની સાથે રહી, તે પોતાની જમીનનો માલિક અથવા તો રાજાની માલિકી હેઠળ પણ પૂરતી સ્વતંત્રતાથી તેનો બોજવટો કરનાર થઈ શકે, એવી સ્થિતિ આણુવામાં તેને મદદ કરવી. ખેતીવાડી કે જૂસ્તરવિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચીને તે જે કંઈ લાભ પામી શકે તે ત્યાર પછી, હમણાં નહિ.”

આ વખતે મને અમારી જાગીર નિકાસ્ત્રકાવના ખેડૂતો પણ સાંભર્યાં. રશિયન ખેડૂતોની ગુલામી ગઈ હતી, પણ હજી તેમના

અસલ માલિકોએ—ને આ દાખલામાં, અમારાં અપર માતાએ—દેશના એ વિશેના કાયદાઓમાં મનમાન્યા ફેરફારો કરીને તેમને એવી દુર્દશામાં રાખ્યા હતા કે તેમની પાસે ન તો હળ તાણવાના પૂરતા ધોડા હતા, ન તો એ ધોડાને ચરવાનાં ઘાસ—ખેતર, અને નહિ સારું ખાતર. અધુરામાં પૂરું, દર ચાર છ કે આઠ વર્ષે દેશમાં દુકાળ પડતો એટલે પાવમાલીની અવધિ આવી જતી.

વિજ્ઞાન અને તેનો અભ્યાસ એ અલગત ઘણી સરસ વસ્તુઓ છે. તેના આનંદો મેં માણ્યા છે, મૂલ્યવ્યા છે—કદાચ, મારા બીજા સહકારીઓ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં. અહીં ફ્રિન્લેન્ડમાં પણ, જ્યારે હું તેનાં સરોવરો અને ટેકરા નિહાળતો, ત્યારે એ આખી ય ભૂમિના અદ્ભુત ગી ઇતિહાસની કંઈકેઈ ઘટનાઓ મારી કંપના સમક્ષ ખડી થતી. અતિશય પુરાણ કાળમાં, માનવજાતની છેક આત્માવસ્થાની વેળાએ, ઉત્તરધ્રુવનો બરફપગથાર આસ્તે—આસ્તે—આસ્તેથી લંબાતો કેવી રીતે હાલના સ્કેન્ડીનેવિયા અને ફ્રિન્લેન્ડવાળી ધરતી પર આક્રમણ કરતો આવ્યો; લગભગ મધ્ય યુરોપ લગી પહોંચીને તેણે આ સધળા ય પ્રદેશમાં માનવીનું જીવન કેટલું બધું હાડમારી-ભરેલું ને કંગાળ ને અંતે અશક્ય કરી મૂક્યું; પછી વળી યુગોના યુગો વીતી ગયે એ બરફ ઓગળવા માંડતાં પડેલ ખાડાઓમાં કેવાંકેવાં સરોવરો ઉપજી આવ્યાં ને એને કઠિની બીનાશવાળી જમીનમાં જેવીનેવી વનસ્પતિ કેમ ઉગવા માંડી; વધુ યુગાંતરે પછી દક્ષિણ તરફની ગરમી ત્યાં પ્રસરતાં કંઈકે સારાં ઝાડછાડ ત્યાં આશરે કયે વખતે થયાં ને ગરમી બહુ વધતાં હવે આજે યુરોપનો આ આખો ય અગ્નિખૂણો કેવી રીતે મધ્ય એશિયા જેવો રેતાળ થોડાક સૈકામાં થવાનો (જે વિજ્ઞાન એ સ્થિતિ અટકાવશે નહિ તો)—આવાંઆવાં દશ્યો વિચારો બધો મારા મનમાં બિભરતાં હતાં અને તેને વિશે, વનસ્પતિ ભૂગોળ અને જૂસ્તરઃ આ ત્રણે વિદ્યાના ઉપાસકોને ઉપયોગમાં આવે તેવો અંચ રચવાની હોંશ મને હતી.

પણ-ત્યાં મારી ચોપાસ તો હું માનવીને ચૂકાપાકા રોટલાનો બટકો પામવા પણ વલખાં મારતો જોતો હતો, ત્યાં જો હોંસ પૂરી કરવાનો મારો શો અધિકાર ? મારી અભિપ્રાયો સિદ્ધ કરવા સારૂ મારે જે પૈસા ખર્ચવા જોઈએ, એ તો હું આ ટળવળતાં ગરીબો અને તેમનાં બાળબચ્ચાંનાં મોંમાંથી રોટલાનું બટકું ચૂંટીને મેળવવાનો ને ? કાઢકના મોંમાંથી તો એ ચૂંટવો જ છૂટકો, કેમકે માણસજાતનું એકંદર ધનોત્પાદન હજી ધણું જ થોડું છે.

જ્ઞાન અત્યંત સામર્થ્ય આપનાર છે, તેથી મનુષ્યે જ્ઞાન પામવું જ જોઈએ; પણ અત્યાર સુધીમા આપણે જે જ્ઞાન એકત્રિત કર્યું છે તેટલું જ ગરીબોને આપવા માંડીએ તો કેટલી બધી સાચી પ્રગતિ થાય ? પ્રકૃતિ વચ્ચે જ ઊછરતા તેના લાડીલા આ ખેડૂતો પ્રકૃતિપ્રેમી છે ને તેમનાં જ્ઞાનદંડગવાતાં ગીતો સાંભળતાં આપણને થાય કે તેઓ સાહિત્યના પણ ભૂખ્યા અને જોગી છે. તેમને જે લાગણી છે, વિચારશક્તિ છે, તે વિકસાવવા તેમને આપણે વધુ મંસ્કાર કેમ ન સમર્પીએ ? વખતે ક્વખતે જે એકલપેટા શિષ્ટો પ્રગતિ-પ્રગતિ, એવી દંબી બાંગ પોકારે છે, તેમણે આ લોકોને પ્રગતિમાન બનાવવા શું કર્યું ?

આવી વિમાસણો વચ્ચે હું તે વેળા હતો તેથી જ મેં ન્યોઆફિકલ સોસાયટીનું મંત્રીપદ સ્વીકારવાની ના બણી દીધી હતી.

પાટનગરના રંગદંગ

૧

૧૮૬૨માં મેં સેંટ પીટર્સબર્ગ છોડ્યું ત્યારના કરતાં હવે તે બહુ બદલાઈ ગયું હતું. તે વખતે પાટનગરના સમાજના ઉપલા વર્ગો શર્નીશિન્સ્કી જેવા સ્વાતંત્ર્યવાદીને અત્યંત આદરભાવથી જોતા હતા. હવે, એ જ વર્ગોને ખાણીપીણી, માનતાન અને રંગરાગ સિવાય કંઈ મૂઝવું નહિ. સાકના સૈકા દરમિયાન જેઓ ઉદારમતવાદી તરીકે જાણીતા હતા તેમની કીર્તિ હવે ઝાંખી થઈ હતી. કાઉન્ટ નિકોલસ મુરાવિયોફ અને નિકોલસ મિસ્કુટિન જેવા વિનીતો પણ હવે શકદાર આસામી ગણાતા થયા હતા. ઝાર પોતે બે જુલમખોર અધિકારીઓના હાથમાં રમકડું બની ગયો હતો. એ બે જાણુ તે, રાજ્યના પોલિસખાતાનો વડો જનરલ શુવાલોફ અને સેંટપીટર્સબર્ગના એ જ ખાતાનો ઉપરી જનરલ ટ્રેપોફ. આ દરેક, જરા-જરા વાતમાં ઝારને ડરાવતા. કોઈ જુલમી વટહુકમ કઢાવવો હોય ત્યારે તેઓ ઝારને કહે: “આપ નામદાર આ હુકમ પર સહી નહિ કરો તો રાજ્યમાં બળવો ફાટી નીકળશે, અને આપથી પોતે, રાજ-કુટુંબ-આખો આપણો પુરાણો રાજ્યવંશ-સર્વે જોખમમાં આવી પડશે.” આમ તેઓ દબાવતા એટલે અલેક્ઝાંડર ૫ સેકંડ યને-કમને હુકમ પર સહી ચિતરી આપતો. શુવાલોફ તો ઝારને દબાવી તેમ પટાવી પણ જાણતો. તે એવી રીતે કે તેને જ્યારે એમ લાગે કે,

અમુક ખાખત રાજ્યધાનીના વાતાવરણમાં અલેક્ઝાંડરને ગળે ઉતારવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો, ત્યારે તે નોવગોરોડના જંગલમાં શહેનશાહને માટે શિકારની સહેલગાદી ગોઠવેલો અને ત્યાં રીંછને માર્યા પછી લહેરી દરબારીઓ અને રૂપાળી કંચનીઓનાં અમનચમન ને નાટ્યરંગ ચાલતાં હોય તેવી ઘડીએ અલેક્ઝાંડરની સહી તે ગમે તેવા પ્રત્યા-
ષાતી લૂંટચઘાઉ સીતમગર દુકમો પર પણ લઈ લેતો. એવો જ એક વધુ માણસ રાજ્યધણીના મનનો ધણી થઈ પડ્યો હતો; તેનું નામ જનરલ ક્લેમુરી. પહેલાં એ ત્રીજા નેપોલિયનનો અંગરક્ષક હતો. ત્યાં પણ ધણાં કાળાં કામ કરેલાં, જે અવસાય તેણે ઝારનો મિત્ર અને સલાહકાર બન્યા બાદ અમારા દેસમાં પણ ચાલુ રાખ્યો. આ સૌને હાથે દોરાનાર અલેક્ઝાંડર ધ સેકંડ એવડી નિંદગી જીવતો, એમ કહી શકાય. શિકારી તરીકે તે ઘણો બહાદુર હતો, પણ આવાઓ તેને ખીવડાવે ત્યારે બાપલો બની જતો. વળી, કમને કે મોજાલા વાતાવરણ વચ્ચે જે ધાતકી વર્તનની પોતે રમ્મ આપી ચૂક્યો હોય તેને વિશે ખીજજ પણ તે - વારંવાર પસ્તાતો. આવું બનતું સારે તેનું અંતર મહાઅચાથી પીડાતું. રાજ્યના અંતભાગમાં તો તેની આવી અતિશય ડહોળાયા કરતી મનોદશાને પરિણામે તેનું જીવન છેક દયાપાત્ર બની ગયું હતું.

૧૮૭૨માં જ્યારે શુવાલોફ ઇન્કંડ ખાતે ર.સિયાનો એક્ઝચી નીમાયો, ત્યારે તેની જગ્યાએ જનરલ પોટાપોફ આવ્યો હતો. તેણે પણ, છેક ૧૮૭૭ની તુર્ક લડાઈ સુધીનો બધો ય વખત પોતાના પુરોગામીની જ નીતિ ચાલુ રાખી. એ આખા ય ગાળા દરમિયાન જેમ રાજ્યની તિજેરીમાંથી તેમ જ રાજ્યકુટુંબનાં અરક્યામતમાંથી પોટાપોફ જેવા ખાઇ બહેલા આધકારીઓ એકાદ લૂંટ ચલાવી રહ્યા હતા. એ દુષ્કર્મો આખરે જ્યારે મહેર થયાં ત્યારે રાજ્યની સેનેટ વડી અદાલત તરીકે એ બધાની તપાસ ચલાવી હતી; પણ એટલી તપાસ કરાવવાનું પણ બની શક્યું તે,

પોટાપોદ ગાંઠા બની ગયો અને ટ્રેપોદને પહેલો તો બરતરફ કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી જ. તપાસમાં એવું પણ જણાવેલું કે પોટાપોદના એક મિત્રે લિથ્યાનિયામાંની બાદશાહની જાગીર પરના ખેડૂતોને બેશરમીથી લૂંટ્યા, પકડાવ્યા, ફટકા મરાવ્યા અને લશ્કરને હાથે કતલ કરાવ્યા હતા. આ કાળા કૃત્યોની તપાસ કરાવો, એવી માગણી પણ લોકપ્રિય ત્યારે જ કરી શકેલા કે જ્યારે, ટ્રેપોદે એક રાજકીય કેદીને ચાખકા મરાવ્યાના વેર બદલ તેને ધીરા ઝેસુલિકે પિસ્તોલની ગોળીથી ધાવલ કર્યો. હવે મરી જઈશ જાણી ટ્રેપોદે પોતાનું વસિયતનામું કર્યું અને તેમાં જણાવાએલી હકીકત પ્રમાણે, ઝાર પાસે પોતાને મુક્તીસ કહેવરાવતો આ નાપાક અમલદાર ખરી રીતે તો માલેતુબર હતો, એ વાત તેના હરીફ દરબારીઓએ ઝારને કાને પહોંચાડી. અને પેલી કતલ તો રશિયામાં જે ઉધાડે છાગે લૂટા અને જોહાણીઓ ચાલે છે તેમાંની જેજે સૌથી વધુ ત્રાસ પોકરાવનારી છે, જે આજ સુધી પણ ચાલુ છે, તેમાંની એક હતી.

૨

એવી જ રીતે, રાજ્યનાં બીજાં ખાતાંઓમાં-ખાસ કરી, રેલવેઓ અને ઉદ્યોગવિકાસનાં ખાતાંમાં જે લૂંટાફેડા ચાલતા તે પણ જખરદસ્ત હતા. તેને લીધે એ વખતે કેટલાય માણસો દોષતમંદ બની ગયા. અલેકઝાંડર ધ સેકન્ડે જાતે જ પોતાના એક દીકરાને કહેલું તેમ, રાજ્યનું નૌકાસૈન્ય તો અમુક્તમુકનાં “ખિસ્સામાં જ છે.” રેલવેઓની સદ્દર હોવાની ગેરંટી તો રાજ્યે આપેલી, પણ તેનો ખર્ચ બેઢદ થતો. અને વેપારઉદ્યોગના ખાતામાં એવું બનતું કે, જ્યાંસુધી એ દિશાનું નવું સાદસ ઊડાવનાર માણસ ખાતાના નાનામોટા આધકારીઓને, ચોખ્ખા નફાના

અમુક ટકા ડિવિડેન્ડ તરીકે આપવા બંધાય નહિ, ત્યાં સુધી તેને કામ શરૂ કરવાની પરવાનગી જ મળતી નહિ. આ સાટાંજરા ય છાનાંછપનાં ચતાં નહિ. ખુદ ગારને પણ તેની જાણ હતી. પણ તે તો એવું માનતો થઈ ગયો હતો કે, આ શાહુચોરો ન હોય, મારું રક્ષણ કરે નહિ એ બધા, તો રાજ્યમાં કોઈ પણ પળે ફાટી નીકળનારા વિપ્લવનો હું બોગ બની જાઉં. આથી, તેમની ભૂટો અને ચોરીઓ જ્યાં સુધી જાહેર લવાગરૂષ ન બની, ત્યાં સુધી તેણે એ બધું નભાવ્યે રાખ્યું.

રાજ્યકુળના (ધુવરાજ સિવાયના) કુંવરો પણ સ્વચ્છંદી અને ચોર હતા. ત્રીજા નંજરનો જે હતો. તેને પોતાની માતાનું ઝવેરાત ચોપા બદલ તુર્કસ્તાનમાં હથેલાર કરવો પડ્યો હતો. તેમની માતા મેરી એલેક્ઝાન્દ્રોવનાને તેના પતિએ ત્યજી દીધેલી હોવાથી અને રાજ્યદનું જીવન તેણે દહાડેદહાડે વધુ કશુગિત થતું જોયું તેથી, તે હવે ધર્મ તરફ વધારે વળતી જતી હતી. તે હલકા સ્વાર્થી જેમુઈટ પાદરીઓની અસર હેઠળ આવતી જતી હતી. આ પાદરીઓએ તાજેતરમાં રાજ્યમાં સારા પ્રમાણમાં પગપેસારો કર્યો હતો. ભારે કળવકળ અને કુનેહકારસાજીથી તેઓ રાજ્યની નસાળો પર પણ સત્તા જમાવવામાં ક્ષેત્રમંદ થયા હતા.

રશિયા જેવા પછાત દેશમાં કેળવણીની કેટલી ભારે જરૂર હોય એ દેખીતું છે. આમ છતાં, ખીજી રીતે જ્યારે નાણું ચોપાસ કાંકરાની માફક વેરાતું, ત્યારે પ્રાયમિક કેળવણી માટે, રશિયન વસતી અને જરૂરતના પ્રમાણમાં હાસ્યજનક એવી ચાળીસ જ લાખ ડોલરની રકમ રાજ્યના અંદાજપત્રકમાં મૂકવામાં આવતી. ખીજી તરફ, પરંપરાગત ધાર્મિક કેળવણીની શાળાઓ ચલાવવા લગભગ એટલી જ રકમ અપાતી. આ શાળાઓમાંની ઘણીખરી, ધર્માબ્યક્ષોની ચોરી દાનતને લીધે, શરૂ જ ન કરાતી; અથવા, તેમાં ગમે તેવા નાણાયક માણસો દ્વારા માથાઊતાર શિક્ષણ અપાતું.

ઉચ્ચતર સાહિત્યપ્રધાન કેળવણીમાં માયાદૃષ્ટિયા પ્રીકૃતોદનના વિષયો પર જ બધો ઝોક હતો, જેથી કરીને વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર વિચારવાળો થઈ શકે નહિ. ઇજનેરી કામ કે ખેતીવાડી જેવા વિતાનની કેળવણી તપ્તલવની ઉત્તેજક ગણાતી હોઈ, રાજ્યમાં તેની બંધી હતી. આ સર્વથી સૌ કોઈ પ્રગતિપ્રેમીનું લોહી ઊકળી આવતું. ખેડૂનો પરના બરડો ભાંગી નાખતા કરભારની કસણ કઢાણીઓ ને કર ઉધરાવનારાની જીભજ્ઞહાંભિરીના કિસ્સા તો રાજેરોજ સંભળતા.

આવું તે સમયનું સેન્ટ પીટર્સબર્ગ હતું. તેના આ વાતાવરણની અસર રશિયાલરમાં થતી.

૫

ઝોલવાયેલા જવાળામુખીઓ

૧

અમે જ્યારે સાઈબીરિયા ઝાડ્યું ત્યારે, સેન્ટ પીટર્સબર્ગ ગયા પછી ત્યાંના ખૌદિક જીવનનો જે લઢાવ લેવાની અમે આશા રાખતા હતા અને ત્યાંનાં સાહિત્યસેવી મંડળોમાં જે નવાનવા મળના માણસોની ઝોળખાણ કરવાના અમને અલિલાય હતા, તે બધાની વાતો અમે કરતા હતા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી એવી ઝોળખાણ તો અમે ઉદામ તેમજ વિનીત એ બંને વર્ગોમાં કરી, બેશક; પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ બધી કંઈક નિરાશા-જનક હતી. રાશયા ઉમદા ખવાસનાં માણસોથી ભરેલું હોવાને કારણે અમને તેવા ઘણા માણસો મળ્યા એ ખરું; પણ રાજકીય વિષયો પર લખનાર લેખકોનો જે આદર્શ અમારા મનમાં હતો,

તેને અનુરૂપ આ લોકો નહોતા. શર્નોશેવ્સ્કી, મિખાયલોફ અને લેવોફ જેવા શ્રેષ્ઠ લેખકો હવે દેશનિકાલ થઈ ગયા હતા; અથવા, પીસારેફની માફક સેન્ટ પીટર અને સેન્ટ પોલના કિલ્લામાં પુરાયા હતા. આ સિવાયના જે બીજા કેટલાક હતા તેમણે હતાશ થઈને પોતાના વિચારો હવે બદલ્યા હતા અને એક જાતના મોટેરાશાઈ નિરંકુશતાદી તરફ તેઓ દબ્યા હતા. આ સર્વના ક્ષરતાં ૫ મોટી સંખ્યાનો એક વર્ગ એવો હતો, કે જેઓ પોતાની અસહની સ્વતંત્ર માન્યતાઓને હજી વળગી તો રહ્યા હતા, પણ તે વ્યક્ત કરવામાં એટલી બધી સાવધાનીથી વર્તતા કે એમનું એ દુનિયા-ઝાલ્યાપણું એમણે સ્વાતંત્ર્યપક્ષનો ત્યાગ કર્યા બરાબર જ હતું.

તે સમયમાં ઉદારમતવાદી એવાં એકબે જિંદી કાઠિનાં સામયિકો હતાં ખરાં. તે કાપદાની ચુંગાલમાં આવી જતાં નહિ, તે એના તંત્રીઓની અચ્છી મુત્સદી ધીરે જ કારણે. એ પત્રોમાં બહુ સંભાળપૂર્વક ખેડૂતોની વિપત્તિઓ વર્ણવાતી અને એમની સ્થિતિ સુધારવામાં રાજ્યે નાંખેલાં વધો સમ્મવાતાં. પણ એમનાં દુઃખોના નિવારણ માટે કંઈ પણ ઉપાય લેવાની વાત કરવાની પણ એ તંત્રીઓની કે બીજા કાઠિની થે મગદૂર નહોતી. કેટલાક લેખકો વળી એવી જાંડીજાંડી આટા સેવતા બેઠા હતા કે અદેફ-ઝાંડર ધ સેકંડને હજીયે સારો માર્ગ સૂઝશે.

જેવું સામાયકોનું તેવું સાહિત્યસેવીઓની કલખોનું. ત્યાં બીજી રીતે અમે બંને ભાઈઓનો સરસ સત્કાર થયો, પણ અમે-ખાસ કરી, ગંભીર વપયો છેડવામાં હમેશ જ ઉત્સાહી એવો મારો ભાઈ—કશીએ રાજકારણની વાત ઉપાડવા તૈયાર થઈએ, એટલે ત્યાં બરાબરતા મોટેરાએ તુરત જ વાતને નવામાં નવી નાચનારીના હાવભાવની કે આજનાં ખાણાંમાંની સ્વાદિષ્ટ માછલીની ચર્ચા લણી

વાળતા. એવાં સાહિત્યનાં મંડળોની બદારનાં માથુસોમાંના જેઓ બગાડે પોતાના પ્રગતિશાળી વિચારો માટે જણીતા હતા તેમને શોધીશોધીને હું મળ્યો, તો માલુમ પડ્યું કે, તે બધા પણ હવે એકલાયેલા જવાગામુખીઓ બન્યા હતા. અમે જીવાનો દેશોદ્ધાર માટે કંઈક પણ પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરવા અને આગળ જતાં લડત ફરીથી ઉપાડી તેમાં જરૂર પડે અમારું સર્વસ્વ હોમવા એકપણે ચર્ચ રહ્યા હતા, છતાં આ લોકોએ ન તો અમને કંઈ માર્ગદર્શન આપ્યું કે નહિ મનથી પણ અનુમોદન આપ્યું; તેમણે જે કંઈ આપ્યું તે એટલું જ કે, રશિયન ભાષામાં ભરી પડી છે તે હાપજુઆજ કહેવનો વાતચીતવેળા એક પછી એક ઓચરીને, અમારી નમજાને દારી દેવાનો પ્રયત્ન તેમણે કરવા માંડ્યો.

જેઓ ' સાકના દસકના ઉદારમતવાદીઓ ' હોયે પંકાતા હતા, તેમની આ નવી મનોદશાનો સગમ ચિતાર દર્જોનેફની વાર્તા ' રમોક 'માં તથા માદામ કોહેનોવ્સ્કીની નવલોમાં અપાયો છે. એ ઉદારો પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં હવે, ગુલામોની મુક્તિને લીધે ફટલેક અંશે ફેરવાયેલી પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને પૈસાદાર થવાની તથા જીવનનો આનંદ અનેક રીતે લૂંટવાની ધમાલમાં પડ્યા. એ દિવસોમાં પૈસાદાર થવાના નવા રસ્તા ધણા ખુલ્યા હતા. કેટલીય નવી રેલવેઓ તાબડતોબ બાંધવામાં આવી હતી; ખાનગી એકો ઉધડેલી, ત્યાં પોતાની જાગીર ગીરો મૂકીને કેટલાય જમીનદારોએ નાણાં લહેરમાં ઉડાવી દેવા માટે મેળવ્યાં; મોટી આવકના નવાસવા વડીલોથી અદાવતો જીભરાતી ચર્ચ ગર્ચ; અને જે દગલાબંધ નવી લિમિટેડ કંપનીઓ હરકોઈ જહાને તેવામાં નીકળવા લાગી, તેના સ્થાપકોને પણ છક્કાં પડવા માંડ્યાં. પહેલાં જે માણસને નાના જાગીરદાર કે અદાવતના મામુલી હોદ્દાદાર તરીકે પેટપૂરતું જ મળી રહેતું, તેઓ હવે એવીએવી બાદશાહી આવકો પામનારા થયા, જે માત્ર ગુલામીવાળા જૂના ઢાળમાં ધુરંધર જાગીરદારોને શક્ય હતી.

પ્રજાની રસવૃત્તિ પણ છેક હીન જાની ગઈ. મુંદર ઇટાલિયન ઓપેરાના નાટ્યલેખનમાં પહેલાં જ્યાં સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણાઓ થતી, ત્યાં હવે કાગડા બિડતા થયા હતા. નૃત્ય નાટક સંગીત—દેશના દરેક કલાપ્રકારમાં હવે જાછરાપણું અને મલિનતાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું થયું હતું.

૨

સ્વીકારવું ઘટે કે એ સમયનું રાજકીય વાતાવરણ જ એવું હતું કે સારામાં સારા માણસોને પણ ગૂંગા રહેવા માટે કારણો કે છેવટ વજનદાર બહાનાં મળે. વિપ્લવવાદી કારકિર્દીએ ૧૮૬૬ના એપ્રિલમાં અલેક્ઝાંડર ધ સેકન્ડ બાણી ગોળીબાર કર્યા, ત્યારથી રાજ્યની પોલિસ સર્વશક્તિમાન બની ગઈ હતી. પોલિસને કાર્ડ પણ માણસ પર વહેમ સરખો. પણ આવે કે એ આગળપડતા વિચાર ધરાવે છે એટલે—તેણે સહેજસાજ પણ પ્રવૃત્તિ એ બાબતમાં કરી હોય તો કે બિલકુલ ન કરી હોય છતાં પણ—તેને ઝડપાયેલો જ સમજવો. અને રાજકીય કારણસર ઝડપાવું એટલે, ત્યારના રશિયામાં તો સાઇમીરિયાનો જ સોદો, કે પછી પાટનગરના જ કાળમીઠ કિલ્લામાં વર્ષો પર્યંત દટાવું, કે ત્યાં કંઈકંઈ બધાઓ અને વાતનાઓ વેકવી.

કારકિર્દીનાં મંડળોએ એવામાં કરેલી હિલચાલ ખુદ રશિયામાં પણ બરાબર જાણીતી નથી. હું તો એ વખતે સાઇમીરિયામાં; તેથી એ વિષે જે જાણું છું તે બીજાઓ પાસેથી સાંભળેલું જ હોય. પણ એમ લાગે છે કે તેના જે પ્રવાહોનો સંગમ થયો હોય; એક ભોકગામી પ્રવાહ અને બીજો કેવળ રાજકીય. પહેલાની પ્રવૃત્તિઓ પ્રજાકીય ઉત્થાન તરફ વળેલી હતી. જેઓએ ધાર્યું હોત તો મોટામોટા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો, મંત્રીશ્રેણી કે સમર્થ

લેખકો થઈ શક્યા હોત, તેવા માણસો તેના સુવધાર હતા. તેમણે સામાન્ય કારીગરો તરીકે જ મોટમોટાં ઉદ્યોગપ્રધાન શહેરોમાં વસવાનું પસંદ કર્યું તથા ત્યાં રહીને સહકારી ધોરણે આમવર્ગની આર્થિક સુધારણાનાં મંડળો ચલાવવાનું તથા નિશાળો ઉઘાડવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. લોકકેળવણીનો આ પ્રયાસ આગળ જતાં વિસ્તારવો અને તેમાંથી મહત્ત્વનાં પરિણામ નિપજાવવાં એવી તેમની ગણતરી હતી. તેમનો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો. પૈસા પણ તેમને જોઈએ તેટલા મળી રહેતા. મને લાગે છે કે આવા પ્રકારની સર્વે દિલચાલોમાં આ સૌથી વધારે વ્યવહાર હતી. તેના આદ્ય સ્થાપકો કામગારવર્ગની સૌથી નકલ હતા, એ તો નિઃસંદેહ.

ખીજા-એટલે કે રાજકીય-પ્રવાહના પ્રણેતાઓ કારાકોઝોફ, ઇશ્ચનિન અને તેમના મિત્રો હતા. આ પક્ષનો ઉદ્ભવ તાજેતરની બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાંથી થયો હતો. પ્રગટ રીતે તો ગુલામોને સ્વતંત્રતા આપાયેલી હોવા છતાં, તેને અંગેના પેટાકાયદાઓ અને વજીરોના વટહુકમો એ સ્વતંત્રતાને એટલી બધી રૂંધી નાખનાર હતા અને ઝારને વિંટળાઈ વળેલા પ્રત્યાધાતીઓના જીવો પણ એટલા વધી પડ્યા હતા, કે આવો પક્ષ જોમો થાય જ. પક્ષના અગ્રણીઓ એમ માનતા હતા કે આ ઝાર અલેક્ઝાંડર ધ સેકન્ડ જે એક વાર કાર થાય, નો પછી તેનો પાટવીકુંવર ને કુંવરનો કોકો ગ્રાંડ ડ્યુક ક્રોન્સ્ટેન્ટાઈન-આ એક તો સુધારાપક્ષના હોવાથી, સત્તા એમના હાથમાં આવતાં સૌ સારાં વાનાં થશે. મારે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે, જે વર્ગોમાં કારાકોઝોફ અને તેના સાથીતો હરતાફરતા, તેના કરતાં જિંચા ગણાતા વર્ગોમાં પણ આવી માન્યતા એ વખતે હતી જ. ગમે તેમ, પણ એક દહાડો ત્યારે અલેક્ઝાંડર ધ સેકન્ડ પોતાના ગ્રીધ્મલવનમાંથી નીકળીને ગાડીમાં બેસવા જતો હતો ત્યારે કારાકોઝોફે તેના પર ગોળી છોડી. તે નેમ ચૂક્યો અને ત્યાં ને ત્યાં જ પડાયો.

આ બનાવ બન્યો, એટલે મોરકોના પ્રત્યાધાતી પક્ષના નાયક કેટલાક માંડ ડચુક કોન્સ્ટેન્ટાઇનથી માંડીને દરેકદરેક પ્રગતિમાન વિચાર ધરાવનાર પર તહોમત મૂક્યું કે તમે જ્યાં પ કારાકોઝોફે કરેલા કાવતરામાં સામેલ છો. એ તહોમતનો રાશયાના ખરો રાજ્યકર્તાઓ સુવેલોફ અને ટ્રેપોફ જેવાઓએ કેટલો અવજો લાભ લીધો હશે તે સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. તેમજ, પોલચ બળવા વેળા નામચીન થએલો અને 'જલ્લાદ'નું ઉપનામ પામેલો એક બીજો અધિકારી નામે ભખાયેલ મુરાવિયોફ પણ હતો. આ સર્વેએ મળીને આખા ૫ શહેરના સમાજના હરેક વર્ગમાંથી રૂબરૂબ ધરપકડો કરી, સેંકડોનાં ઘર પર દરોડા પાડ્યા અને હાંસી મારવા લાગ્યા કે "કેદીઓ હમણાં કાવતરાનો ભેદ ખોલવાની નાના કરે છે, પણ એ લોકોને વધારે વાચાળ બનાવવાના અસરકારક ઇલાજો અમારી પાસે છે જ." એ ઇલાજો એટલે અનેક પ્રકારની ધોર યાતનાઓ. લોકો કહેતા અને મેં તો આ વાત આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત ગણાય તેવા માણસોને મેંએથી જ સાંભળેલી કે, કારાકોઝોફને પોતાને પણ કંઈકંઈ યાતનાઓ ભોગવવી પડેલી, જેમાંની એક એ હતી કે અડવાડિયાં ને અડવાડિયાં સુધી તેના ચોખ્ખાદારોએ તેને સુવા દીધો ન હતો. આને પરિણામે, તેને જ્યારે જાહેર રીતે મોટા ગાડામાં બેસાડીને ફાંસીએ દેવા લઈ ગયા, ત્યારે તે જાણે રખ્યારનું બનાવેલ પૂતળું હોય તેવો બની ગયો હતો—શરીરમાં જાણે હાડકું જ ન મળે !

આ અને આના અગ્રંખ્ય સીતમોને લીધે રશિયાભરમાં એવો તો લયત્રાસ તે દિવસોમાં વર્તી ગયેલો, કે એક જ ઘરમાં મોટી વયના માણસો (પહેલાં સુધારકો હતા તેઓ જ) પોતાના દીકરા કે નાના ભાઈના—જીગલી વયના હરકોઈ માણસના—કદર વિરોધીઓ બની ગયા હતા

કેટલી કરુણાજનક ઘટના !

સ્ત્રીશક્તિ જાગે છે

૧

સેંટ પીટર્સબર્ગવાસીઓના એ સ્થાન જીવનમાં મેં જે એક જ ઉજાળવલ રેખા જોઈ, એ ત્યાંનાં યુવકયુવતીઓએ સ્વસુધારણા માટે ઉઠાવેલી દિલચાલ હતી. તે વખતે વિવિધ પ્રવાહો એકઠા મળીને પ્રજાજીવનમાં અંદરખાનેથી તે વિપ્લવજનક સંશોભ ચાલી રહ્યો હતો જેણે પંદર વર્ષ બાદ દેશબાપી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ વિશે હું હવે પછીના એક પ્રકરણમાં લખીશ. પણ, ઉચ્ચતર કેળવણી પામવા સારુ સ્ત્રીવર્ગે જે ચળવળ તદ્દન ખુલ્લી રીતે ઉપાડી હતી, તેની થોડીક વિગતો તો મારે અહીં જ આપવી જોઈએ. સેંટ પીટર્સબર્ગ તે વેળા તેનું કેન્દ્રસ્થાન હતું.

પ્રજાકીય ઉત્થાનના વિષયમાં શહેરમાં બીજે બધે જે વિરોધ કે ઉદાસીનતા દેખાતી, તેનાથી નોખાં જ પડી આવે તેવાં એ સ્ત્રીકેળવણીનાં મથકોમાં ભરપૂર ઉત્સાહ રેલાતો હતો. તેનાં સંચાલકોએ જેમ સ્ત્રીઓની પાઠશાળા અને મહિલાવિદ્યાપીઠની ચોજનાઓ સંજોગે હતી તેવાં સિનેમા હોલો જે વર્ગો અત્યાર પહેલાં પશ્ચિમ અને ત્યાં ને ત્યાં લગાસેલી—નૂતન

રશિયામાં સ્ત્રીઓ તેમ જ સર્વ બાળકોને ક્યા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું ઘટે, તેની—ચર્ચાઓ પણ વારંવાર ખાનગી રાહે તેમની તરફથી ગોડવવામાં આવતી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓનો લાભ લેવા જે સેંકડો સ્ત્રીજન જિલ્લાઓમાંથી પાટનગરમાં આવેલાં, તેમને પણ મંચાલકોએ ભાષાંતરકારો, પ્રકાશકો, મુદ્રકો અને ચોપડીઓ બાંધનારાનું કામ પૂરું પાડ્યું. એ સૌ આવું કંઈ પણ કામ ઉપાડી લેવા તૈયાર હતાં, કેમકે આગળ ઉપર ઉચ્ચતર શિક્ષણ મેળવવા પોતે સફળાગી થશે એવી આશા તેમને હતી.

સેવાભાવથી આવી પ્રવૃત્તિઓ ઉઠાવનારાંને સરકારનું કશું પણ ઉત્તેજન તો ક્યાંથી જ હોય ? સરકાર સ્ત્રીઓને દેશની યુનિવર્સિટીઓમાં તો દાખલ નહોતી જ કરતી, પણ યુનિવર્સિટી માટેના અભ્યાસની તૃપ્તિના વર્ગો કાઢવાની પરવાનગી પણ તેણે ન આપી. આથી, એ વર્ગો જુદા નામે—શિક્ષણાનુભવશાળાઓ તરીકે—નીકળ્યા અને તેમાં જરૂરપૂરતો અભ્યાસ કરી લઈ, સ્ત્રીઓ જર્મન યુનિવર્સિટીઓમાં જઈને લખવા લાગી. ઉપરાંત, પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાન—પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર—વગેરેના તથા દાયણનું કામ શીખવવાના ખાસ વર્ગ પણ ખોલાયા. આમાં સરકારી યુનિવર્સિટીના ખાસ પ્રોફેસરો વગરપગારે શિક્ષણ આપતા. તેમની વૈદક તેમ જ બીજાં વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાઓનો પણ પૂરેપૂરો લાભ તેમની હેરાંતીલી શિષ્યાઓ લેતા.

સ્ત્રીઓએ આમ એકેક ડગલું આગળ વધીને પોતાના અધિકારો સ્થાપિત કરવા માંડ્યા. જેઓ જર્મની ગયેલી, તેઓ-માંની કેટલીકે હાઈડલબર્ગમાં કાયદા અને ઇતિહાસનો, બર્લિનમાં ગણિતશાસ્ત્રનો અને સ્યુરિકમાં ૧૬વિધ વિજ્ઞાનોનો તીવ્ર જીંડો અભ્યાસ વર્ષો સુધી કર્યો. તેમનામાં એક યુવતી નામે સોફી કાવલએબ્સ્કી હતી તે તો પછીથી સ્ટોકહોમ યુનિવર્સિટીમાં

ગણિતની અધ્યાપિકા પણ નિમાષ હતી. પુરુષોની યુનિવર્સિટીમાં આંખો બંધો હોદ્દો ધરાવનાર તે આ મદીની સૌથી પહેલી સ્ત્રી હતી.

અલેક્સાંડર ધ સેકન્ડ અને તેની સરકારે સ્ત્રીઓની આ જાગૃતિને દાખી દેવા અનેક પછાડા માર્યા છતાં, એ થોડાં જ વર્ષમાં એટલી તો વ્યાપક બની ગઈ કે, ૧૮૭૨માં રશિયન સરકારને, ચાર યુનિવર્સિટી ખોલીને, પરદેશમાં વિશ્વવ્યાપી એક બેજાની રશિયન સ્ત્રીઓને સ્વદેશમાં ભણવા બોલાવી લેવી પડી. તેમાં એક હજાર વિદ્યાર્થીનીઓ થોડા જ વખતમાં બેઝી ચર્ચ વળી સ્ત્રીઓની વૈદિક પાઠશાળાને શોષવું તો ઘણું પડ્યું છે, પણ આજે ૧૮૯૬માં રશિયામાં જસો ને સિત્તેર સ્ત્રીદાકતરો છે, એ રૂઝ પ્રતાપ તે પાઠશાળાના જ.

૨

તે ખરેખર એક ભવ્ય મંચલન હતું. તેની ફતેહ આપણને વિસ્મયથી મુગ્ધ કરે તેવી હતી અને બોધદાયક પણ. તેની સૌથી વધુ ફતેહનું કારણ તો એ હતું કે, જે કંઈ કામ હાથ ચઢે તે કરવા માટે મોખ્યામોષ અત્યંત સેવાભાવી સ્ત્રીઓ બહાર પડવા લાગી હતી. તેમણે ક્રીમિઅન વિગ્રહ વખતે દયાની દેવીઓ તરીકે યાદગાર સેવા કરી હતી; મામડાંમાં પણ ભારે હાડમારીઓ વચ્ચે શિક્ષિકાઓની ફરજ તેમણે બજાવી હતી; અને તેમનામાંની ઘણી તાલીમ પામેલી દાયણો કે દાકતરની મદદનીશ તરીકે ખેડૂંધરો સુધી પણ પહોંચી હતી. ૧૮૭૮ના તુર્કવિગ્રહ વેળાની તેમની સેવાઓની તો લશ્કરી સત્તાવાળાઓ તથા ખુદ જારે પણ પ્રશંસા કરવી પડી હતી. દેંકમાં, કામ ગમે તેટલું મુસીબતભર્યું હોય, અને તેમને મળનારી જગ્યા સામાજિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી નીચી ગણાતી હોય, તોપણ પ્રજાને

હરેકાંઈ રીતે ઉપયોગી થવાની તમના હવે રશિયાની સ્ત્રીશક્તિને લાગી હતી. તેઓ રાષ્ટ્રસેવાને ખાતર બહાર પડતી, તે થોડી-ધણી નહિ પણ સેંકડો ને હજારોની સંખ્યામાં. તેમણે આ રીતે પોતાના માનવી તેમ જ શહેરી તરીકના હકો અક્ષરશઃ જીત મેળવીને જ લીધા છે.

સ્ત્રીઓની આ પ્રવૃત્તિની એક ખીજ વસોપના એ હતી કે તેમાં જીવાન અને પુખ્ત વયની સોવકાઓ વચ્ચે કશો બેદલાવ કે અંતર નહોતું. યુવતીઓના પિયાર, આચાર, પોશાક, રીતભાત—બધું જ ઉંમરે ખોલોએલાંના કરતાં વધારે આગળપડતું હોય છતાં, જેને મોટેરાં હતાં તે નાનેરાંની આડે જરા પણ આવતાં. સરકારવાળા મોટેરાં પાસે કોઈ વાર જવાબ માગે, તમે વિપ્લવ-વાદીઓ ઉછેરે છો એવો આરોપ મકે, તો તેમને ધટતો વાગ્મી વહેવાર જવાબ દેવામાં આવતો. પ્રવૃત્તિનાં અમરૂં બહેનો સરકારી અમલદારોને કોઈ વાર ટકરટપલાથી તો કોઈ વાર તે લેકિની ઉધાડી અવળાઇની ડાકા કરીને મુંગા કરનાં, પણ તેમણે કદી એ પોતાની નાની બહેનોને દગો દીધો નહોતો. કેટલા થોડા દેશોમાં, લોકપક્ષની પ્રગતિમાન પાંખને આમ જળવી લઈને પુખ્તો કે વૃદ્ધો વર્તતાં હોય છે ? રશિયન વૃદ્ધાઓની બાળતમાં આવી દૈયાની વિશાળતા ને સાચી બલહારદક્ષતા શક્ય નીવડી, કેમકે તેમને આ પ્રવૃત્તિમાં લેશમાત્ર અગત સ્વાર્થ હતો નહિ. શું યુવતીઓ કે શું વૃદ્ધાઓ—સૌ જ ક્રાંતિની લડત કે શિક્ષણપ્રચાર એકમાત્ર એવા ઉદ્દેશથી કરતાં, કે દલિત આમવર્ગ જાગૃત થાય, સુખી થાય.

પિતાનું મૃત્યુ

એવામાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી મારા પિતાની તબિયત દિવસેદિવસે બગડતી જતી હતી, અને તેથી, ૧૯૭૧ની વસંત-ઋતુમાં ત્યારે હું અને અભેદ્રાંડર તેમને જોવા ગયા, ત્યારે દાકતરોએ અમને કહ્યું હતું કે પાનખરના આરંભની ઝાડોના પડવા સાથે તેમનો અંતકાળ આવી જવાનો છે. તેઓ હજીએ જૂના રાવતપરામાં જ પોતાની અસલી ઢબે રહેતા હતા અને મારા અપરમા તથા ઓરમાન નાની બહેન પોલાઈન તેમની સાથે હતાં. ત્રણે જણને—અને બાપુને તો સૌથી વધુ—એ લત્તાની દુનિયા બહુ નવીનવી લાગતી હતી, કેમકે હવે પહેલાંના માસેતુજર ગુલામમાલિકાને સ્થાને ઘણે ભાગે પૈસાદાર વેપારીઓ કે રેલવે-વાળા ઉદ્યોગવીરો તેમના પાડોશીઓ બન્યા હતા અને તે સૌના ઘરની સ્ત્રીઓ આમવર્ગ માટેની નિશાળો અને મહિલાવિદ્યાપીઠની અગ્રણી અવનવી વાતો કરતી ચર્ચા ગઈ હતી. અમારા ઘરનાં ત્રણે માણસો એ લોકો પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરે જોતાં. એ બધું જેમ એમને ગમતું નહિ, તેમ એમનું જીવન પણ કડવાશભર્યું ને એકલવાયું ચર્ચા ગયું હતું.

બાપુ અલેક્ઝાંડર લણી હમેશાં કરડી નજરે જોતા હતા અને તેમણે તેને ગેરઈન્સાફ પણ ધણે કરેલો. પણ મારા ભાઈનો તો સ્વભાવજ એવો, કે તે કેઈની પણ સામે દેવ રાખી શકે નહિ. આથી, તેણે અમારા એ પુરાણ બાપીકા ઘરમાં પહોંચતાંની સાથે જ, બાપુની દવાદાઝ, સારવાર, ખાનપાનની વ્યવસ્થા વગેરેની વાતો અને ગોઠવણો કરવા માંડી. હું પણ તેમાં તેની સાથે જ હોઈ ને હતો. અમે હતા તે થોડા દલાડા તો, એ અનિગંભીર ઉદાસીભર્યા ઘરમાં નવું ચેતન આવેલ દીસ્યું. બાપુને પણ આ નવું વાતાવરણ રુચ્યું.

પણ એક બાબતમાં તેઓ કુદરતી રીતે જ નિરાશ થયા. બીજા ધણા મનમાંની કારકિર્દી સ્વીકારનારા દીકરાઓની જેમ અમે પણ હવે પસ્તાતાપસ્તાતા એમને પો પડીને માફી અને પૈસા માગ્યું, એવું કંઈક એમણે ધારેલું. અમે એવું તો કંઈ કર્યું નહિ, પણ તેમણે એ વાત છોડવા માંડતાં જ્યારે અમે હળવે હૈયે “અરે, તમે અમારી એવી કંઈ ફિકરચિંતા ન કરશો; અમારું તો ખૂં ખાસ્તું મળતું ચાલ્યું જાય છે”—આમ કહ્યું ત્યારે પોતે ઊલટા વધુ ગૂંચવાયેલા લાગ્યા. પહેલાં તો તેમને અમારા આ વલણથી કંઈક ખેદ, કંઈક નિરાશા થયાં હશે; પણ અમે જોયું કે અમારા જવાબને લીધે તેમનું અમારે માટેનું માન વધ્યું હતું. છતાં પડ્યા ત્યારે અમારાં ત્રણેનાં દિલ લગાઈ આવેલાં. જે પ્રણાલિકાને ટકાવી રાખવા પોતે આખી જાનગી ગાળેલી, તેનાં ખંડિયરોની વચ્ચેના પોતાના હવે પછીના ગમગીન એકાકીપણા માટે તેમને મળે છે. લાગતો હોય એવું પણ અમે જોયું; પણ અલેક્ઝાંડરને પાછું પોતાની નોકરીએ ચડ્યું હતું અને મારે ફિન્સેડ તરફ નીકળી જવાનું હતું, એટલે મોસ્કોમાં વધુ રોકાવું એકે જણ માટે અશક્ય હતું.

ત્યાર પછી મને જ્યારે ફિન્સેડથી પાછો બોલાવવામાં આવ્યો ને હું તાબડતોબ જઈ પહોંચ્યો, ત્યારે મેં જોયું કે દફન માટેની

વિધિઓ, જે જૂના દેવળમાં અમારાં પિતામહીના શબ પર ઉવટની પ્રાર્થનાઓ ઉચ્ચારાયેલી મને યાદ છે, તેમાં જ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. જે શેરીઓનું એકેએક ઘર મને બચપણથી મુપરિચિત હતું, તેમાંથી પ્રેતયાત્રાનું સરઘસ ત્યારે પસાર થતું હતું, ત્યારે મેં જોયું કે ધરોના બાહ્ય દેખાવમાં તો થોડો જ ફેરફાર થયો છે; પણ હું બહુતો હતો કે તેમાંના એકેએકમાં નવું જ જીવન શરૂ થઈ ગયું છે.

તેમાંના લગભગ દરેક ઘરમાં નવા યુગની રશિયન યુવતી પોતાનાં રૂઢિરક્ષક મોટેરાંની સામે માથું જીંચકી રહી હતી. એક ઘરમાં, માબાપે દીકરીને પહેલાં તો લણુવા જવાની જ મનાઈ કરી પણ તેણે બહુ હઠ કરતાં, એક રૂડીરૂપાળી શણુગારેલી ગાડીમાં તે અને તેની મા નિશાળે જતાં, જ્યાં બધા ય વખત મા તેની પડખે બાંકડે બેસતી ને સાંજે દીકરીને પાછી સહીસલામત ઘેર લાવતી—જે બધું છતાં, દીકરી આગળ જતાં વિપ્લવવાદી બની અને એક વર્ષ કેદખાનામાં ગાળી આવી. બીજામાં, કેટલાંય વર્ષો સુધી બે દીકરીઓની લણુવાની હોંશ માબાપે કચર્યા કરી, જેને પરિણામે મોટીએ કંટાળીને ઝેર ખાધું ને એ મર્યા પછી નાનીને શાળામાં જવાની છૂટ મળી. એક ત્રીજું ઘર—જેમાં અગાઉ અમે રહેતા તે હવે એક જેલખત્રાણુ નાથાલી આર્મફેલ્ડના કબજામાં આવ્યું હતું. અને જે ઘરમાં બાપુનું શરીર છૂટી ગયું તેની પડોશના જ એક ઘરમાં મેં, પાસેના એક ગામડામાંથી છૂટીને નાસી આવેલ સમાજવાદી સ્ટેપનિયાકનો સત્કાર કર્યો હતો.

ગયાં પંદર વર્ષમાં આવાઆવા ફેરફાર જૂના રાવતપરામાં થયા હતા. જૂની ઉમરાવત્રસ્થાના એ છેલ્લા ગઢ પર નવા યુગની પ્રબળ લાવનાઓનો હલ્લો ચાલુ થઈ ગયો હતો.

આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારપ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ

પૂળતે વર્ષે વસંતઋતુના આરંભમાં મેં પશ્ચિમ યુરોપમાં પહેલી વારની મુસાફરી કરી. દૈન ઝપાટાભેર ધસ્યે જતી ત્યારે સાગરું કે માછલોના માછલો સુધી તો રશિયન ગામડાંની ગરીબી અને રશિયન જંગલોની શુષ્કતા વિના ખીજું કંઈ નથી. પણ જર્મનીમાં પ્રવેશતાં જ તેનાં શહેરોની સમૃદ્ધિ, ગામડાંની સ્વચ્છતા અને આખાઈ અને બામબગીચા તથા વનપ્રદેશોની મનોહરતા ને કળદૃપતા આંખને સહત આપતાં અને મનને પ્રફુલ્લિત કરતાં. એ જ રીતે, માત્ર બે દિવસ પર મેં સેંટ પીટર્સબર્ગમાં બરફ પર્વતો અનુભવેલો અને તેને અંગેની હાડમારીઓ મનમાં તાજી જ હતી, છતાં હવે બર્લિન પહોંચતાં સ્ટેશને હુંકાણો તડકો જોયો અને રસ્તામાં, બરફથી છવાયેલા પર્વતોના સુરમ્ય દૃશ્યની મોજ લેતાલેતા બર્લિનવાસીઓને પગથી પર માડેલાં ટેબલો પર સૂર્ય-કિરણથી સ્નાન કરતા કરતા, નાસ્તો ખાતા જોયા. રશિયા અને મધ્ય યુરપ વચ્ચેના આ વિરોધનો ખ્યાલ આવતાં મને બરાબર સમજાયું કે રશિયાના હવામાને ત્યાંની પ્રજાના

સ્વભાવ અને ચારિત્રને ઘડ્યું છે; વળી એ પણ સમજાયું કે ઉત્તરની એવી દુઃસહ હવાથી બને તેટલું જયવા માટે જ તેમણે આ તરફ ખસેડી સી અને પેલી તરફ મંચુરિયામાં સખત મુસીબતો વેડીને પણ આગળ વધવાના પ્રવાસો કર્યા છે.

૨

તે સમયે સ્યુરિક શહેર રશિયન વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થિનીઓથી ભરપૂર હતું. ત્યાંની વિજ્ઞાનશાળા 'પોલીટેકનિક'ની પાસે આવેલો પ્રખ્યાત લત્તો નામે ઓબરસ્ટ્રાસ, એ રશિયાની વસાહત જેવો જ હતો. તેમાં બોક્ષાતી અનેક ભાષાઓમાં જે પ્રધાન પદે વિરાજતી, એ રશિયન જ. આ વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનો ગરીબીનું વ્રત સ્વીકારીને જીવન ગાળતાં. ઘણો સાદો અને જરૂર-પૂરતો જ ખોરાક અને અંગરક્ષણની જરૂરતપૂરતાં જ ઓછામાં ઓછાં, સસ્તાં કપડાંથી તેઓ ચલાવતા. આટલો અર્થ કર્યા પછી તેમનામાંના કોઈની પાસે જો કંઈ વધતું, તો તેનો ઉપયોગ તેઓ પોતાના મંડળનું પુસ્તકાલય વધારવામાં, કે તેનું સામયિક નભાવવામાં કે છેવટ, સ્વિટઝરલેંડથી નીકળતાં મજૂરમતનાં છાપાંને મદદ કરવામાં કરતાં. આવું સંયમી અને પરોપકારી જીવન ગાળતાં-ગાળતાં તેઓ અભ્યાસ કરતાં; તેમ જ સમાજવાદી દુનિયાની કંઈ ને કંઈ નવી ખબરો ચર્ચતાં કે નવી વૈજ્ઞાનિક શોધ વિશે વિવાદ કરતાં કે પોતે તાજા જ વાંચેલ કોઈ ક્રાંતિકારી પુસ્તકનો સાર કહી મેલગાવતાં.

જગતમાં મુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ ત્યારથી તે અત્યાર મુધીમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીઓ આ રશિયન યુવકયુવતીઓ કરતાં વધારે મહેનતુ કે વિચારુ માણસ પડ્યા જ નથી એમ તેમના અધ્યાપકો કહેતા. ખાસ કરી, વિદ્યાર્થિનીઓની તેઓ બહુ પ્રશંસા કરતા. અને પોતાના સર્વ શિષ્યોને તેમનું અનુકરણ કરવાની સલાહ આપતા.

૩

ઈન્ટર્નેશનલ વર્કિંગમેન્સ એસોસિએશન (આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળ) વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાની ઝંખના મને વર્ષો થયાં રહ્યા કરતી હતી. રશિયન છાપામાં તેનું નામ અવાર-નવાર જોવામાં આવતું, પણ તેના સિદ્ધિનો કે પ્રવૃત્તિ વિશે કંઈ પણ લખવાની ગંધી તેમને કરવામાં આવી હતી. મને લાગ્યા કરતું હતું કે અસામાન્ય પરિણામો આણી શકે તેવી એક મહાન દિલચાલ એ હોવી જોઈએ, પણ એ વખતે રશિયામાં બેઠેબેઠે મને તેના ધ્યેય કે કાર્યદિશાનો ખ્યાલ સરખો શી રીતે આવે ! હવે હું રિવરફ્રન્ટલેન્ડમાં આવ્યો એટલે તેને વિશે વધુ જાણવાની મારા મનની મુરદા બર આવી શકે તેમ હતું અને મેં તે તકનો લાભ લીધો.

તેવામાં એ કામદારમંડળની કીર્તિ તેમ જ કામગીરીનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો. યુરપના કામદારોનાં હૃદયમાં ૧૮૫૦—૪૮ના યાદગાર દિવસો દરમિયાન કંઈકંઈ અપૂર્વ આશાઓ જાગી હતી. તે સમયે જે અસાધારણ મંચલન આખા યુરપના કામદારોમાં પ્રસર્યું હતું તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તો આપણને હવે જ આવી શકે છે. સમાજવાદી સાહિત્યનો પુષ્ટળ પ્રચાર સર્વત્ર થએલો અને તેનાં અદિલનોથી વાતાવરણ સહારબધું રહેતું. એ લોકોનો પ્રજાસત્તાવાદ એટલે પ્રજાની-આમર્ગ અને મજૂરોની-ખરેખરી સત્તા; હમણાં લોકશાસનતંત્રને નામે જેવી મૂડીદારી સત્તા ચાલે છે તેવી તેમની લાવના નહોતી. વળી તેમની સમાનતાની લાવના કાંપદાની દાષ્ટએ તેમ જ રાજકીય હક્કોની સમાનતાને સેવનારી જ નહોતી, પણ સાચી આર્થિક સમાનતાને પણ તેમાં ખાસ સ્થાન હતું. ઈટલી જર્મની અને હંગેરીના તે યુગના સ્વપ્રદષ્ટાઓ ખેતીવાડીને લગતા તેમ જ બીજા અર્થનીતિના અનેક સુધારા પોતપોતાના

દેશમાં દાખલ કરવાનાં બ્લકંત સ્વમો સેવતા હતા. દુર્ભાગ્યે, એ અરસામાં જ જે રાજકીય પરિવર્તનો એ દેશોમાં તથા ક્રાંસમાં થયાં તેને પરિણામે આ સમાજવાદી હિલચાલને જબ્બર ફટકો પડ્યો. બીજાં વીસ વર્ષ દ્વિરમિયાન તેનું સાહિત્ય અને સિદ્ધિઓ, તેની આર્થિક હદ્દારની યોજનાઓ—બધું બુલાઈ જ ગયું. આખી હિલચાલ જાણે નાશ પામી.

એ નાશ તેના સ્થૂલ રૂપનો થયો, પણ સૂક્ષ્મનો નહિ. ખાસ કરી, અમેરિકામાં જઈ વસેલા ફ્રેંચોએ તથા ઇંગ્લંડમાં રોબર્ટ ઓવનના અનુયાયીઓએ કામદારોના આંતરરાષ્ટ્રીય બંધુમંડળની ભાવનાને સજીવ રાખી. એ ભાવનાએ ૧૮૬૨માં મૂર્ત સ્વરૂપ લીધું. એ સાલમાં લંડનમાં જે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન ભરાયું તેમાં એકત્ર થયેલા દેશદેશના પ્રતિનિધિઓએ કામદારજનગૃતિનો નવો મુગ આરંભ્યો. ફરી એક વાર મુરપના લાખો મજૂરોને કાને અને હૃદયે એ સંદેશ પહોંચ્યો. વીસવીસ વર્ષ લગી તંદ્રાવચ્ચા ભોગવતી આશાઓ ફરીથી સજીવળી ઊઠી. કામદારો પંથ કે જિન્સ ('સેક્સ'), દેશ, જાતિ કે રંગના ભેદ વિના સંગઠિત થયા. તેમને ફરી એક વાર જ્ઞાન થયું કે પોતાની મુક્તિ પોતાના જ હાથમાં છે. એ સંગઠને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ઝડપભેર લીધું; તેને આખી માનવ-જાતિનો વિકાસ સાધવાના કાડ હતા. અને તે, કાઈ જાતની દયાથી પ્રેરાઈને નહિ, પણ શુદ્ધ ન્યાય પામવા તથા બીજાને માટે તે મેળવવા માટે.

૧૮૬૮ અને ૧૮૬૯માં પેરિસમાં જે હડતાળો પડી તે જો કે બહુ મોટી નહોતી તોપણ તેને દાખી દેવા ક્રાંસની શાહીવાદી સરકારે જે દમનનીતિ વાપરી, તેને લીધે હડતાળિવાઓને તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળને ખૂબ જોર મળ્યું. દેશાવરથી—ખાસ કરી ઇંગ્લંડથી—પૈસાની મદદ પણ જરૂર પ્રમાણે મળી રહેલી. આ પ્રવૃત્તિનાં પૂર ધીમેધીમે એટલા વેગથી આગળ વધ્યાં કે પહેલાં

જે કામદારો સાવ હિંદાસીન રહેતા તે પણ મૂડીવાદીઓની એક-લક્ષ્ય સત્તા સામે શિર ઊંચકવા હવે કટિબદ્ધ થયા. આ અગ્નિ દાવાનળ પેરે ફાંસ છટલી અને સ્પેનમાં પ્રસર્યો. કામદારોની આગેવાની લેવા ધણાં પૈસાદાર અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો પણ બહાર પડ્યાં. કોઈની કલ્પનામાં ય નાહ એટલું બધું બળ તે વેળા સર્વત્ર જોવામાં આવ્યું. અને ૧૮૭૦—૭૧ ની ફ્રેન્ચ-જર્મન લડાઈએ દુર્ભાગ્યે જો આ પ્રબળ પ્રવાહને ખાબ્યો ન હોત તો તેણે યુરપના નવવિધાનમાં તેમ જ માનવજાતિની પ્રગતિમાં કંઈ અનેરો ભાગ ભજવ્યો હોત. પણ ફ્રાંસને કચડનારો એવો જર્મનનો જે વિજય થયો તેનાથી ફ્રાંસનો કુદરતી વિકાસ એકદમ રૂંધાયો; બીજા દેશો પણ એ જબ્બર ઉથલપાથલની અસરમાંથી બચવા ન જ પામ્યા અને બીજી પચ્ચીસી પર્વત યુરપ તે શાહીવાદના યુગમાં અટવાયું જોમાંથી તે હજી છૂટી શક્યું નથી.

૪

સમાજની પુનર્ધાટનાના મહાપ્રયત્નને થોડે કે વધુ અંશે ઉઠેલી શકે તેવી કેટલીય સૂચનાઓ તે વખતે કામદારોમાં ચર્ચાતી હતી: કોઈ સહકારના ધોરણે માલના ઉત્પન્નની વહેંચણી કરવાનું સૂચવતું; કોઈ કહેતું કે રાજ્યે માલ પેદા કરનારી સંસ્થાઓ રચવી જોઈએ અને નફા વાળખી હિરસે વહેંચવો જોઈએ; કોઈ ભલામણ કરે કે પ્રજાકીય બેંકા કાઢો તો કોઈ વગરબાજે શાખ પર જ નાણાં ધીરવાની યોજના લાવે: આમ ચાલતું. આ દરેક સૂચના કે ભલામણ એ આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળના જે વિષયવાર વિભાગો હતા તેની પાસે રજૂ થતી અને પછી તેની ચર્ચા રચાનિક દેશવાર પરિષદોમાં કે સર્વ દેશોની પરિષદમાં પણ ઊલટબેર થતી. આ વિચારણા કામદારમંડળની વાર્ષિક મહાસભામાં પ્રતિવર્ષ

કંઈ ને કંઈ પ્રગતિ પામતી. તેમાં કામદારોએ તીવ્ર બુદ્ધિ, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીયતા અને ઊંડી વિચારશક્તિ દાખવેલી તેની પૂરી કદર છેક આજની ધડી સુધી કાંઈએ કરી હોય તેમ લાગતું નથી. આજે 'શાસ્ત્રીય સમાજવાદ' કે 'અરાભ્યવાદ'ની જેને વાતો થાય છે તેનાં મૂળ એક જમાના પરની એ ચર્ચાઓમાં રોપાયલાં છે. તે ચર્ચાઓને સિદ્ધાંતદષ્ટિએ જે અમુક આકાર અપાયો છે અને યોજનાઓ થઈ છે, તે બધું પ્રવૃત્તિમાં લગેલા અમુક ગણતર શિક્ષિતોએ કયું છે એ ખરું, પણ વિચારો એ દશાએ પહોંચતાં સુધીમાં તેની જે બારીકમાં બારીક છણાવટ કરવી પડેલી, તે તો કામદારોના એકત્રિત સમૂહબળનું પરિણામ હતું, બીજા કશાનું નહિ.

૧૮૭૦—૭૧ ની લડાઈએ મંડળનો વિકાસ અટકાવ્યો ખરો, પણ તેને તદ્દન બંધ તો એ ન જ પાડી શકી. તેનું કાર્ય ફાંસ સિવાયના દરેક દેશમાં ઓછે કે વધુ અંશે ચાલુ જ રહ્યું. સ્વદેશરક્ષેડમાં પહેલાં ધડિયાળના તથા ઝવેરાતના ધંધાઓના કામદારો વચ્ચે જે હાનિકારક સ્પર્ધા હતી તે આ દિલચાલને પ્રતાપે દૂર થઈ અને વણકરો પણ એકત્રિત થયા; મૂડીવાદીઓ સાથે કંઈ પણ વાંધો પડતાં આ સંઘબળ એમને ભારે મદદ કરતું. છટલીમાં પહેલાં જે સ્થિતિને રાષ્ટ્રીય એકતાને નામે ઓળખવામાં આવતી તે માયાવી છે અને કામદારોએ પોતે જ પોતાનો તથા ખેડૂતોનો બળવો જગાડવાનો છે—કારખાનાંની અને જમીનની માલિકી આ બે એકત્રિત વર્ગોએ જ ભોગવવાની છે—એ ત્યાંની પ્રજાને હવે બરાબર સ્પષ્ટ થયું. સ્પેનમાં ઝડપબંધ બળવાન કામદાર-મંડળો—કુલસરવાળે એંશી હજાર સંખ્યોવાળાં—રચાયાં. તેમાં પ્રજાના સર્વે વિચારશીલ વર્ગો લબ્ધા હતા. તેમણે ૧૮૭૦—૭૨ દરમિયાનનાં રાજકીય કાવતરાંમાં દેશને ઘસડાયા દેવાની સાક્ષાત્ક ના મુણાવેલી, મૂડીવાદી રાભ્યકર્તાઓને સ્પેનિશ કામદારોની જે નાનીમોટી પરિષદ બરાતી તેમાં ચાલુ સમાજરચનાની જેમ

તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ સમાધાયના થતી, તેમ કામદારોના ધ્યેયની પણ મર્મગામી રચનાત્મક મીમાંસા થતી. એ જ રીતે હોલંડ અને પોર્ટુગલમાં તેમ જ બેલ્જિયમના ખણિયાઓ તથા વલુકરામાં આ ચળવળ પ્રસરી. આપરખા (‘કોન્ઝર્વેટિવ’) અંગ્રેજો પણ બહુ પછાત ન રહ્યા. યુરપમાંના પોતાના ગિરાદરોની હડતાળ વખતે તેઓ બને તેટલી પૈસાની મદદ મોકલવાનું તો ન જ ચૂકતા. જર્મનીમાં આ આંદોલનોને પ્રતાપે જ સમાજવાદીઓનાં તડ મંધાઈ જઈને ‘સોશ્યલ ડેમોક્રેટિક’ પક્ષ બંધાયો. ઓસ્ટ્રિયાહંગરી પણ તેને જ પગલે ચાલ્યું. અને ફ્રાંસમાં તાજેતરના જ ધણા કડ કાયદાઓને ક્ષીધે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શક્ય નહોતી; છતાં સૌ કોઈ સમજતા હતા કે ત્યાંનું પ્રત્યાધાતી વાતાવરણ કંઈ લાંબો સમય ટકવાનું નથી—મોકુવહેલું ફ્રાંસ આ કામદારમંડળમાં આગેવાની લેવાનું જ.

હું જ્યારે સ્યુરિકમાં આવી વસ્યો ત્યારે મંડળના સ્થાનિક વિભાગોમાંના એકમાં જોડાયો. જોડાયા પછી, એ મહાન અને વ્યાપક પ્રવૃત્તિ વિશે મારે બને તેટલું વધુ જાણવું હતું તેથી સમાજવાદને લગતું થોડબધ સાહિત્ય—પુસ્તકો, પત્રિકાઓ ને છાપાં—મેં મેળવ્યું અને કલાકો ને કલાકો તે વાંચવામાં માળવા લાગ્યો. તેને પરિણામે અમૂંખ્ય નવી લાવનાઓ મારા અંતરમાં ઊગી. આ સર્વનાં મધુરાં સંસ્મરણો ઓળરસ્ત્રાસના એક નાનકડા ઓરડા સાથે જોડાયલાં છે. એ સુરમ્ય પ્રકૃતિદસ્યોની વચમાં આવેલું ઐતિહાસિક સ્થાન—નીલરંગી સરોવર, તેની પાછળની ગિરિમાળ, ત્યાં સ્વિસો પોતાના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર ઝૂઝેલા અને પુરાણા રાહેરના જાંચાજાંચા મિનારા—મને નિંદગીલર યાદ રહેશે.

મેં મળ્યું તેટલું બધું વાંચ્યું, પણ તે કાળે સમાજવાદી સાહિત્ય હજી બહુ ઓછું જોડાયેલું નહિ. તેમાં યે, પુસ્તકોમાંથી

તો સિદ્ધાંતચર્યા સિવાય ખાસ કંઈ ન મળતું. એ સાહિત્ય ગરીબો માટે હોવાથી, તેનો મોટો ભાગ છાપાં તથા નાનાં ચોપાનિયાંમાં જ સંધરાયો હોય છે. છાપાંનો સમાચારવિભાગ પણ આ દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપયોગી ગણાય. મેં મારી લાભીએ આણી આપેલાં આગત્રાં બે વર્ષનાં છાપાંની કાષ્ઠલેખાંથી આ રીતે ઘણું જાણ્યું; કેમ કે સમાજવાદના વહેવાર અમલને લગતી વિગતો ખીજે ક્યાંય મળી શકે નહિ. મેં એ પણ જાણ્યું કે, સમાજવાદનો વધુ ગંગીન અને અસરકારક અભ્યાસ કરવા માટે તો વાચન ઉપરાંત, કામદારોની સાથે જાહેર વસવાની જરૂર મોટી છે. તેમ કરવાથી, જે વિરોધ સમાજવાદની અવ્યવહારતાને બદલે કરવામાં આવે છે તે તુરત જ ઓગળી જાય એમ પણ મને લાગવા માંડ્યું; કેમ કે જે મનુષ્ય-પ્રાણીઓનો વિકાસ સાધવા આ પ્રવૃત્તિ ચાહે છે, તેમના નિકટ સમાગમ પછી જ આ વાદની ખરી શક્તિશક્તિતાનો તથા વિકાસના વેગનો ખ્યાલ આવે, તે વિના નહિ. દાખલાની રકમો જાણ્યા વિના તે ગણવાનો શી રીતે અને તેનો જવાબ ક્યાંથી આપવાનો ?

આ કારણે મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારી સમક્ષ જે નવી સૃષ્ટિનાં દાર ઊપડતાં આવે છે અને જેની જાણ સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાકારોને છે નહિ, તે દુનિયાનો વધુમાં વધુ સહવાસ કેળવવો. મને લાગ્યું કે, મારે આ આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળના અંશરૂપ બનીને, કામદારોનું દૈનિક જીવન કેવું વીતે છે તે જાણવું જોઈએ. તેથી બે માસ સુધી તેમનામાં જણી જવાનું મેં નક્કી કર્યું. આ નિમિત્ત પ્રમાણે વર્તવામાં મને મારા રસિયન મિત્રોએ પણ ઉત્તેજન આપ્યું. પરિણામે, સ્થૂરિકમાં થોડા દહાડા રહ્યા પછી હું જીનીવા જવા ઊપડ્યો, કેમ કે તે આ મહાપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન હતું.

જીનીવામાં મંડળના વિભાગોની સભાઓ જેમાં થતી તે મેસોનક ટેમ્પલ યુનીક નામે વિશાળ મકાન હતું. તેના મધ્યસ્થ સભાસ્થાનમાં સર્વસામાન્ય સભા વખતે બે હજાર માણસો સમાઈ

શક્તિ અને આસપાસના નાનામોટા ખડોમાં દર સાંજે કાં તો સમિતિઓ કે વિભાગોની નાની સભા મળતી; અથવા તો ઇતિહાસ, પદાર્થવિજ્ઞાન કે બાંધકામવિદ્યાના મફત શિક્ષણના વર્ગો ચાલતા. ‘પેરિસ કમ્યુન’ના^૧ નાસી છૂટેલા મધ્યમવર્ગી સભાસદો આ વર્ગો ચલાવતા. એ સ્થાન આ રીતે જેમ સમસ્ત પ્રગ્નનો ચોરો તેમ પ્રજાકીય વિદ્યાપીઠ પણ હતું.

ટેમ્પલ યુનીકમાં મને ત્યાંના બે આગેવાન રશિયનો નિકોલસ ઉટ્તિન અને માદામ ઓલ્ગાની ઓળખાણ થઈ. તેમણે ધણી ભાવથી મારો સત્કાર કર્યો, જુદાજુદા ધંધાના આગળપડતા માણસો સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી તથા સમિતિઓની બેઠકમાં હાજર રહેવા મને નોતર્યો. તેમના નોતરાને માન આપીને હું એ બેઠકમાં જતો ખરો, પણ મને વધુ રસ પડતો એ તો દર સાંજે મુખ્ય હોદ્દામાંના મોટા ટેબલની ફરતા બેઠેલા કામદારોની સાથે ભળવામાં—તેમની સાથે ખટુમટી મદિરા પીતાંપીતાં તેમની વાતો માંભળવા તથા ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવામાં. આ રીતે હું કામદાર-પ્રવૃત્તિને અંદરખાનેથી પિછાની શક્યો તથા દરેક પ્રશ્ન વિશે કામદારોનું પોતાનું દર્શિર્ગિદ્ધ શું છે તે સમજી શક્યો.

મેં જોયું કે કામદારોએ પોતાની બધી આશાઓનો મદાર આ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ પર બાંધ્યો છે. આખા ૫ દિવસની તનતોડ મહેનતમજૂરી પછી કામદારો એ સ્થળે પેલા વર્ગોમાં જે કંઈ થોડું જ્ઞાન મળે તે પામવા અથવા તો આર્થિક સમાનતા અને માનવમાનના જાતૃભાવની ઉન્નત્ત્વળ આશાઓ આપનારાં આગેવાનોનાં ભાષણો સાંભળવા એકઠા થતા. બધાને જ એવી આશા બંધાઈ હતી કે શાંતિમય કે હેવટ અશાંતિવાળો પણ પ્રમળ વિપ્લવ થોડા જ સમયમાં ચલાનો છે અને તે સાથે કામદાર-દુનિયાનાં મક્કળ બંધનો તૂટી જઈ, તેમનાં ભાગ્ય બિઘડવાનાં છે.

મંડળની પ્રવૃત્તિઓને જીવંત રાખવા ખાતર—તેનાં છાપાં નિયમસર પ્રગટ કરવા કે તેની પરિષદોના ખર્ચનો ભાર ઉપાડવા કે તેને ખાતર જેઓ ચંકટ સહેતા તેમને ટકાવી રાખવા માટે—કામદારો પૈસા તથા સમયનો જે ભોગ આપતા હતા, તે તો તેમની વચ્ચે વસવાથી જ સમજાય તેવો હતો. ત્યાં મેં ખીજું એ પણ જોયું, કે પ્રવૃત્તિની હિતકારી અસરને પરિણામે કામદારો ખીડી જેવાં વ્યસનથી પણ મુક્ત થતા હતા અને સર્વ પ્રકારે ઉચ્ચતર જીવન તરફ વળતા હતા. ઉપરાંત, તે કાળે તો આવી પ્રવૃત્તિમાં ખુદી રીતે જોડાવામાં પણ અસાધારણ નૈતિક દિમતની જરૂર પડતી. એ દિમત કામદારોમાં વધતી જતી હતી, એ પણ સ્પષ્ટ હતું પ્રવૃત્તિમાં જોડાતું એટલે કોઇ વાર તો મૂડીદારની કરડી નજરના ભોગ જનીને નોકરી પણ ખોઈ ખેસવી. છતાં એ નતીજ માટે ધણા ય તૈયાર હતા અને એ રીતે નોકરી ગયા પછીના મદિનાઓ સુધી નવું કામ મળતાં સુધીના દિવસો મુખેદુઃખે વીતાવી દેતા. જેમને બધું સહન કરવાનું પોતાને ભાગે ન આવતું, તેઓને પણ, સલામાં હાજરી આપ્યાને પરિણામે કીમતી વખત અને પૈસાનો ધસારો વેડવાનો આવતો, જે તેઓ ખુશીથી વેડતા.

કામદારોની આવી ભાવનાભક્તિ અને ધ્યેયસિદ્ધિ માટેની આતુરતાની સાથેસાથે જ ત્યારે હું શિક્ષિતોની ઉદારીનતા કે જાદુ નહવા પ્રમાણની સહાયતા જોતો ત્યારે જાડી નિરાશા મને ઘેરી ગેતી. ‘કેરીઅર ઓફ એ નિલિગિસ્ટ’માં રટેપનિયાડે કહ્યું છે કે દરેક વિશ્વવવાદીના જીવનમાં એવી પળ આવે છે કે ત્યારે તે આ પ્રવૃત્તિને પોતાનું જીવન સમર્પવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. એ પળ મારા જીવનમાંય આવી છે. એક કામદારસભામાંથી ઘેર જતાં મારું હૃયું એટલું ભારે થઇ ગયું હતું કે આ વિશ્વની મુશિક્ષિતોની બેદરકારી એ વખતે મને અસાધારણ નીવતાથી સાક્ષી; મને ખાતરી થઇ કે જોટલા કેગવાએલા માખુસો પોતાના

જ્ઞાન અને શક્તિનો લાભ કામદારપ્રવૃત્તિને આપવામાં ઠીક કરે છે કે તદ્દન પાછા પડે છે તે બધા ય બાવલા છે. હું વિચારતોઃ “આ લાખો મજૂરોઃ તેમને તો પોતાની મુલામીનું લાભ થઈ ચૂક્યું છે, તેમાંથી છૂટવા તેઓ મથે છે; પણ તેમના બેલી થવા ફાણુ-ફેટલા થોડા—તેવાર છે? આમવર્ગની ખરેખરી સેવા કરવા તત્પર-સેવાતત્પર, નહિ કે પોતાની મહેન્જાઓ ભરૂં કરવામાં તેમનો ઉપયોગ કરનાર—માણસો છે ક્યાં?”

કામદારપ્રવૃત્તિની શામળી બાલુ—હિટ્લર જેવો નેતા પણ જેમ લાવનાત્મક લાપસો કરવામાં તેમ એક સેક્સિસિટરને પ્રવૃત્તિમાં બેળવવા ખાતર સાચાંખોટાં કરવામાં પણ કેવો શૂરો હતો, તે—પણ છુનીવામાં અનુભવી, તેનાથી અતિશય ખિન્ન થઈ, મેં બીજા વિભાગોનાં કેન્દ્રમાં જવા છુનીવા છોડ્યું. એ બીજા વિભાગ બાકુ-નિસ્ટો હિર્ષ અશાન્તવાદીઓનો. હું જવા નીકળ્યો ત્યારે મારી સામે તાકીને બેઠ રહીને હિટ્લર બોલેલોઃ ‘અચ્છા; તમે ત્યાં જ રહેશો, અહીં પાછા આવવાના નહિ.’ તે અટકળ ખરી જ હતી.

‘જ્યુરા સમવાય’ : તેની વિશેષતા અને પ્રભાવ

૧

હું પહેલાં ન્યુસાટેલ ગયો અને ત્યાંથી પછી જ્યુરાના પહાડોમાં જઈને ત્યાંના ધડિયાળીઓ સાથે એક અકવાડિયું રહ્યો. આ રીતે મને તે પ્રખ્યાત જ્યુરા ફેડરેશનની સંસ્થાનો પરિચય થયો, જેણે સમાજવાદના વકાસમાં રાજ્યતંત્રના અભાવની એટલે કે અરાજ્યવાદની ભાવના દાખલ કરીને તે વકાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

૧૮૭૨માં એ ફેડરેશને આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળની સર્વસામાન્ય સમિતિની (જનરલ કાઉન્સિલની) સત્તા સામે ખંડ ઉઠાવ્યું હતું. કામદારમંડળ તત્ત્વતઃ એક કામદારપ્રવૃત્તિ તરીકે કાર્ય કરતું હતું; કામદારો તેને એ સ્વરૂપે જ સમજતા, રાજકીય પક્ષ તરીકે નહિ. દાખલા તરીકે પૂર્વ બેલ્જિયમમાં તેમણે પોતાના કાયદાઓમાં એક એવી કલમ દાખલ કરી હતી કે જેને પરિણામે, હાયપોગની જાતમહેનત માટે તેણે ‘મેન્યુઅલ ટ્રેડ’નો ધંધો કરનારા કામદારોને જ અમુક વિભાગના સભ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવતા; દારમેનો પણ સભ્ય થઈ શકતા નહિ.

આ ઉપરાંત, મંડળના સર્વ સભ્યો સમવાયતંત્રના—ફેડરે-

જાનના—સિદ્ધાંત અનુસાર મંગડિત હતા. તેમની મૂળ યોગના એવી હતી કે દરેક દેશના, દરેક પ્રજાના, દરેક સ્થાનિક વિભાગના કામદારો પણ પોતાપોતાની સ્વતંત્ર રીતે પોતાની આ સંસ્થા ચલાવે અને ખીલવે; પણ મધ્યમર્ગના જે વિશ્વવ્યાપીઓ પાછળથી કામદારમંડળમાં દાખલ થયા, તેમના શાસનતંત્ર વિશેના વિચારો જૂનવાણી હતા. તેઓ માનતા કે તંત્ર તદ્દન કેન્દ્રસ્થ, પિરેમિડશાઈ-તળિયે છૂટાછૂટા નાનાં મંડળ અને રોએ એક જ મધ્યવર્તી સત્તાવાળું—હોતું જોઈએ. એ માણસોએ પોતાનાં ક્રાંતિવાદી ગુપ્તમંડળો આ રીતે ચલાવેલાં તેથી કામદારપ્રવૃત્તિની આ સંસ્થા પણ તેમણે તે એ રીતે ઘડી અને ચલાવવા માંડી હતી. પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળની રાષ્ટ્રીય અને સમવાયી સભાઓ ઉપરાંત તેની એક સર્વસામાન્ય સમિતિ હતી. તેનું મથક લંડનમાં હતું. માર્ક્સ અને એન્ગેલ્સ તેના પ્રણેતાઓ હતા. આ સમિતિ જુદાંજુદાં રાષ્ટ્રીય કામદારમંડળોને સાંકળનારા મધ્યસ્થમંડળનું સ્થાન ભોગવતી. પણ થોડા જ સમયમાં જણાયું કે આવી મધ્યવર્તી સંસ્થાથી પ્રવૃત્તિના કાર્યમાં બહુ અગવડો ઊભી થાય છે. તે સંસ્થાને પોતાની અંગજૂત સંસ્થાઓ સાથેના પત્રવહેવારી મંડળ બનીને જ સતોષ માનવા નહોતો. પોતે એ સર્વને જોડનાર આંકડાકીય થઈને જ બેસી રહે એ તેને પસંદ નહોતું. તેની ઈચ્છા એવી કે હતી પોતે સમસ્ત કામદારપ્રવૃત્તિના શાસક થવું. સ્થાનિક સમવાયો કે તલાગોના કાર્યને—અરે, વ્યક્તિઓના કાર્યને પણ—પોતે સમિતિ આપવી કે તેનો વિરોધ કરવો; જ્યારે પેરિસના ‘કમ્યુને’ મૂઠીદાર સત્તાધીશો સામે બળવા પોકાર્યો, બીજા એવીસ કલાકમાં શું થશે તે કહેવા અસમર્થ એવા નાયકોએ જ્યારે ધીધરીના ફરતા રંગ પ્રમાણે નાયક મટીને જનસમૂહના જાણે અનુયાયી બનવું પડતું—આવા વખતમાં પણ એ સર્વસામાન્ય સમિતિએ એવો આગ્રહ ધરેલો કે પોતે લંડનમાં બેઠેબેઠે જે હુકમો બહાર પાડે તે પ્રમાણે જ બળવાની પ્રવૃત્તિ ચાલવી

નેઈએ ! એ દિવસોમાં સમિતિ રોજરોજના બનાવોના અહેવાલો મંગાવતી, હુકમો છોડતી, કાન્તિકારોના એક કામને વખાણવા તેમ બીજાને વખોડવા-બેસતી. આવી મનોદશા દાખવીને તેણે સાબિત કર્યું કે ખુદ કામદારપ્રવૃત્તિમાં પણ સાસનતંત્ર જેવી વસ્તુ હોવાની અગત્ય નથી—તેનાથી ધણા ગેરફાયદા થાય છે. બીજે એક પ્રશ્નને આ ગેરફાયદા વધારે સ્પષ્ટ રૂપે સમજાયા હતા. ૧૮૭૧-માં મળેલી એક શુભ પરિવર્તનમાં સમિતિએ (યોડાક જ પ્રતિનિધિ-ઓની દાજરીવાળી એ સભા હતી) એવું કરાચું હતું કે દેશદેશની ધારાસભાઓની સુંદણીને લગતી જે ચળવળો થાય તેમાં પણ કામદારમંડળની સ્થાનિક સંસ્થાઓએ મધ્યવર્તી સમિતિની આગા પ્રભાણે વક્ષણ અને વર્તન રાખવું. આ પરથી કામદારજગતમાં એક નવી ભાવના ઉદય પામી. તેમને લાગ્યું કે સાસનતંત્ર ગમે તેટલે અંશે લોકશાસનના સિદ્ધાંતોને આધારે રચાયલું હોય છતાં તે કાર્યની પ્રગતિ અને વેગને જ રૂંધવાનું. તો પછી શાસનકારી રાજ્યતંત્ર જેવું કંઈ નેઈએ જ શા માટે ? તંત્રમાત્ર અનિષ્ટોથી ભરપૂર છે આ અરાજકતાવાદનો પહેલો તથ્યો. તે દિવસથી ન્યુરાનો સમવાય મધ્યસ્થ સમિતિના વિરોધીઓનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યો.

૨

હુનીવાના ટેમ્પલ યુનીકમાં જે બેઠલાવ મેં કામદારનેતાઓ અને કામદારો વચ્ચે નેયો હતો, તે ન્યુરા પહાડોનાં ગામડાંના કામદારોની સૃષ્ટિમાં નહોતો. અમુક કામદારોના કરતાં અમુક બીજા કામદારો વધારે જીદિમાન, અને ખાસ કરીને તો વધારે કાર્યપરાયણ હતા એ ખરું; પણ આટલા કુદરતી બેદ સિવાયનો કશો ફરક તેમનામાં નહોતો.

ન્યુરાના એ કામદારસમુદાયમાંના કેટલાકના નિકટ સમાગમમાં

આવીને મેં તેમનો પ્રતિદાસ નિત્યજીવન અને મનોરાજ્યને બને તેટલાં ઓળખવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમનામાંના ઘણાંએ ‘પેરિસ-કમ્યુન’ના બળવામાં ભાગ લીધો હતો. તે પ્રસંગે કામદારોએ દાખવેલા સાહસ અને શૂરાતનની તથા તેમના દુશ્મનોની ક્રૂરતા અને ગળગળાકા ત્રાસની વાતો તેમની પાસેથી મેં સાંભળી તેમતેમ મારા અરાજકતાવાદ દહનર થતો ગયો.

મારા તે સાથીઓમાં ઘણાં શુદ્ધિશાળી અને અંકશરી છાપખાનદાર જેમ્સ જિવલોમ હતો, જે દિવસે એક વર્તમાનપત્ર, સમવાયનું મુખપત્ર તથા પોતાનું છાપખાનું ભારે મુસીબતો વચ્ચે ચલાવતો અને રાત્રે જર્મન વાર્તાઓનાં ફ્રેચ ભાષાંતર કરી વધારાની જૂજ-જૂજ આવક મેળવતો. બીજાં એક મેક્સન કરીને હતો તે મૂળે ભરવાડ હતો, પણ ચોપડી બાધનાર વાર્ડિન તથા સુધાર પિન્ડીની માફક પેરિસના ‘કમ્યુન’ બળવાનો અપ્રભવી થયો હતો. હાલ તે છાપડીઓ ગૂંથવાતો ધંધો કરતો હતો. તેની છાપડીઓ ઘણી સુંદર બનતી. ન્યુ શાટેલના રમ્ય સરોવરને કાઠે આવેલી એક ટેકરી પર તેની છાપરી હતી. એ ખુશનુમા દરશને માણતોમાણતો તે ધીરજવંત, કંઈક કાવ્યમય પુરુષ પોતાની છાપડીઓ ગૂંથતો જાય અને બળવાની ધીરરસિક કે રૌદ્રસસક વાતો કહેતો જાય. લુભીઓએ બાળકો પર પણ કેવડિવા કેર વર્તાવ્યા હતા તે વર્ણવતાં તો એ ગળગળો ચર્ષ જતો. દેહાંતદંડની સજા પામેલા એક છોકરાએ પોતાની પાસેનું નાનું ઘડિયાળ છેલ્લી ઘડીએ પોતાની માને આપવા જવાની રજા માગી, એ પાછો નહિ ફરે એમ માનનારા અફસરોએ પગવાર ત્યા-વશ ચર્ષ તેને એ આપી, છોકરાએ પાછા આવી બીંતે બને બાલુ ટેકવાઈ રહેલાં મુઠ્ઠાં વચ્ચે પોતાની જગ્યા લઈ “તૈયાર છું” ઉચ્ચાર્યું, બીજી જ પળે બાર મોળીઓએ તેને વિધી નાખ્યો— આ કહાણી કહેતાંકહેતાં તો મેક્સન રોષ પડેલો. તે હજી જે કામદારપ્રવૃત્તિનું પ્રચારક્રમ તો કરતો જ. રાત્રે તેને અંજોની બધી

ટપાલ લખતો, કામદારોનાં છાપાં માટે ટૂંકા લેખ લખતો તથા 'કમ્યુન'ની લગ્ન વિશેનું પુસ્તક પણ 'ધ ચર્ચ' ટ્રિબીટ આફ ધ ફ્રેંચ પ્રોલેટરિયેટ' એ નામનું લખતો હતો.

પેરિસ કમ્યુનના બળવા વિશે મેં એ સમયે જેમ સાંભળ્યું તેમ વાંચ્યું પણ ધણું. લોહીનરસ્યા સત્તાધારી રાજમંત્રીઓનાં અનેક કાળાં કૃત્યો તે પરથી મારા જાણવામાં આવ્યાં. આ બધું જાણવાથી અને વિચારવાથી મને જેટલી વેદના થઈ તેટલી મારી જિંદગીમાં બીજા કશાથી નથી થઈ. મનુષ્યજાતિ વિશે તે પરથી મને ભારે નિરાશા થવા માંડી; પણ એ નિરાશા બહુ વખત ટકી નહિ, કેમ કે આ સર્વ લડવૈયાઓનો જુસ્સો, તેમની દિલાવરી, શત્રુ બણી પણ તેમનો અદ્વેષ અને આખરે કાર્પક દિવસ તો પોતાની લાવના જગતમાં સિદ્ધ થવાની જ એવી તેમની અચળ શ્રદ્ધાને લીધે પુનરપિ મારા અંતરમાં આશા જીગી.

ન્યુયાર્કથી હું સોવિલિયર્મ ગયો. ત્યાં ઘડિયાળીનો ધંધો કરનારાં આખાં ને આખાં કુટુંબો વસતાં હતાં. તેમની વચ્ચે હું ટેબલ કે બાંકડા પર બેસતો. તેઓ ઘડિયાળનાં સોનારૂપાનાં ઢાંકણાં કાતરતા જાય અને મારી સાથે ઉત્સાહપૂર્વક સમાજવાદ, રાજ્યતંત્રવાદ કે અરાજ્યવાદ વિશે વાર્તાલાપ કર્યે જાય. એ લોકોની આપભોગની ધગશ ઓળખવાનો પ્રયત્ન પણ મને મળ્યો હતો. એક સાંજે સખત તોફાન અને ચરસાદ હોવા છતાં, તે સમયે કરાવેલી એક સભા માટે કામદારો છેક સાતસાત માર્શલિને છેડેનાં ગામડાંમાંથી કાદવ ખૂંદતા સભામાં આવીને હાજર થયા હતા. વળી મેં એ પણ જોયું કે ઘડિયાળીનો ધંધો ધરમાં બેસીને વાતો કરતાંકરતાં ચલાવી શકાય તેવો હોવાથી અને તે રીતે વિચારોની આપ-લે તથા ચર્ચા પુષ્કળ પ્રમાણમાં થઈ શકતી હોવાથી, એ તથા એવી રીતે ચર્ચ શકતા બધા ધંધાના કામદારોનો બૌદ્ધિક વિકાસ, છેક બાળપણથી આખો ય દિવસ

કારખાનામાં ગાળનારા કામદારોના તેવા વિકાસ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં થતો હોય છે. જ્યુરા સમવાયના કામદારોમાં વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય મેં વધારે પ્રમાણમાં જોયું તેનું કારણ પણ એ જ કે વિચારશક્તિ ખીલવવાની તક આખા જ સમૂહને આરી રીતે મળતી હોવાથી, તેમના આજેવાનો તેમને દોરનારા નહિ પણ માત્ર પ્રવૃત્તિનો આદર આગળ પડીને કરનારા જ હતા. એ સમવાયે સમાજવાદના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ લઈ્યો છે તે આ કારણે જ, કે તેના કામદારોને વિશદ વિચારણા, તીવ્ર વિવેકબુદ્ધિ અને અટપટા પ્રશ્નોને ઉકેલવાની આવડ સદૃજ હતી. તેમણે આ શક્તિ-ઓના સદુપયોગ વડે ભારે પ્રભાવ આખા ય યંચકન પર પાડ્યો હતો. યંચકને પોતાના સમયમાં જે અસર યુરપ પર પાડી, તેમાં અરાજ્યવાદની ભાવનાનો દિસો જેમ હતો તેમ આ લોકોએ કરેલા તે ભાવનાના વ્યવહાર ઉપયોગનો પણ હતો જ.

અરાજ્યવાદની ભાવનાનાં જે જુદાંજુદાં સ્વરૂપોને તે કાળે જ્યુરાસમવાય અક્ત કરતો હતો—ખાસ કરીને, બાકુનિન દ્વારા—તે સ્વરૂપો; રાજ્ય હસ્તકના સમાજવાદની ત્યાં જે દીકાઓ —જેવી કે, આર્થિક સીતમગીરીનો ભય કે જે માત્ર રાજકીય સીતમે કરતાં વધારે જોખમભર્યો હોય છે તે—થતી સાંભળી તે દીકાઓ; અને એ આખી ય ચળવળનાં વિષ્ણવવાદી લક્ષણો; આ સર્વનું ભારે આકર્ષણ મને થયું હતું. એ આકર્ષણ જ્યુગના પહાડોમાંના એક અઘવાડિયાના નિવાસ પછી ઘણું પ્રબળ બન્યું. એ મુદતની આખરે મેં એ સ્થળ છોડ્યું ત્યારે સમાજવાદ વિશેના મારા વિચારોએ નિશ્ચિત રૂપ પકડ્યું હતું. હું અરાજ્યવાદી બની ચૂક્યો હતો. ત્યાર બાદ કરેલા બેલ્જિયમના પ્રવાસે એ ગંરકારોને દદતર કર્યા ત્યાં પણ મેં રાજધાની બ્રુસેલ્સની એક-હથ્થુ જેવી રાજકીય ચળવળ અને વર્ધિયર્સ જેવાં ગામડાંના વણકરોની સ્વતંત્રતામય આર્થિક ચળવળ વચ્ચે અત્યંત બેદ દીડા.

આખા ય પશ્ચિમ યુરપના સમાજના જેજે વર્ગોમાં હું ભટક્યો છું તે સર્વમાં આ વંચુકરો સૌથી વધારે સમજાવયુક્ત અને મિલનચાર છે, એમાં મંદિર નહિ.

૧૦

બાકુનિન: કાન્તિની દિલસુદ્ધી

૧

બાકુનિન તે વખતે લોકાર્નોમાં હતો. હું તો તેને મળી શક્યો નહોત અને હવે મને એ વાતનો ધણો ખેદ થાય છે, કેમ કે હું જ્યારે ફરીથી ચાર વર્ષ બાદ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં આવ્યો ત્યારે તો તે અવસાન પામ્યો હતો. જ્યુરાના કામદારમિત્રોને તેમના વિચારો વિશદ કરવામાં અને તેમની અભિલાષાઓને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવામાં મદદ કરનાર તે જ હતો; પોતાના ઉગ્ર જ્વલંત દુર્ધર્મ વિલવવાદી ઉત્સાહથી તેમને ગ્રેરનાર પાશુ તે જ હતો. જ્યુરાની ગિરિમાળાની વચ્ચે આવેલા એક 'લોકલ' નામે નાના ગામડામાંનું એક પત્ર (જે જિજ્ઞાસના તંત્રીપદ નીચે ચાલતું હતું) સમાજવાદની દિલચાસ પરત્વે કાંઈ નવો જ ધ્વનિ કાઢે છે એમ તેણે જોયું કે તુર્ત જ તે લોકલ જર્નલ પહોંચ્યો. આખા દિવસો અને રાતો સુધી પોતાના નવા મિત્રોની સાથે, અરાજ્યવાદ ભણી સમાજવાદી ચળવળોને વાળવાની ઇતિહાસસિદ્ધ આવશ્યકતા વિશે વાતો કરી. તેણે વળી એ પત્ર માટે એક લેખમાળા લખી જેમાં માનવ-જાતિની સ્વાતંત્ર્ય ભણી થતી પ્રગતિનું નિરૂપણ તેણે કર્યું. તેણે

પોતાના એ નવા મિત્રોમાં ઉત્સાહ પ્રગટાવ્યો અને પ્રચારકામ માટે મથક રચાવ્યું કે જ્યાંથી અરાજકવાદ ચુરપના બીજા ભાગોમાં ફેલાયો.

જ્યારે એ પાછો લોકોનો ગયો ત્યારે (લોકોનાંમાં રહેરહે જ તેણે અરાજકવાદની આવી જ ચળવળ ઇટલીમાં તથા પોતાના સમર્થ સમભાવશીલ પ્રતિનિધિ ફાનેલી દ્વારા રૂપેનમાં પણ ચલાવી હતી.) જ્યુરામાં તેણે આદરેલું કામ જ્યુરાવાસીઓએ સ્વતંત્રપણે ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમની વાતચીતમાં ‘ માર્કસલ’નું નામ (તેઓ બાકુનિનને એ નામે ઓળખતા) વારંવાર આવતું; પણ એ નામ, તે જાણે તેમનો શાસનકર્તા અમણી હોય તેવી રીતે નહિ પણ અંગત મિત્ર હોય તેમ તેઓ ઉચ્ચારતા. એ મિત્ર માટે તેમને સાચા દિલનો પ્રેમભાવ છે એવું સાંભળનારને તુરત વર્તાઈ આવતું. તેમની સૌની પર બાકુનિનનો પ્રભાવ પડતો, તે કોઈ બુદ્ધિપ્રધાન મદાપુરુષ તરીકે નહિ પણ એક ઉજ્જવળ નીતિમાન નરવીર તરીકે. આ જાણતે મારું સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. જ્યુરાની મંડળીઓમાં અરાજકવાદની ચર્ચા ચાલતી હોય, કે સમવાયના તેની તરફના વક્તાની વાતો થતી હોય,—પણ એ કોઈ પણ પ્રસંગે, “ બાકુનિન આમ કહે છે ” “ બાકુનિનનો મત આવો છે ” એમ કહેવાથી જાણે પ્રશ્નનું નિરાકરણ અમ જતું હોય તેમ તેઓને વર્તતા મેં કદી પણ જોયા નથી. તેનાં લખાણો કે તેનાં વચનો જાણે અટળ કાયદા હોય તેમ કોઈ ગાનતું નહિ—જો કે દુર્ભાગ્યે બીજા રાજકીય પક્ષોમાં તો એવું જ મનાતું હોય છે. એમની ચર્ચાઓ બાકુનિનના કોઈ વિચારમાંથી ઉદ્ભવી હોય તેવું બનતું, તેમ જ તેમના વિચારોમાંથી બાકુનિને જ કંઈ ઉછીનું લીધું હોય એવા દાખલા પણ હતા. પોતામાંની કોઈ પણ વ્યક્તિની નૈતિક વર્તણૂકની ટીકા કરવી હોય—જીઓ વિશે અતિદ્રુટથી વાતો કરનાર કોઈ જુવાનિયાને શરમાવવો હોય—તેવે પ્રસંગે જ

તેઓ આકુનિનનું સ્મરણ એક મહાન પ્રમાણ પુરુષ તરીકે કરતા એવું
મેં જોયું છે. ક્રાન્તિને ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ જોણે કર્યો હતો,
જે તેને ખાતર જ જીવતો હતો. જોણે પોતાની તે વિશેની
ભાવનામાંથી જ જીવનના શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધતમ વિચારો ગ્રીહ્યા
હતા તે ક્રાંતિવાદીનો વિરાટ દેહ, તેનો જાન્ય અક્રિયપ્રભાવ તેમને
નિરંતર પ્રેરણા અર્પિતો હતો.

૨

એ મુસાફરીમાંથી હું પાછો ફર્યો ત્યારે સમાજરચનાના શાસ્ત્ર
વિશે મારા વિચારો ચોક્કસપણે ધડાધ ગયા હતા ને તે વિચારો
હજી પણ હું ધરાવું છું. તે સર્વને વધારે ને વધારે નિશ્ચિત, મૂર્ત
સ્વરૂપમાં ખીલવવાનો પ્રયાસ ખજુ કરું છું.

પણ મારી એ વિચારસરણીમાં એક મુદ્દો એવો છે જોણે મને
ફટલી ય રાતો ને રાતો મુઘી વિમાસણ કરાવી હતી. જેના વડે
ઉત્પાદનના બધાં ય સાધનો પર આખા સમાજનો કાણુ આવવાનો,
તે મહાન પરિવર્તન—પછી તે સોશિયલ ડેમોક્રેટોનો પક્ષ ચિંતવે છે
તેવું લોકશાસ્ત્ર ('ફાક-સ્ટેટ') હોય કે અશાસ્ત્રવાદીઓ કહ્યે
છે તેવો સ્વેચ્છાથી સમૂહબદ્ધ થએલાં મંડળોનો સમુદાય હોય; પણ
તે નવી સ્થિતિ આણુનારુ પરિવર્તન—એટલે તો એવી અસામાન્ય
ક્રાંતિ કે જેવી માણુસજાતે આજ મુઘીમાં જોઈ કે જાણી નથી.
વળી, આ ક્રાંતિ માટે લડત ચલાવવાની છે તે મધ્યમવર્ગ સામે.
આ કારણે આ યુગના ક્રાંતિવાદીઓનું કાર્પ ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનવાળા
ક્રાંતિકારીના કરતાં વધારે કપરું નીવડવાનું, કેમકે ફ્રેન્ચ ક્રાંતિએ
જેવા સહેલા અમીરવર્ગ સામે લડત ચલાવીને પોતાનો માર્ગ
મોકળો કરવાનો હતો તેવું અહીં નથી પણ તેમના કરતાં આ
મધ્યમવર્ગ ભુદ્ધિએ તેમ જ શરીરબળમાં વધારે સમર્થ છે. ત્રીજું
એ કે, જે વર્ગ પાસેથી સત્તા મુંડવવાની છે, તે વર્ગમાં જ

ક્રાંતિના વિચારો પ્રસારે નહિ, ઘર કરીને જાંડા જિતરે નહિ, ત્યાં મુઘી બધું નદામું. રસિયામાં ગુલામોને મુક્તિ મળી તે આ રીતે ન. જમીનના માલિકોમાંથી કેટલાક એવા નીકળ્યા જેમને ગુલામોના મુક્તિ ટાળવી જોઈએ એમ લાગેલું. એ વિજેના સિદ્ધાંતોમાં તેમનામાં ખાસ મતભેદ નહોતો કે તેમનામાંથી કોઈનો વિરોધ નહોતો. સવાલ એ જ હતો કે નવા ધોરણે ફેરફાર વહેવાર કે પે ધવા પછી, જે વર્ગના—ગુલામોના—હાથમાં સત્તા આવશે તેઓ તેને ખરાબર વાપરી શકશે કે કેમ, એવી સત્તાસોંપણીનો વખત આવી પહોંચ્યો છે કે કેમ. એવી જ રીતે, કામદારોના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી તેઓ ઉત્પાદન અત્યારે વ્યક્તિગત મૂઠીદારની જેવી સ્વહિતની લાવનાથી પ્રેરાઈને, હાલના કરતાં વધારે સારું કરશે કે કેમ, એવું પૂછવામાં આવે છે.

ઉપરાંત, મને ધીરેધીરે એ પણ સમજવા માંડ્યું કે ક્રાંતિને કુદરતમાં ધીરી સમુત્ક્રાંતિ (‘ધિવોલ્યુશન’)ના જેટલું જ સ્થાન છે. વળી, આ ઝડપી સમુત્ક્રાંતિ ઉર્દી ક્રાંતિ ન્યારેન્યારે મોટા પાયા પર સર થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રજામાં નાનો કે મોટો આંતરવિગ્રહ થાય એ અનિવાર્ય છે. તેથી હવે જે વિચારવાનો પ્રશ્ન રહે છે તે, ક્રાંતિને કેમ ટાળવી, તેને આવતી કેમ અટકાવવી એ નહિ (કેમકે એ અટકવાની નથી); પણ, ક્રાંતિનાં વધુમાં વધુ શુભ પરિણામ, ઓછામાં ઓછા આંતરવિગ્રહથી તથા થોડામાં થોડા ભોગે, કમીમાં કમી પરસ્પરની કડવાશ પેદા કરીને કેમ આશુવાં, એ જ ખરો પ્રશ્ન છે. આ તેમ સંકલ્પ કરવાનું સાધન એક જ છે: સમાજના દલિત વર્ગને સુરુપષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે ચોતે શું વાંછે છે અને તે કેવી રીતે પામી શકાશે. તેની સિદ્ધિ માટે જે ઉત્સાહ જરૂરી છે, તેનો રમ પલ્લુ તેમનાં દિલને લાગ્યો હોવો જોઈએ. નો આવો ઉત્સાહ તેઓ દાખવી શકે તો જે વર્ગના હાથમાંથી સત્તા

પડાવવાની છે તે જ વર્ગના પ્રખર બુદ્ધિમાનોનો સાથ દક્ષિતોને મળી શકશે એમાં કંઈ શંકાને સ્થાન નથી.

આ સર્વ વિચારોને પરિણામે હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે ક્રાંતિવાદીઓનું ધ્યેય જરાય ઋદ્ધિ ન હોતું જોઈએ; તેમ જ તેમણે ગૌણ બાબતો પર નહિ પણ ઉદાર ભાવનાઓ પર એકાગ્ર થતું જોઈએ. એ ભાવનાઓ જ તેમને તોષણદંકના દરતાં વધારે શહાયકારી થશે, કેમ કે ભાવનાઓમાં પ્રેરણા અને નવસર્જનના બીજ રહેલાં છે. એ બીજને પ્રતાપે જ તેઓ સમાજના પુનર્વિધાનવેળા શરૂને મિત્ર કરી શકશે.

આજ વિચારો સહિત હું પાછો રશિયા ગયેલ.

૧૧

એક બંડલની કથા

મુસાફરી દરમિયાન મેં કેટલાંક સમાજસત્તાવાદી પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોના સંગ્રહ લીધા હતા. એવાં પુસ્તક વગેરે રશિયામાં ફાળવ કરવાની સત્ય તરફથી “બીનસરતી બંધી” હતી. વળી આમાંનું કેટલુંક ખાનગી રાહે મેળવેલું સાહિત્ય તો એવું હતું કે બેલ્જિયમમાં પણ ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચે પણ મળે નહિ. એ બધું ત્યાં મારે પાછળ મૂકી જતાં જ્યારે ચાલે તેમ ન હોતું, કેમ કે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં મારા બાપ તથા જિત્રોને અભ્યાસનાં તે સાધનો ઘણાં ખપ લાગે તેમ હતાં. તેથી મેં નિર્ણય કર્યો કે છાત્રી રીતે તેને રશિયામાં છુસાડવાં.

એ કાર્ક નિર્વિદ્ય પાર પાડવા માટે હું વિચેના અને વોસોને રસ્તે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ ગયો. એ બાબુ પોલિસ સરહદ પર ફળરો

યાહુદીઓ દાણુચોરીના ધંધા પર જીવે છે એ હું જાણતો હતો. અને મને આશા હતી કે પોલીસની જૂની રાજધાની કેકે આ રસ્તે આવેલી છે તેમાં એકાદ યાહુદી તો તેવો મને મળી જ આવશે. કેકેના રોશને બિતરી, વળતી સવારે હું ત્યાંના બજારમાં એક યાહુદીની શોધમાં નીકળ્યો ત્યાં તો અનેક નજરે પડ્યા. આટલા બધામાંથી કેને મારી ઇચ્છા જણાવવી ? આખરે મારા હોટેલની પાસે બિબેલા હોટેલના જ નોકરમંડળમાંના એક યાહુદીને મારી વાત કહી. જવાબમાં, “કામ બહુ સહેલાઈથી થઈ શકશે, સાહેબ,” કહીને તે અદસ્ત થયો. અર્ધા કલાક બાદ તે એક ખીજ પોતાની જ નાતના જુવાનીઆને લઈને આવ્યો. તેની ઓળખાણ મને “ધી યુનિવર્સલ કંપની ફોર ધી ઇન્ટર્નેશનલ એક્સચેન્જ ઓફ રેન્ડ એન્ડ બોન્સ”ના પ્રતિનિધિ તરીકે કરાવવામાં આવી. તેણે મારી હકીકત જાણીને જવાબ દીધો કે અમારો ધંધો તો મુખ્યત્વે કીમતી રેશમ વગરજકાતે પસાર કરી દેવાનો છે અને ઓપડીઓનું કામ તો વળી બહુ જ જોખમ-ભરેલું; જરાકે કંઈ અવળું થાય તો અમારી કંપનીને ભારે નુકસાનમાં બિતરવું પડે. ઉપરાંત, અમારા ભાવ પણ તમને નહિ પોસાય વગેરે એ બોલ્યો, ને હોટેલવાળા યાહુદીને લલામણ કરતો ગયો કે સાહેબને ખીજ કોઈકે પરવડતા આસામી સાથે મિલાવી દેજે. હોટેલવાળાએ જે નવો માણસ આપ્યો તેણે મારું બંડલ જોઈ તપાસી પોતાના દામ કલા, જે મધ્યમસરના જ હતા. મેં તો તેને કહેલું કે પૈસા તારે જોઈએ તેટલા લે, હું હશે તો થડું કલાસમાં મુસાફરી કરીશ. કેમ કે મારી પાસે ઝાઝું કાજલ છે નહિ. પણ તારે ગમે તેમ કરીને આ કામ કરી આપવાનું છે. પણ તેણે તો બિલકુલ, સમજાવથી મારી સ્થિતિ સમજી લીધી અને પાંચ ડોલર પોતા માટે અને એક હોટેલના યાહુદી માટે કરાવી, બંડલ તેને સોંપ્યું. તેણે વચ્ચેના એક રોશનનું નામ મને આપ્યું, તથા

ત્યાં મને બંડલ સહીસલામત મળશે એવી ખાતરી આપી. અને સાચે જ, ટ્રેન એ સ્ટેશને પહોંચી ત્યારે એક પોર્ટર મારા હાથ પાસે આવીને, પાસે જ લશ્કરનો સિપાઈ ફરનો હતો તે બરાબર સાંભળે તેમ કહે “આ આપની બેગ; તે દલાડે આપસાહેબ અહીં જૂંસી ગએલાને, તે જ.” આટલું કહીને તેણે મારી એ મોંઘામૂલી મતા મને સોંપી. એ આ રીતે બરાબર મને મળવાથી હું તો એટલો ખુશ થયો કે વોર્સોમાં પણ રોકાયા વિના, મારા ભાઈને એ કીમતી ખજાનો બેટ ધરવા હું ઝડપડ, સીધો સેંટ પીટર્સબર્ગ જ જઈ પહોંચ્યો.

૧૨

નિહિલિઝમ

૧

મારી ગેરહાજરી દરમિયાન રશિયાના સુશિક્ષિત યુવાનો અને યુવતીઓ એક જબરદસ્ત દ્વિસચ્ચ ઉઠાવી રહ્યાં હતાં. દેશમાંથી ગુલામી નાબૂદ થઈ હતી એ ખરું, પરંતુ હજી દરેક જાણના ધર-ગંઝારમાં અને સમાજમાં એવી ઘણી ટેવા અને રિવાજોનાં જગ્યાં પથરાઈ રહ્યાં હતાં, જેને પરિણામે વ્યક્તિની માણસાઈ મેંઘંધી અર્થત્ર બેદરકારી બનાવાતી હતી, પિનાઓ કુટુંબોમાં જોડાકી ચક્ષાવતા હતા, તેમ જ પત્નીઓ અને પુત્રપુત્રીઓ દંબીલી તાબેદારીનું જીવન ગાળતાં હતાં. આ સધળાં માડાં ફજ અડીસો વર્ષ સુધી દેશમાં ધર દરી રદી હતી ને ગુલામીની પ્રથાને આભારી હતાં. તેની છાપ રશિયાનાં કુટુંબો, લશ્કર અને શેકનોકર—અધાની પર હતી. ગુલામીના જમાનાના અવશેષ જેવી એ જમી ગાદરગમ

આગળ આ જમાનાનાં કેટલાંક સારામાં સારાં સ્ત્રીપુરુષો પણ નર્મી પડનાં હતાં.

કાયદાઓ વડે નહિ પણ પ્રબળ સામાજિક હિલચાલ વડે જ આ દુર્દશા ફીટી શકે તેમ હતું. એવી હિલચાલ જ એ સંવર્ણી હાનિકારક રીતો અને મનોદશા પર—નેના મૂળમાં જ—કુહાડો મારી શકે તેમ હતું. ઓછેવધુ અંશે એ હિલચાલ પશ્ચિમના બધા દેશોમાં આ સમયે ચાલતી હતી, પણ રશિયામાં તો સૌથી વધુ પ્રમાણમાં એ ફેલાયેલી હતી, અને ત્યાં તેના સમાજ પરના ટીકાપ્રહારો પણ સૌથી સખત રૂપમાં પડ્યા હતા. આ હિલચાલને ‘ નિહિલિઝમ ’ એવું નામ ટર્જેતેફે પોતાની શકવર્તી નવલકથા ‘ કાધર્મ ’ એન્ડ સન્સ ’માં આપ્યું છે.

પશ્ચિમ યુરપમાં એ હિલચાલ વિશે ઘણી ગેરસમજ ફેલાયેલી છે. ટાપ્પલા તરીકે, છાપાવાળા ઘણી વાર ‘ ટેરેરિઝમ ’ (ભયનાસ, ખૂનામરડાની હિલચાલ) અને આ નિહિલિઝમનો ભેદ સમજ્યા વિના દરેકને એકબીજાની સાથે ગોટવી નાખે છે. આ ખૂલ છે. સ્ટોઇસિઝમ કે પોઝિટિવિઝમની ધાર્મિક કે સામાજિક હિલચાલો સાથે રિપબ્લિકનિઝમ જેવી પ્રજામત્તાવાદની રાજકીય હિલચાલને ગોટવી નાખવાં જેવી જ જગ્યા પર એ ખૂલ છે. ‘ ટેરેરિઝમ ’ની હિલચાલ તો સમયની જરૂરત પ્રમાણે આવં જાય છે; તેની સ્થાયી અસર કશી જ નથી. ગણતંત્ર, નિહિલિઝમે રશિયાના શિક્ષિત વર્ગ પર એવી જાંડી છાપ મારી છે જે વર્ષો ને વર્ષો સુધી જુઝાવાની નથી. નિહિલિઝમે જ આજના મંસ્કારી રશિયાનું ક્ષતર ધણે ભાગે ધડ્યું છે અને નિહિલિઝમે જ તે નેકા, સાદ્દિલી અને “ મોટેથી વિચારવાની ટેવ ” અમારા ઘણા લેખકોમાં આણી છે જે ભેદને પશ્ચિમ યુરપના વાચકો ભડાવી શકીને કાંઈ વાર દાંતમાં આંગળાં પહોં નાખી બેસે છે.

આંવા એ નિહિલિસ્ટ એટલે કાણુ ? તેની કિલસુદી કેવી છે ? તેનું જીવનદર્શન શું ?

સૌથી પહેલું તો, જેને આપણે “ સુધરેલી ” માણસજાતનાં રૂઢિગત જુઠાણાં ” કહી શકીએ, તેની સામે નિહિલિસ્ટ લડાઈ જાહેર કરતો હોય છે. પૂરેપૂરી નેક્રી અને સુનિષ્ઠા—‘ સિન્-એરિટી ’—એ તેનું ખાસ લક્ષણ. એ નેક્રિલીને પ્રતાપે, જેને કંઈ બુદ્ધિગમ્ય ન હોય તેવું બધું—વહેમો, પૂર્વગ્રહો, ટેવો અને રિવાજો—તે પોતે છોડી દેતો તથા ખીજાઓ પાસે પણ છોડાવી દેતો. બુદ્ધિ સિવાયની સત્તા તેને માન્ય નહોતી. દંભીમાત્રની સામે તે બળવો પોકારતો.

તેણે અક્ષબળ પોતાના બાપદાદાઓના બધા વહેમોને જીવન-માંથી દાળી નાખ્યા હતા. તેની તત્ત્વદર્શનની લાવના જુઓ તો, તે નિશ્ચિતવાદી (પોઝિટિવિસ્ટ), અજોયવાદી, સ્પેન્સરના મંત્રદાયનો સમુત્ક્રાંતવાદી અથવા તો વિજ્ઞાનલક્ષી સ્થૂળવાદી હતો. હૃદયની એક આનવાર્થ આવશ્યકતા સમાન સાદી નેક્રિલ ધાર્મિક માન્યતા પર જે કે તે કદી હુમલો કરતો નહિ તો પણ જે લોકો સગવડ-પંથી હોય છે, પોતાને ફાવે ત્યારે ધર્મનો અંચળો ઓઢી લે અને પછી તેને આધો ઉરાડી દે—એવાઓ સામે તે કદરપણે લડન ચલાવતો.

મંત્રકૃતિવાન માણસોની નિંદગી રૂઢિગત જુઠાણાંથી ભરપૂર હોય છે. એકખીજાને મનમાં ધિક્કારનાર માણસો પણ રસ્તામાં ધિક્કારપાત્રને મળે ત્યારે મીઠું સ્મિત કરતા હોય છે. નિહિલિસ્ટ તેમ કરતો નથી. જેની તરફ પોતાને અલગમો હોય તેને પોતે દેખે ત્યારે તે બનાવટી મિઠાશ મોં પર લાવતો નથી. એ સ્મિત કરે છે તે, જેને જોઈને પોતાને ખરેખર આનંદ થયો હોય તેની તરફ જ. દંભરૂપ બાહ્ય શિષ્ટાચાર તેને સમૂજગો જ નાપસંદ હોય છે. એ તો, પોતાના મોટેરાઓએ જે મુંવાળી મિઠાશ હમેશ માટે

મુખ પર પાથરી રાખી હતી, તેના વિરોધ તરીકે પોતાની મુખમુદ્રા જાણીજોઈને જ કડક રાખતો.

તે જોતો કે મોટેરા જિંઘી લાવનાની વાતો ઉર્મિલતાથી-જાણે કે જાંડી લાગણીથી-કરે છે, પણ વહુછોકરાં ને નોકરો લણીના વર્તનમાં તો જંગલી જ હોય છે. એવી ઉર્મિલતા સામે નિહિલિષ્ટ બંડ ઉઠાવતો. કલાંના વિષયમાં પણ તેનું વલણ આવું જ હતું. જે કલા ગરીબોની નીચોવણી વડે પોષાતી તેને એ કલા કહેતો જ નહોતો. “તમારી મેડોનાઓનાં બધાં ચિત્રો અને શેકસ્પીઅર વિશેની ખડીખડી બાતોંઓના કરતાં ખૂટની એક જોડી વધારે મહત્ત્વની છે” એમ તે કહેતો. ટોલ્સ્ટોયની કલાલાવના તેને કુદરતી રીતે જ ઘણી પ્રિય હતી.

પ્રેમ વિનાનાં લગ્ન અને ખરી મેત્રી વિનાની ધરવટ-આ બંનેનો પણ નિહિલિષ્ટો ઇન્કાર કરતા. જે નિહિલિષ્ટ બાલાને તેનાં માબાપ પૈસાદાર વરને જ પરણાવવાનો આગ્રહ રાખતાં હોય તેને તે વર ખીજી રીતે પસંદ ન હોય તો તે પોતાનું ઘર અને રેશમી પરિધાનો તથાને દુનિયામાં નીસરી પડતી, પણ દીંગલીધરમાંની દીંગલી થવાનું કદીય પસંદ કરતી નહિ. સાદામાં સાદાં કાળા બિનનાં કપડાં તે પહેરતી, વાળ ટૂંકા કરાવી લેતી અને પોતાનું વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય બંધી રીતે સચવાય માટે હાથરૂલમાં જઈને લણુવા માંડતી. જે પરણેલી સ્ત્રીને પરિણીત જીવન હરકોઈ કારણે અકારુ’ કે અસહ્ય યઈ પડે, તે એવી રીતે રીમાવા કરતાં ઘણીનું ઘર છોડી, છોકરાં હોય તો તેને સાથે લઈ, ચાલી નીકળતી અને હજાર વિટંબનાઓ વેડીને પોતાનું ને બાળકાનું વ્યતમહેનતથી પૂરું કરતીકરતી, અંતરનો આનંદ તો પૂરેપૂરો અનુભવતી.

નિત્યજીવનની ઝીણીઝીણી વિગતોમાં પણ નિહિલિષ્ટ પોતાની માન્યતાઓને વફાદાર રહીને જ વર્તતો. મોટા લોકની વાતચીતમાં

વધુપડતા શિષ્ટાચાર હોય છે ને નેણે છોડી દીધા હતા. પોતાના અભિપ્રાયોને તે બોડી કે તોછડી લાગે નવી રીતે, ટૂંકાંટૂંકાં વાક્યોમાં જ નવહેર કરેનો; ને આજ કડકાઈ પણ ધણી વાર ધારણ કરેતો.

૨

નિહિલિસ્ટની નિખાલસતા તેના દરેક વર્તનમાં આગળ પડી આવતી અને તેની હાંમત માટે માન ઉપજવતી. પેસાદારોને ત્યારે તે પોતાનાં સુખાસનો પર બેસીને ગરીબોને વિશે સહાનુભૂતિ દેખાડતા બેતો ત્યારે તેમને મોઢામોઢ કહી દેતો કે તમે દંભી છો, નહિ તો અદી એશઆરામ ભોગવના બેસીને શાના દરિદ્રોની દયા ખાઓ છો ? નિકળી પડે તેનાં દુઃખો કાપવા. એ જ રીતે અમલદારને નિહિલિસ્ટ સાફસાફ મુશ્કારી દેતો કે તું ગરીબોના ભલા માટે તારું કામ ક્યાંની વાતો કરે છે તે ડોળ જ છે, ખરી રીતે તો તું ગરીબોના પેસાનો પહેલા નંબરનો ચોર જ છે.

એ જ રીતે, સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કૃત્રિમ ને વધુપડના વિવેકથી તે વર્તતો નહિ. કાંઈ સ્ત્રી ભપકાદાર પેશાક પહેરેલી હોય ને ગરીબોનાં દુઃખમાં સમભાવ બતાવવા માંડે તો નિહિલિસ્ટ કહે તેને કે, બાઈસાહેબ! પહેલાં આ મોંઘાં મસ્લિન ઉતારી નાખા, પછી એવી વાતો કરો. એ જ રીતે, સ્ત્રી ચોરડામાં દાખલ થઈ કે તુરત બીજા પુરુષોની જોડ તેને પોતાની બેઠક આપવી કે તેની ખુશામત આદરવી, એ નિહિલિસ્ટના સ્વભાવમાં નથી. પણ બે તેને એવી ખબર પડે કે પોતે પોતાના જ્ઞાનનો લાલ કોઈ ખરી જ્ઞાનપિપાસુ સ્ત્રીને આપી શકે તેમ છે, તો તે રાજ માઈલો ને માઈલો મુઠી તેને ત્યાં જઈને પણ પોતાથી બને તે મદદ તેને કરેતો.

ટર્જેનેફ અને ગોન્ચારોફે નિહિલિસ્ટોનાં ચિત્ર પોતાની નવલોમાં દોર્યા છે. ગોન્ચારોફે ‘પ્રેસિપિસ’માં દોર્યું છે તે તો વ્યંગ-ચિત્ર છે, પ્રતિનિધિરૂપ નિહિલિસ્ટ તેમાં ચિતરાયો નથી. ટર્જેનેફની કૃતિમાં વધુ કલા છે, પણ તેના નાયકની નકારાત્મક મનોવૃત્તિ અમને ખસંદ પડી નહોતી, કેમકે નિહિલિસ્ટ વસ્તુમાત્રને નકારતો નથી; તેનો નકાર સમાજના દંભોપૂરતો જ હોય છે. બાકી વ્યક્તિના માનવહક્કો તો એ સ્થાપિત કરવા માગે છે; એ બાબતમાં તે અસ્તિવાદી છે, નાસ્તિવાદી નહિ. ર્નાર્શિન્સ્કીની નવલ ‘વોટ ધ્રુવ ટુ બી ડન’ કલાદૃષ્ટિએ ઊતરતી છે, પણ તેનાં નિહિલિસ્ટ પાત્રોમાં અમને અમારી મનોવૃત્તિનો ખરો ખ્યાલ આપવામાં આવેલો જણાયો.

૩

અમારા કવિ નેક્રાસોફે એક સ્થળે લખ્યું છે: “આ ના કડવા સાગે છે—ગરીબો પાસે મહત્વાયેલા આ રોટલા તો કડવા છે.” એવા રોટલા ખાવાની ધણી રશિયન જીવાનો હવે ખરેખર ના પાડવા લાગ્યા હતા. ગુલામોના પરસેવામાંથી પેદા થએલી પોતાના વડીલોની દોલત તેમને અજાબમણી મધ પડી હતી. એ ગુલામો પછી જૂની ઢળના ‘સફ’ હોય કે નવી ઢળના કારખાનાંના મજૂરો હોય, પણ તેમની પાસે ઓછા દામે કરાવાયેલા વધુ કામનાં ફળ હવે જીવાન પેઢીને નાકબૂલ હતાં.

કારાકોઝોફ અને તેના સામીતો સામેના તહોમતનામામાં ત્યારે એમ જાહેર થયું કે એ પૈસાપાત્ર માણસો ઓછામાં ઓછા ખર્ચે જીવતા હતા, વધારાનું બધું ધન સહકારી ધોરણ પર રચાયેલાં કારખાનાં વગેરેમાં રોકી તેઓ જાતે તેમાં કામ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા, ત્યારે રશિયાલરમાં આશ્ચર્યનું મોજીું ફરી વળ્યું હતું. ત્યાર પછી પાંચ વર્ષે નો દરેક જીવાન રશિયન એ

પ્રમાણે જ ઠરતો થઈ ગયો હતો. “લોકોમાં ભજો; લોકસમૂહ સાથે એક થાઓ” આવો જ જીવાનોનો મુદ્રાલેખ હતો. એ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા અમીરકુટુંબનાં અનેક પુત્રપુત્રીઓ બહાર પડ્યાં હતાં. તેઓમાંનાં જેઓ દુઃખ ભર્યાં નહોતાં તેમણે શાળાકોલેજમાં જઈને પહેલાં પોતાની તૈયારી પાડી કરી લીધી અને ગામડાંમાં જ્ઞાનામૃત રેડવા નીકળી પડ્યાં. તેઓ માત્ર જ્ઞાન આપતાં નહિ, લેતાં ય ખરાં. વધારે સારા સામાજિક જીવનની લોકોની ભાવના શું છે એ જાણવા પણ તેઓ મથતાં. એમાંનાં કેાઈને સમાજની પુનર્ધટના કે વિપ્લવનો ખાસ ખ્યાલ નહોતો. પ્રજાને વાંચતી-લખતી કરવી, જ્ઞાન તેમને સુલભ કરવું, જરૂર પડ્યે દાકતરી કે એવી મદદ કરવી—આવા સમાજસેવાના આદર્શોથી તેઓ પ્રેરાયાં હતાં.

હું જ્યારે રસ્વટઝલેડથી પાછો આવ્યો ત્યારે મેં આ હિલચાલને પૂરબહારમાં ચાલતી જોઈ.

ચેકોસ્લોવાકીનું મંડળ

મારા મિત્રોને હું મળ્યો એટલે તેમની આગળ મેં ધણી ઉત્સાહ અને આતુરતાથી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળ વિશેના મારા અનુભવો વર્ણવી સંભળાવ્યા. વિદ્યાપીઠમાં તો હવે મારા સમોવડિયા કોઈ રહ્યા નહોતા અને ત્યાં વિચારવંત સ્વતંત્ર જીવાનો ઝાઝા આવતા પશુ નહિ: કેમકે તેઓએ હવે સત્તાધારીઓ વિદ્યાપીઠ લગી પહોંચવા જ ન દેતા. તેઓમાંથી માત્ર એકની—ફિમિત્રી ફેલનિદ્ઝની—સાથે મારું મન મળી ગયું હતું. વિદ્યાપીઠમાં એ વર્ગ ગાળ્યા પછી તે ગયા પ્રકરણમાં કહી તે પ્રકારની સમાજ-સેવાની પ્રવૃત્તિમાં શું થાયો હતો અને બાષાંતરો પર યુજરો કરતો હતો. તેનો દાય હમેશાં તાણમાં જ રહેતો તેથી તે કોઈ વાર લખવાના કાગળ પણ મારી પાસે માગી જતો. તે જખરો મહેનતુ અને ખંતીલો હતો. કોઈ છોકરાનો અભ્યાસ આગળ વધારવા તેને શાળામાં દાખલ કરાવવો હોય તો સૌ કામ પડતાં મુઝીને, માઇલો સુધી તે ચાલતો જઈને, ફેલનિદ્ઝ પહેલું કામ તે કરે. શક્તિ હોવા છતાં નેતા થવાની હોંશ તેને હતી નહિ, સેવક રહેવું જ તેને પમંદ હતું.

તેવામાં—૧૮૭૨માં—જે એકોરડીના મંડળ તરીકે ઓળખાતું અને જે ઇતિહાસમાં પણ એ નામે જ અમર રહી જવાનું છે, તે મંડળમાં મને દાખલ કરાવનાર કેલનિદેઝ જ હતો. હોંશિયાર, સમર્થ અને સાદૃશ્ય યુવકયુવતીઓનું તે મંડળ હતું. આખા રશિયામાં તેના સભ્યો હતા. તે વખતે તો મંડળ અંધારણુવાદી-ઓનું બનેલું હતું. તેની સ્થાપના એક ખીજા રૂપા મંડળથી—નેચાઈએફવાળા ૧૮૬૬ના મંડળથી—અસતોષ પામેલા નીતિ-પ્રેમીઓએ કરી હતી, કેમ કે નેચાઈએફ તો પ્રસંગ આવ્યે છેતરપીંડી કરીને પણ પોતાનું નેતાપદ સિદ્ધ કરવા ચૂકે નહિ, તેમાંનો હતો. અમારા મંડળમાં તેવું નહોતું. અમે વ્યક્તિની જાતકેળવણીના માર્ગે તેનો વિકાસ વધુ સારો થાય એમ માનતા. અમારી સઘળી પ્રવૃત્તિ પરસ્પરને મારે માનવૃત્તિથી જ પ્રેરાયેલી રહેતી. આ કારણે અમે આખા રશિયામાં પથરાયા હતા અને આગળ જતાં આપખુદી સામે અમે ધીટતાથી ટક્કર ઝીલી અને વિપ્લવવાદી હિલચાલમાં કંઈક ભાગ ભજવી શક્યા, તે આ એક-દિલી અને શુદ્ધ સંગઠનને પ્રતાપે જ.

પણ હું બેઠાયો ત્યારે તો મંડળની પ્રવૃત્તિમાં ખાસ વિપ્લવવાદ જેવું કંઈ નહોતું. જાતસુધારણાનું એ મંડળ હતું. એવું જ એ રહ્યું હોત તો મંડળી જેમ જડ બની ગયું હોત, પણ તેના સભ્યો થાણું સક્રિય કાર્ય કરતા તેથી તેવું કંઈ ન બન્યું. લાસાલ, માર્ક્સ અને રશિયન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો તેમણે અંદર-અંદર તથા જિહ્વાઓના વિદ્યાર્થીઓમાં મૂકત અને મોટી સંખ્યામાં વહેંચવા માંડ્યાં. આમ કરતાં ધીમેધીમે, જે કાળજી રશિયામાં પ્રવર્તતું હતું તેને પ્રતાપે તેમ જ કામદારપ્રવૃત્તિના વિકાસના જે સમાચારો પશ્ચિમ યુરપમાંથી અમને મળતા તેની પ્રેરણાને લીધે અમારું કાર્ય સમાજસત્તાવાદી ભાવનાઓના પ્રચાર તરફ ઝોક લેવા લાગ્યું. પ્રવૃત્તિ આમ ફેલાવા લાગી એટલે—૧૮૭૨ની વસંત-

મત્રમાં, હું જોડાયો તે જ અરણ્યામાં-વિદ્યાર્થીઓ અને કામદારો વચ્ચેની પાળ વૃદ્ધિ: સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં તેઓ એકમેક સાથે ઘણી છૂટથી હળતામળતા થઈ ગયા.

રશિયન સરકારના ભયંકર ત્રાસથી અને તેટલું બચવા રશિયાનાં છૂપાં મંડળોમાં દીક્ષા આપવી, સોગંદ આપવા વગેરે ક્રિયાઓ હોય છે તેવું કશું અમારા મંડળમાં નહોતું. અમે પૂરા વિશ્વાસપાત્ર માણસને જ અમારામાં ભેળાવા દેતા તે તેમ કયાં પહેલાં પૂરી નિખાલસતાથી તેનું ચારિત્ર ચર્ચા લેતા. અમારું મંડળ એટલે સામાન્ય કાવતરાંબાળે કરતાં નૈતિક દૃષ્ટિએ ઘણાં ગ્રામ્ય સ્ત્રીપુરુષોનું જૂથ. તે કુટુંબસમાન મંસ્થાનો સભ્ય થવા બદલ આજે પણ હું મગરૂર છું.

૧૪

લોકજનગૃતિની હિલચાલ અને તેની મુસીબતો

૧

હું જ્યારે એકોબ્સ્કીના મંડળમાં જોડાયો ત્યારે મેં જોયું કે તેના સભ્યો પોતાની પ્રવૃત્તિને કઈ દિશામાં વાળવી તેની ઉપર ચર્ચાઓ ચલાવતા હતા. તેમાં બે પક્ષ હતા. એક કહેતો કે અમારે શહેરોના કેળવાયેલા જુવાનોમાં જ સમાજવાદી ભાવનાઓ પ્રસારવી; બીજા પક્ષવાળોનો મત એવો હતો કે અમારે ગામડાંના એકૂતો અને શહેરોના કામદારોમાં જનગૃતિ આણુવાની હિલચાલ ઉપાડવી જોઈએ. સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં અને જિલ્લાઓમાં અમારા

જેવાં મંડળોના સેંકડો સભ્યોમાં આ બે દષ્ટિર્નિદુ ચર્ચાનાં; અને સર્વત્ર વ્યાપક લોકજનગૃતિના પક્ષને ફતેદ મળતી.

યુરપઅમેરિકાના મધ્યવર્ગોની જેમ જે અમારા જુવાનો સમાજવાદની અમૂર્ત ભાવનાઓને જ ભજતા હોત, ફરના ભવિષ્યમાં સ્થપાનારા કોઈક સામ્યવાદી ધોરણના સમાજનાં સ્વમાં બેઠાબેઠા સેવતા હોત, તો જુદી વાત હતી. પણ રશિયન જુવાનોએ તો પોતાના જીવનમાંથી જ મૂડીવાદને ફારગતી આપી દીધી હતી. આમવર્ગના માણસોની જેમ તેઓ ઘણી જ સાદામધી રહેતા હતા. ટોફરટોયે જે ઉપદેશ યુદ્ધવાદ સામે આપ્યો હતો—કે દરેક માણસે યુદ્ધ સામે પોકાર કરવા છતાં લશ્કરી મળવેષ ('યુનિફોર્મ') પહેરવાને બદલે, ન તો એ પહેરવો કે નહિ દિયિયાર ધારણ કરવાં જોઈએ—તેનું આચરણ અમે સૌ સમાજવાદ પરત્વે અમારા જીવનમાં કરતા હતા. અમારા હજારો જુવાન સમાજવાદીઓએ આપીકી મિલકત પરના પોતાના બધા હક્કો જતા કરીને ધરખાર છોડ્યાં હતાં. તેઓ ખેડૂનો અને મજૂરોમાં લળીને તેમની જ માફક જીવનારા ચર્ધ મયા હતા. પહેલાં તો આ બ્યવસ્થિત દિલચાલ નહોતી; ત્યારે માનવીનો આત્મા અનુકઅમુક કાળાન્તરે અચાનક જગૃત ચર્ધ જાય છે ત્યારે જેવી સામુદાયિક દિલચાલ પ્રજામાં પથરાવા લાગે છે, તેવીમાંની આ એક હતી. પણ હવે એ નાનાં-મોટાં મંડળો દ્વારા બ્યવસ્થિત થવા લાગી હતી. આ લોકગામી મંચલનને ઘણાઓએ પરદેશથી પ્રેરાયેલું કહ્યું છે: અને બેશક પરદેશી કાર્લ માર્ક્સના અનુયાયી બાકુનિન પાસેથી અને આંતર-રાષ્ટ્રીય હામદારમંડળમાંથી અમે પ્રેરણા પામ્યા હતા, પણ એ પ્રેરણા મળ્યા પહેલાં પણ કેટલાકે—૧૮૫૬માં ટર્જેનેફે ને ૧૮૬૬માં કારા-કોઝોફે—આ મંચલનને આવતું જોયું હતું. તેની ભાવનાઓને ચેકોસ્લોવાકીના મંડળમાં પ્રસારવા હું પણ મારાથી જનતું તે કરતો

હતો; પણ હું તો તે જુવાનમાં ખેંચાતો કામ કરતો હતો, જે કોઈ પણ વ્યક્તિગત પ્રયત્ન કરતાં અનંતમણો વધારે બજવાન હોય છે.

અમારી આપખુદ સરકારની સામે રાજકીય ચળવળ ઉપાડવાની વાતો અમે અલગત વારંવાર કરતા હતા, કેમકે તેના અસર કરભાર હેઠળ ખેડૂતો ચઢતા હતા,—મધ્ય રશિયામાં તો, સરકારે પોતે કબૂલ કરેલું તેમ, તેઓ છેક પાલમાલ ચમ ગયા હતા—તેના અમલદારોના જુલમો ને હેવાનિયત કેટલીક વાર તો માની પણ ન શકાય તેટલાં અસાધારણ હતાં અને અમારા મિત્રોનાં ઘર પર અડધી રાતે દરોડા પડતા તથા તેમને કાણ જાણે ક્યા અળપ્યા સ્થળે—દેશના કોઈક દૂરદૂરના પ્રાંતમાં—લઈ જવાતા અમે જોતા હતા. પ્રજાની ઉત્તમોત્તમ જુદિશક્તિને કચરનારી લયાનક મત્તાની સામે રાજકીય લડત ઉપાડવાના વિચારો અમને આવે એ અનિવાર્ય હતું. પણ એ ઉપાડવી કઈ રીતે? એવી લડતના પાયા તરીકે દર્શાવી શકાય તેવું કોઈ પણ કાયદેસરનું કે અધિકાયદેસરનું કારણ હતું નહિ.

અમારા મોટા ભાઈઓને અમારી સમાજવાદી અભિલાષાઓની કશી પડી નહોતી અને અમે એ અભિલાષાઓને જતી કરી શકીએ તેમ નહોતા. અરે, અમારામાંના કેટલાકે તે જતી કરી હોત તો પણ એ નકામું હતું; કેમ કે રશિયાના યુવાનમાત્રને તે સમયમાં શકદાર આસામી ગણવામાં આવતો હતો. જે કોઈ યુવાન લોક-સાસનમાં માનતો હોય કે જે યુવતી માધ્યમિક શાળામાં કેળવણી લેતી હોય, તે દરેક જણ રાજ્યપોલિસ અને તેના ઉપરી કેટકોફની નજરમાં રાજ્યનાં દુસ્મનો હતાં. જે છોકરીએ વાળ ટૂંકા કરાવ્યા હોય કે જૂરાં ચશ્માં પહેર્યાં હોય, અથવા તો જે વિદ્યાર્થીએ આવરકોટને બદલે સ્કોચ ‘પ્લેઇડ’ પહેરી હોય, તે દરેકને રાજકીય દષ્ટિએ બિનભરોઆલાયક ગણવામાં આવતાં, કેમ કે તેવો પોશાક વગેરે નિહિલિસ્ટ આદર્શ અને પ્રજાકીયતાનાં ચિહ્નો હતાં. કોઈ

પણ વિદ્યાર્થી પર સત્તાવાળાઓને સહેજે ખોટાસાચો શક આવ્યો. એટલે તેઓ તેને અનિશ્ચિત મુદતને માટે મુરલના પ્રદેશોમાં ધસડી જતા. એવા શકને આધારે એક વાર તો ખુદ ચોકાવરકીને પણ પકડીને ચારણ માસ કેદખાનામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. આને પરિણામે તેના રસાયણશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ખલેલ પહોંચી હતી. પણ અંતે તો તેને છોડી દેવો પડ્યો; કેમ કે મુરલપ્રદેશોમાં તેને ધક્કેલી શકાય તેવો કાર્ષ પુરાવો તેની સામે મળી શક્યો નહિ. પણ તેને કહેવામાં આવેલું: “જો તું ફરીથી અમારે હાથ પડ્યો તો યાદ રાખજે, ઠેઠ સાઈબીરિયા પહોંચાડી દઇશું તને.” ખરું જોતાં, આ બાબતમાં અલેક્ઝાંડર ધ સેકંડની અમરંગી યોજના એવી હતી કે એ દૂરના વેરાન પ્રદેશમાં રશિયાનાં બધાં ૫ શક-પડતાં જીવાનોનું—દસથી વીસ હજારનું—સહર વસાવી દેવું અને તેના ફરતી રાતદહાડાની ચોપી પડછંદ કોસેકાની મૂકી દેવી. આ ઘેલો ખ્યાલ તેણે છોડી દીધો તે એવી બીકના માર્યા જ, કે એણે શહેર કોઇક દહાડો રાજ્યસત્તાને બહુ ભારે પડી જવાનું જોખમ સામે જિભું હતું.

૨

અમારા સભ્યોમાં એક અમલદાર હતા. દેશની પ્રાંતિક એસ્ત્રો? દ્વારા લોકસેવા કરવાની મહેત્તજા ધરાવનારાઓમાંના એક તેઓ હતા. એ દિશામાં જીવનભર બેખધારીઓ તરીકે, સમાજ-સેવાના મિશનરીઓ તરીકે, કામ કરવાની એ સૌની અભિલાષા હતી અને તે પૂરી કરવા માટે તેમણે મધ્ય રશિયાની આર્થિક સ્થિતિનો ચીવટથી સંગીન અભ્યાસ કર્યો હતો. કેટલાક વખત સુધી બીજાં ઘણાં જીવાન સ્ત્રીપુરુષો પણ આવી જ આશાઓ સેવતાં હતાં. પરંતુ તેમની આ બધી આશાઓ સરકારી રાજ્યતંત્ર જોડેના સીધા સમાગમમાં આવતાં વાર જ નાશ પામી હતી.

૧. જિલ્લાઓમાંની નાનીમોટી, રથાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ.

રશિયાના અમુક પ્રાંતોને બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપનું સ્વરાજ્ય-સ્થાનિક સ્વરાજ્ય-આપ્યા પછી તુરત જ સરકારે એવાં પગલાં લીધાં કે એ સુધારાઓમાં કરો અર્થ કે જીવ ન રહે. એ સ્થાનિક 'સ્વરાજ્ય' એવું થઈ ગયું હતું કે તેમાં લાગ લેનારાઓ પાછા રાજ્યના જ-સરકારી-અધિકારીઓ તરીકે સ્થાનિક કરવેરા ઉધરાવે અને સરકારની સ્થાનિક જરૂરિયાતો માટે તે વાપરે. શાળાઓ, અધ્યાપનમંદિરો, ગામસફાઈ કે શહેરસફાઈના પ્રશ્નો, ખેતીવાડીની સુધારણા, આવા સર્વે પ્રશ્નો વિશે એમને કંઈ પણ પોતાની સ્વતંત્ર મતિથી કરવા બંધ કે તુરત જ મધ્યસ્થ સરકાર તેના પ્રત્યે શકની નજરે જોવા માંડે, તેની લક્ષી શત્રુવટ પણ દેખાડે અને તેનું વાર્જિત 'મોસ્કો ગેઝેટ' તે સંસ્થાને વગોવવામાં કંઈ બાકી ન રાખે. એ છાપું એમનેના દરેક નિર્દોષ અને કાયદેસરના પગલાંને પણ જુદાધેડાં 'રાજ્યતંત્રના પેટામાં રાજ્યતંત્ર' ઊભું કરવાની બાજી અથવા તો ઝારની આપખુદ સત્તા સામેના બળવા તરીકે ઓળખાવીને એ સંસ્થાને વગોવવા માંડે.

સરકારી અને અમલદારી જોહાકીના આવા કેટલાક દાખલા તો એટલા ગંભીર છે કે સુરપઅમેરિકાના સ્વતંત્ર લોકશાસનાત્મક વાતાવરણમાં બિહારેલાં માણસોના માનવામાં પણ ન આવે. એક-એ ઉદાહરણ લઈએ. જે હક એમનેના કાયદાથી મળેલા હતા તે અંગ્રહમાં એક ઘણી જ વિનયી અને વફાદારીભરી અરજી એક એમનેનાં ઝારને કર્યાના બદલામાં, તેના સભ્યોમાંના જેઓ કંઈક વધુ મોભાદાર જેવા હતા તેમને ચેતવણી મળી કે આવું તેવું કંઈ તમારે કરવું નહિ. તમારે સ્વદેશખાતાના મંત્રીના તાબેદાર તરીકે જ એમનેના સભ્ય રહેવાનું છે; અને બીજાઓને એટલે કે, એ

મંસ્થાના નોકરો-શિક્ષકો, દાકતરો વગેરે જેવાને-તો ચોવીસ હજારની અંદર જ દેશપાર કરી દેવામાં આવ્યા હતા.

એક ખીજો દાખલો—હજી ગયે વર્ષે જ (૧૮૯૮માં) ખતેલો: શિક્ષણકાર્યમાં રસ લેનારી એક જમીનદારની પત્નીએ પોતાના જન્મદિવસના સમારંભમાં સાતઆઠ શિક્ષકોને નોતરેલા. આ વાત જાણીને સ્થાનિક અધિકારીઓની આંખ ફરી. શિક્ષકોથી એક સ્થળે ભેગા થવાય જ કેમ? ત્યાં એમણે રાજ્ય સામે કાવતરાં નહિ કર્યા હોય તેની શી ખાતરી? એ લોકો પેલાં સત્તારી પાસે શિક્ષકોનાં નામ માગવા ગયા ત્યારે એમણે તો એ આપવાની ના પાડી; પણ એમની જગ્યાએ કોઈ ગરીબ માણસ હોત તો તેને તથા શિક્ષકોને યુરક્ષપ્રાંતોમાં ચોક્કસ ધક્કેલી દેવામાં આવત. આ તો એ પોતે બચી ગયાં અને શિક્ષકોને પણ બચાવી શક્યાં. આજે—એસ્તવો સ્થપાયા બાદ ૩૩ વર્ષે પણ—આ દશા છે. તો સિત્તેરના દસકામાં—આજથી વીસ વર્ષ પર—એ કે ૧૧, આનાથી કેટલી વધારે ખરાબ, હશે એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. એ પ્રકારની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની મંસ્થાઓને પાયા તરીકે ગણીને રાજકીય લડત ચલાવી જ કેમ શકાય?

દામ્બોદ્રવાળી જાગીર મને મારા પિતા તરફથી વારસામાં મળી ત્યારે ત્યાંની એસ્તવો મારફત શિક્ષણ, સહકારપ્રવૃત્તિ, સુધારેલી અજમાયશરૂપ ખેતીવાડી વગેરેના સંબંધમાં કેંઈક કામ કરવું એવો મારો વિચાર હતો. પણ એક બાબુથી એ કામ કરવાની તેમ ખીજી બાબુથી અમલદારોને હાથે પચવણી પામતા કોઈ ખેડૂતની પડખે જિલા રહેવાની જરૂર પણ મારે પડે તેમ હતું. અને દામ્બોદ્રના મારા મિત્રોએ કહ્યું કે એવી બંને વાત અધિકારીઓ બનવા નહિ દે. મને સલાહ મળી તે જુદી તરેહની પદ્ધતિ અંગીકાર કરવાની. મારે ધર્મપ્રચારક તરીકે ગામડાંમાં એવા ખીજા પ્રચારકો સાથે જવું અને; ત્યાં ધર્મપ્રચારને બદલે—ધર્મ શીખવવાને નિમિત્તે—

રાજ્યના જુલમો સામેનું પ્રચારકામ કરવું. આના જવાબમાં મેં જણાવેલું કે હું જોન વિલ્કિન્સ અને તેના લોલર્ડઝ-પંથીઓની એ રીત સ્વીકારી શકું તેમ નથી. પણ એટલું તો ખરું કે એ પ્રકારની પ્રચારપદ્ધતિ હવે રશિયન ખેડૂતોએ સ્વીકારવા માંડી છે, શાંતિપ્રિય દુખોખોર લોકો પર વર્તાવણેલા ત્રાસને પરિણામે, તથા રશિયાના જૂનવાણી ધર્મના મઠોમાં કેળવવા માટે બાળકોનાં અપહરણ કરાયાં છે તેને પરિણામે, એ સર્વ સામે ખડ ઉદાવવાને લોલર્ડઝ જેવી મંડળીઓ રશિયામાં રચાતી થઈ છે.

૩

રશિયા માટેના રીતસરના બંધારણ માટે ચળવળ ઉદાવવાનો પ્રશ્ન અમારી ચર્ચાઓમાં વારંવાર આગળ આવતો હોવાથી મેં એક વાર એવી દરખાસ્ત કરી કે અમારે તે ગંભીરપણે ઉપાડવો તથા તે માટેની પ્રવૃત્તિની યોજના પણ તૈયાર કરીને અમલમાં મૂકવા માંડવી. મારો મત તો હમેશાં એવો જ હતો કે મંડળ કંઈ પણ ઠરાવ સર્વાનુમતે કરે એટલે પછી દરેક સભ્યે પોતાની અંગત લાગણીને બાજુ પર રાખીને પોતાની સર્વ શક્તિઓને કામ પાર પાડવામાં રોકવી. આ સઘળું ધ્યાનમાં રાખીને બંધારણ-પ્રવૃત્તિ વિશે મેં જે કંઈ તેમને કહ્યું તેનો સાર એ હતો, કે ઠેખાવને ખાતર હું તેમના મંડળથી જુદો થાઉં અને જે કંઈ સંબંધ રાખું તે માત્ર એકાન્તજી જેવા એકાદ જણની સાથે જ; બીજા બાજુથી રાજદરબારીઓમાંના ઘણા જેઓ મારા પરિચિતો હતા અને જેઓ પણ હાલની રાજ્યનીતિના વધુઓછે અંશે વિરોધી હતા, તેમની સાથે લગીને હું પ્રચારકામ સતતપણે ચાલુ રાખું; એ છેવટ જતાં લશ્કરના અફસરો સુધી પણ પહોંચાડવાનું. પ્રચારકામને પરિણામે જે વાતાવરણ તૈયાર થશે તે એક દહાડો અલેક્ઝાંદર ધ સેકંડને ફરજ પાડશે કે તેણે રશિયાને રીતસરનું પ્રગટીય

બંધારણ આવતું જ. સૂચના કર્યા પછી મેં એટલું પણ ઉમેર્યું કે મારી રાજપ્રતિષ્ઠા હું આવો માર્ગ ન લઉં, પણ જો તમે સૌ એવો નિર્ણય કરતા હો-કે આ યોજના પરિણામે આપણને લાલ-દાયી છે અને તેને અમલમાં મૂકવી જ, તો હું તનમનથી તેને માટે કામ કરવા તૈયાર છું.

મંડળે તે દરખાસ્ત સ્વીકારી નહિ. અમે એકબીજાને સારી પેઠે પિછાનતા હતા તેથી મારા સાથીઓને લાગ્યું કે તે અમલમાં મૂકીએ તો હું મારી જાતને વફાદાર રહી નહિ જ શકું. મને પોતાને પણ હવે એમ લાગે છે કે એમનો અસ્વીકાર ઠીક જ હતો; કેમ કે એ પ્રકારના પ્રચારકામે મારી અંગત સુખશાંતિને હણી જ હોત અને અંગત નિંદગીની, વિરુદ્ધિ પણ દુરાર્થ હોત. પણ એ દરખાસ્તવાળા પ્રસંગ પછી છસાત વર્ષે જ્યારે મેં જોયું કે ભયત્રાસની નીતિ સ્વીકારનાર પ્રજાપક્ષની લડત ચલાવનાર અલેક્ઝાંડર ધ સેકંડની સાથે એક ભયંકર કલહમાં પડ્યા છે, ત્યારે મને શોક થયો કે દરખાસ્તો અને લશ્કરને તૈયાર કરવાની ફરજ મારે બદલે બીજા કોઈકે પણ મારી સૂચનાના દિવસથી જ ઉઠાવી લીધી નહોતી. જો ઉઠાવી હોત, અમારી સમિતિના છપા કામની જોડેજોડે રાજમહેલમાં ને કદાચ આખા મહારાજ્યમાં પણ કંઈક એવું જ કામ થયું હોત તો કલહવેળા અનેકાનો કચ્ચર-ધાણ વળ્યો તે ન વળત.

કેવળ રાજકીય લડતની આવશ્યકતા આ પ્રમાણે ફરીફરીને અમારા મંડળમાં ચર્ચાતી હતી, પણ તેનું કંઈ પરિણામ આવતું નહિ. પૈસાદારો અમારી સામે હતા અથવા ઉદાસીન હતા, અને દમનનો ભોગ બનેલા લુલ્લાનોના તીવ્ર અસંતોષની જ્વાળા જે છ વરસ પછી ભગ્નની નીકળી, તે હજી એટલી પ્રબળ થઈ નહોતી. અમે તો બિલકુલ ૧૮૭૧-૭૮ દરમિયાન ઝારની રક્ષા કરવાના

મતના હતા અને દક્ષિણ રશિયામાંથી આવેલો એક માણસ તેનું ખૂન કરવાનો હતો તેને તેમ કરતો અટકાવેલો પણ. આમ કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ હતું. અમે માનતા હતા કે આમવર્ગમાં એક વાર પૂરેપૂરી નૃતિ અમે કરતા હતા તેવા પ્રયાસો વડે આવી ગઈ, એટલે તેણે અને તેના અમીરછિમરાવોએ, ૧૭૮૯માં ફ્રાંસમાં બનેલું તેમ, પાર્લામેન્ટની રાષ્ટ્રસભા બોલાવીને દુઃખો દૂર કરવાં જ પડવાનાં. પણ અમારા મંડળજહારના જે છુટાછવાયા પ્રયાસો રાજકીય લડત માટે થતા હતા, તેના સૂત્રધારોને ઝાર અને તેના સાગ્રીતોમાં એવું પરિવર્તન ચરાની આશા મુઢલ નહોતી. તેઓ તો કારાકાઝોફે કરેલો તેવાં ખુની હુમલા વિના આરો જ નથી એમ માનતા હતા. બીજી બાજુ, ઉપર કહ્યું તેમ, મહેલ કે મહારાજ્યમાં વાતાવરણ જમાવવાનું પ્રચારકમ પણ થયેલું નહિ. પરિણામે હિંસાવાદીઓનો પ્રભાવ આગળ જતાં અમારી કાર્યવાહક સમિતિ પર પણ પડ્યો જ. દુઃખો અસહ્ય જ થયાં ત્યારે અમારામાંના પણ ઘણા જીવાનોને લડાઈનું રણસિંચું પૂંક્યા વિના ચાલ્યું નહિ.

સ્ટેપનિયાક: મંડળની વિશેષ પ્રવૃત્તિઓ

૧

પૂકડાયા પહેલાંનાં જે બે વર્ષ મેં ચેકોસ્લોવાકિયા મંડળ સાથે કામ કર્યું તેના બિંદા સંસ્કાર મારી ત્યાર પછીની જિંદગી તથા વિચારસરણી પર પડ્યા. જિંદગીનાં એ બે વર્ષ સ્થૂલ તેમ જ માનસિક પ્રવૃત્તિથી ભરપૂર હતાં—એવી પ્રવૃત્તિ, જ્યારે શરીરનું ફેવેફું સજીવતા અનુભવતું હોય છે અને જીવન જીવવાલાયક લાગે છે. એ દિવસોમાં હું ગણે એક કુટુંબમાં જ વસતો હતો—એવાં સ્ત્રીઓ ને પુરુષોનું કુટુંબ, જે એક સર્વસામાન્ય આશયની ગાંઠથી બંધાયેલાં હતાં. અમારા સૈનાસંબંધો એટલા બધા વિચાળ-હૃદયી, નાણુક અને માયાળુ હતા કે અમારા મંડળનાં કોઈ પણ માણસોનાં મન હણવાર પણ બિંધાં થયાં હોય તેવું મને પાદ નથી. રાજકીય ચળવળનો જેમને અનુભવ છે તેઓ મારા આ કથનનું મૂલ્ય આંધી સકશે અને તેની કદર કરી સકશે તેની મને ખાતરી છે.

મારી વિજ્ઞાનવિષયક કારકિર્દી તદ્દન છોડી દીધા પહેલાં મારે ન્યોઆફિકલ સોસાયટીને માટે મારી ફિન્સેડની મુસાફરીનો રૂતાંન પૂરો કરી આપવો જોઈએ અને બીજું પણ કેટલુંક તે

સંસ્થા પતી માથે લીધેલું કામ પતાવી દેવું જોઈએ, એમ મને લાગતું હતું. મારા નવા મિત્રોએ પણ મને આ બાબતમાં ટેકા આપ્યો. એ કામો અધૂરાં મૂકવાં વાજબી નથી, એવો તેમનો પણ મત થયો. તેથી મેં મારાં જુગોળવિષયક તથા જુસ્તરશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો પૂરાં કરવા માટે સતત કાર્ય કરવું ચાલુ રાખ્યું.

બીજી બાજુ અમારા મંડળની સભ્યઓ તો વારંવાર મળતી જ અને તેમાં હાજરી આપવાનું હું ચૂકતો નહિ. તે વેળા અમે સેન્ટ પીટર્સબર્ગના એક પરામાંના એક ઘરમાં મળતા. ઘર અમારા મંડળનાં એક સ્ત્રીસભ્ય સોફી પેરોવ્સ્કયા, જે એક વખતે પાટનગરની ફેશનેબલ અમીરી સમાજમાં મહાલનાર સન્નારી હતાં, તેમણે બનાવડી નામે અને કારીગરની બૈરી તરીકે બાડે રાખેલું હતું. તેનો પિતા સેન્ટ પીટર્સબર્ગનો લસ્કરી ગવર્નર હતો. પણ તે પોતાની અત્યંત વહાલસોઈ માતાની સંમતિથી માધ્યમિક શાળામાં બહુી રાખી હતી. તે સમયમાં જ તેણે કેર્નિલોફ નામે પૈસાદાર વેપારી કુટુંબની ત્રણ બહેનોની સાથે સમાજસેવાનું એક નાનકડું મંડળ શરૂ કર્યું હતું, જે પાછળથી અમારું સર્વનું મંડળ બન્યું. અમે સૌ તેને માનસાથે જોતા અને તે પણ હમેશાં અમને સરિમત સત્કારતી. તે બાલા સમી નિર્દોષ અને ઘણી અપજ હતી. નૈતિક વિષયોમાં તે કંઈક સખત હતી, પણ પાદરીવેડા કરનારી નહોતી. ચારિત્રની બાબતમાં જરા પણ શિથિલ હોય તેવા માણસ બહુી તેને અણુમતો જરૂર થતો, પણ એ અણુમતો તે દર્શાવતી માત્ર એક સખત છતાં ઉદાર દષ્ટિપાત વડે—એવો દષ્ટિપાત જે પાપને નાપસંદ કરતો છતાં એવી-પાપવાળી-પરિસ્થિતિ કેટલી માનવસહજ છે તે પણ ઉદારતાથી પારખી લેતો હોય. એવા કેઈકની વર્તણૂક વિશે બોલતાં તેણે “બૈરીઓનો માણસ” શબ્દો વાપરેલા, તે એવી રીતે અને એવા મુખલાવથી—પોતાના હાથમાંનું કામ અટકાવ્યા વિના—કે એ હમેશાં સદાકળ મારી સ્મૃતિમાં કોનરાયેલા રહેશે.

પેરોસ્કાયા આમવર્ગની નગરૂતિ અને ઉન્નતિ કરવામાં અંતઃકરણથી માનતી તેમ જ બળવાખોર પણ હતી—હૈયું પોલાદનું—કરીને લડી ગયેલી. તે ખેડૂતોને ચાહતી અને તેમના ઉદ્ધાર માટે પણ એવા ખીજ કામ કરનારાઓની પેઠે તે એ લોકોમાં કાલ્પનિક સદ્ગુણો આરોપતી નહિ. તેઓ જેવા હોય તેવા જ તેમને ઓળખી લઇને તે આગળ વધતી. એક વાર તેણે મને કહેલું: “આપણે એક મહાભારત કાર્ય ઉપાડ્યું છે. એ પાર પાડ્યા પહેલાં તેમાં બે પેઢીનાં માણસો કદાચ ખપી જશે, પણ એ રીતે થે એ પૂરું કર્યું જ છૂટકો.” અમારા મંડળમાંની એક પણ સ્ત્રીએ ફ્રાંસીને માંચડે મળનાર મોતના વિચારે પાછી પાની ન જ કરી હોત; બિલકુલ એવા પ્રસંગે મૃત્યુ સાથે નજરેનજર મિલાવી તેણે સ્વાર્પણ કર્યું હોત. પણ અમારા પ્રચારકામને એ તબક્કે તેમનામાંની કાંઈને પણ તેવા ફેજનો વિચાર કરવો પડે તેમ નહોતું. પણ પાછળથી એ વખત આવ્યો જ. તે વખતે પેરોસ્કાયાએ ફ્રાંસીએ જતાં પહેલાં પોતાની માતાને લખેલો પત્ર એ જગતમાં સ્ત્રીહૃદયના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રેમાળ ઉદ્દગારોમાંના કેટલાકથી બરેલો છે.

૨

અમારા મંડળમાં એક ખીજે સૌ કોઈની સાથે હળી ગયેલો પુરુષ પણ હતો—સર્પેઈ કાન્પીન્સ્કી. તે ઈંગ્લંડ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં સ્ટેપનિયાકના નામથી વધારે જાણીતો છે. અમે ધણી વાર તેને ‘બયુ’ (‘ધ બેબી’) કહીને પણ સંબોધતા, કેમ કે પોતાની સલામતી માટે તેને તલભાર પણ દરકાર નહોતી. તેની આ મનોવૃત્તિ સંપૂર્ણ અલયમાંથી જન્મેલી હતી. મને લાગે છે કે જેની પાછળ રાતદહાડે પોલિસ બમતી હોય—તેને શોધી કાઢવા મથતી હોય—તેના માણસ માટે એ વૃત્તિવાળા હોય એ સૌથી સારું છે. મંડળમાં જોડાયા પછી થોડે જ વખતે કામદારોના લગ્નામાં તેના

પ્રિયતી નામ સર્વેઈથી કામ કરવા માટે તે જાણીતો થયો ને તેથી પોલિસ તેની શોધમાં જાડું રહેતી. એ જાડું છતાં, સંતાતો ફરવાની કશી સાવધાની તે રાખતોજ નહિ. એક વાર તો, સભામાં આવતાં મોડું થઈ ગયું તેથી ભરરસ્તે દોટ મૂકીને તે દોડેલો. આમ કરવા માટે અમે તેને ઠપકો આપ્યો; કેમ કે સાધારણ ચોર તરીકે એ દુરત પકડાઈ ગયો હોત. પણ સર્વેઈને પડેનો વિચાર આવે જ નહિ—જે કે, બીજાની સલામતીનો સવાલ હોય ત્યારે તે ખૂબ જ સંભાળથી વર્તે—એવી સંભાળ, જેવી અમારામાંના બીજા બહુએ રાખી હોત એમ હું ઈચ્છું છું.

મારે રોપનિયાકનો ગાઢ પરિચય એક જરા અસામાન્ય અંગ્રેજોમાં થયો હતો. લિવિંગસ્ટન વિશેની તેના સાથી રોનલીની અંગ્રેજ ચોપડીનાં એક સાથે સોળ પાનાં એક જ રાતમાં રશિયનમાં કરી નાખી મંડળ તરફથી છપાતી એ ચોપડી માટે જાપાનામાં આપવાનાં મારે ભાગે આવતાં, ને તે કામમાં મદદનીશની મેં માગણી કરતાં, તે તૈયાર થયો તથા કામ કરતો રાતોરાત મારી સાથે જાગ્યો હતો. અમે બંનેએ, સવારના આઠ સુધીની સુદત અપાઇ હોવા છતાં, મળસ્કે ચાર વાગે તો કામ પતાવી પણ નાંખ્યું. સખત મહેનત કરનારાં માણસો મને ગમે છે અને આ દિવસથી રોપનિયાક તરફ મારું આકર્ષણ થવા લાગ્યું. સાચદિલી, નિખાલસતા, જુવાનીનું જોમ, સમજશક્તિ, ઉચ્ચતર શુદ્ધિમતા, સાદાર્થ, હિંમત અને ખંતઃ આ સર્વ તેના ગુણોની મને વધુ ને વધુ પ્રતીતિ થતી ગઈ તેમતેમ મારા હૃદયમાં તેને માટે પ્રેમ પણ જાગ્યો. તેણે વાંચ્યુંવિચાર્યું પણ ઘણું હતું, ને તેણે ઉઠાવેલા વિષ્ણવને લગતા કાર્યમાં અમારા બંનેના વિચારો સમાન હતા. મારાથી તે દસ વર્ષે નાનો હતો અને આગામી વિષ્ણવમાં ચનારાં ટુમુઝ યુદ્ધો અને આકરી કસોટીનો તેને કદાચ પૂરો ખ્યાલ નહિ હોય એમ મને લાગ્યું હતું. ગામડાંમાં તે પ્રચારકામ કરતો, તે

પણુ સાવ હળવે હૈયે. એક વાર તો, ગાંડું હાંકતા એક ખેડૂતને તેણે ઉપદેશ દેવા માંડેલો કે કર ભરવાની જરૂર નથી, ને જળવો ચંદરોઝમાં જગશે ત્યારે તમે લોકો જમીનના સાચા માલિક બનશો. ખેડૂતે ખિયારાએ આ સાંભળીને ઘોડાને ચાણુક મારી, ગાંડું દોડવા માંડ્યું, ને તેની બાજુમાં સર્ધેઈ તથા તેના સાથી ખેડેએ દોડતાદોડતા પોતાનું ખેડૂતોદ્ધારનું કામ ચાણુ જ રાખ્યું. બંને જણુ જ્યારે છેક આસે ભરાઈ ગયા, ત્યારે જ તેમણે પેલાનો પીછો છોડેલો.

સર્ધેઈએ કેટલોક વખત અમારાથી દૂર કઝાનમાં રહેવું પડેલું તે વખતે અમારા ખાનગી કાગળો એવી રીતે લખાતા કે અજાણ્યા વાંચનારને દરેક કાગળ ખેરખુશીનો કે ધરત્રંસારી બાબતોનો જ લાગે; પણ તેના દરેક પાંચમા શબ્દને જુદો તારવીને વાંચે તો અમારી વ્યક્તિવૃત્તિની વાર્તા તેમાંથી ઊભી આવે. પાછળથી સર્ધેઈ કહેતો કે આ પદ્ધતિથી પોતાની જુદી તથા કલ્પનાશક્તિને જે તાલીમ મળી તેણે તેની લેખનવૃત્તિને ધણી ખીલવી હતી. માણુસમાં જુદી અને કાર્ય કરવાની વૃત્તિ હોય તો દરેક વસ્તુ તેના વિકાસમાં સહાયતા આપે જ છે.

કેટલોક વખત સર્ધેઈ તથા તેના સાથી રોગાએઈ લાકડાં વહેરનાર કારીગરોના વેશમાં ગામડાંમાં ફરીને ઘણું તીવ્ર અને અસરકારક પ્રચારકામ કરેલું. ખેડૂતોના તેઓ ધણા માનીતા થઈ પડ્યા હતા—તે એટલે સુધી કે તેમની ખાધાખેરાકીના પૈસા લેવા પણ તેઓ ના પાડતા. તેમના કાર્વની અસર ધણી પ્રજા થઈ ત્યારે તેઓ પકડાયા. તેમને તે પછી ખેડૂતરક્ષકોના હાથ નીચે ગામડામાંથી મુખ્ય પોસિસચાણ પર મોકલવામાં આવ્યા. ગરતામાં એક ગામમાં રક્ષકો દારૂની ઉબાણી કરવામાં રોકાયા. રૂઢીઓને પણ પીવાની બોહોસ કરવામાં આવી. તેમણે પોતાને

પીવો'તો એટલો જ—બહુ થોડોથોડો—પીધો. બીજા બધા બેભાન થયા એટલે એક જુવાન ખેડૂત આવીને તેમના કાનમાં ફૂંક મારી ગયો કે આગલું બારણું હું અળગું જ રાખીશ. આ સુચનાનો લાભ લઈ, મોડી રાતે બેઠે નાસી છૂટ્યા, વીસ માઇલ સુધી દોડ્યા જ કર્યું, ને એક નાનું રેલવેસ્ટેશન આવ્યું ત્યાંથી મોસ્કો ભણી પલાયન કરી ગયા.

સર્વેઈ પછી ત્યાં જ—મોસ્કોમાં—વસ્થો. પાછળથી જ્યારે અમે બધા સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં પકડાયા ત્યારે, તેની આસપાસ મોસ્કોમાં નીમેલા મંડળે, તેની તથા વૉઇના રેલ્વેકીની ગ્રેરણા હેઠળ, અમારી હિલચાલનું કામ ચાલુ રાખ્યું. ખરું જોતાં, એ વખતે હિલચાલનું કેન્દ્ર જ મોસ્કો બન્યું હતું.

૩

અમારા પ્રચારકામને અંગે શહેરો તેમ જ ગામડાંમાં ઠેક-ઠેકાણે પ્રચારકોની ટુકડીઓ જુદેજુદે રૂપે જમા થઈ ગઈ હતી. અમે લુહારોની કોટો અને નાનાં ખેતીનાં મથકો ખોલ્યાં હતાં. તેમાં વધારે પૈસાદાર વર્ગના જુવાનો, પોતે શ્રમજીવી આમવર્ગની સાથે રાતઢહાડો સમાગમમાં રહી શકે એ દષ્ટિએ, કામ કરતા હતા. મોસ્કોમાં તો, સ્કુરિકના વિલાપીઠમાં કેળવાયેલી ધનવાન કુટુંબોની કિશોરીઓએ માત્ર પોતાની અલગ મંસ્થા સ્થાપી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ રૂનાં કારખાનાંમાં પણ દાખલ થઈ હતી, રોજના ચૌદથી સોળ કલાક કામ કરતી, અને રશિયાનાં કારખાનાંમાં કામ કરનારી છોકરીઓ જે કંગાળ જીવન જીવે છે તે તેઓ એવી છોકરીઓ માટેની બરાખમાં રહીને જીવતી હતી. તે એક અદ્ભુત સંચલન હતું. તેમાં ઝોજામાં ઝોજાં બેથી ત્રણ હબ્બર માણસો સક્રિય ભાગ લેતાં હતાં અને બીજાં તેથી બે ત્રણગણાં બહારથી

સહાનુભાવકો તરીકે ટેકા આપતાં હતાં. એ જળરી ફોજના અર્ધાક ભાગ સાથે અમારું સેન્ટ પીટર્સબર્ગનું મંડળ નિયમિતપણે મીંડાળા અક્ષરો (' સાપ્તર્ક ') દ્વારા પત્રવહેવાર ચલાવતું હતું.

જે લખાણોમાં સમાજવાદની સહેજ પણ ગંધ આવે તેને રશિયામાં છાપવાની બારે મુશ્કેલી પડતી હોવાથી અમે થોડા જ વખતમાં પરદેશમાં અમારું છાપખાનું કાઢ્યું. ત્યાં અમારું ઘણું લખાણ—પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, વગેરે—છપાતું, છાની રીતે સ્વદેશમાં લવાતું, ચુપકીથી એવી જ છાની રીતે મોટી વખારોમાં સંધરાતું અને ત્યાંથી પ્રજામાં રચાનિક મંડળો દ્વારા એવી જ રીતે એ ફેલાવાતું. આ બધું પાર પાડવા માટે એક સુવિચારણ સંસ્થાની જરૂર હતી, પ્રવાસ પણ ધણો કરવો પડતો, તથા અમારા કાર્યકરો તેમ જ પુસ્તકભંડારોની પોલસથી રક્ષા કરવા માટે બેશુમાર પત્રવહેવાર કરવો પડતો. મીંડાળા અક્ષરના એ પત્રો અમે પુરુષો પૂરતી ચોકસાઈથી નથી કરો શક્તા એવી માન્યતાને આધારે અમારાં મંડળોનાં સભ્યોએ એ કામ ધણે ભાગે માથે ઉઠાવી લેનાં.

અમારી સભાઓમાં પૂરેપૂરી દિલગીરી પ્રવર્તતી નેકદિલી પણ એટલી જ. ત્યાં પશ્ચિમ યુરપની સભાઓ જેવાં નાટકી ભાષણો નહોતાં ને નહોતા ત્યાંના વધુપડતા વિધિનિવેધો. વધુમાં વધુ અને જલદી કામો આટોપવાં એ જ અમારો નિશાનો હતો. ઘણી વાર અમે અમારું ' રાય ' ની રૈટલી, કાકડી, પનીર ને પીવી હોય તેટલી પુષ્કળ નરમ (ગ્લિનકડક) ચાનું ખાણું પણ સભામાં જ લેનાં. ખાણામાં અમે કરકસર કરતા, તે પૈસાને અભાવે નહિ. એમ તો પૈસા ઠીકઠીક અમને મળી રહેતા પણ અમારાં પ્રચારકામને અંગે— છાપખાનાનાં બિલો, પુસ્તકોની લાવ-લપ્પજ, પોલિસથી મિત્રોને મંતાડવા અને નવાં સાહસો ઉઠાવવાં એ સર્વને અંગે—પૈસાની એટલી બધી જરૂર પડતી, કે ગમે તેટલા મળે તોય ઓછા પડે;

તે તેમાં ખર્ચ એટલું બધું કરવું પડતું કે અમારો આહાર સાદામાં સાદો રહે તો જ અમને પરવડે તેમ હતું.

સેંટ પીટર્સબર્ગના કામદારોના મિત્રો બની જતાં તો અમને ચાર જ લાગી નહિ. અમારામાંના એક ઉત્તમ રીતે સુશિક્ષિત કાર્યકર સર્કુકોફે તો ત્યાંના ઇજનેરો સાથે પણ મૈત્રી કરી હતી અને અમારું સાહિત્ય તેમને વહેંચ્યું હતું. ઇજનેરો એ રીતે તો સમાજવાદી સાહિત્યના અચ્છા અભ્યાસી તથા તેની ભાવનાઓના પોષક હતા; પણ તેમણે અમારી બધી આશાઓ પૂરી નહિ. કામદારો સાથે બળનાર ઉગ્ર પ્રચારકો તેઓ ન બની શક્યા. જીનીવાના ધરિયાળા ધંધાદારીઓના 'નેતાઓ'ની માફક આ ઇજનેરોને પણ કામદારવર્ગ તરફ એક જાતનો તિરસ્કાર હતો. એ તો પાછળથી, જ્યારે તેમણે પોતે જ રશિયન આપખુદીનો કડવો જાતઅનુભવ —અને તે માત્ર સમાજવાદી વિચારો ધરાવવા બદલ—તુરંગમાં ત્રણ વર્ષ ગાળીને મેળવ્યો, ત્યારે જ તેઓ સમાજવાદના—વિશેષે કરી, રાજકીય વિપ્લવના—અખર અવિરત પ્રચારકો બની શક્યા.

૪

મારું પોતાનું દિલ તો વણકરો તથા કપાસનાં કારખાનાંના મજૂરો તરફ સૌથી વધારે ઢળતું હતું. તે લોકોની વસ્તી સેંટ પીટર્સબર્ગમાં જ હજારોની હતી. શહેરમાં તેઓ શિયાળા દરમિયાન રહેતા અને ઉનાળામાં ગામડે ખેતી કરવા જતા. તેઓ આમ તો અર્ધા ખેડૂતો અને શહેરી કામદારો હતા, પણ રશિયન ગામડિયાની આમાજિક ભાવના તેમણે જાળવી રાખી હતી. અમારી દિલચાલ દાવાનલ પેરે તેમનામાં પ્રસરી. તેમનામાં તો એટલી જાગૃતિ આવી હતી કે અમે તેમના ઉત્સાહને મર્યાદિત ન કર્યો હોત તો અમારાં રહેણાં તેઓ એક સાથે જ સેંકડોની ગ્રંથ્યામાં ઊતરી પડત. તેઓ દસથી બારનાં જૂથમાં—'આર્ટલ' કરીને તેને કહે

છે-વસતા: રહે બેગા, ખાપ પણ બેગા. માસઆખરે દરેક નવું પોતાનો ખર્ચનો ભાગ ભરે. તેઓએ અમને તેવાં જ સુધારો અને કુટિયાનાં 'આર્ટલ'માં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. અમે કાંઈ વાર તે લોકોની સાથે રાતો ને રાતો સાદાઈવાદનો બોધ આપવામાં ગાળતા અને કેટલીક વાર તેઓ પણ નાની મંડળીઓમાં અમારે ત્યાં આવીને લખતાવાંચતા તથા કામદારપ્રવૃત્તિઓ વિશેની વાતો સાંભળતા. અવારનવાર અમે તેમની સાથે તેમનાં ગામડાંમાં પણ બે'ક અઠવાડિયાં ગાળી આવતા ને ખેડૂતોમાં લગભગ ખુલ્લી રીતે અમારું પ્રચારકામ કરી આવતા.

અમારો પોશાક, અલગત, તેમની વચ્ચે અમે કામ કરતા તેમના જેવો જ એટલે કે ખેડૂતનો અમે રાખતા. જાડું મુતરાઉ ખમીસ, બે'ચા મોટામોટા ખૂટ અને ઉપર ઘેટાનું ચામડું: આપે તે પોશાક હતો. કાંઈ વાર એવું થે બનતું કે કાંઈ અમીરની મહેલાત કે ખુદ વિન્ટર પેલેસમાં સાંજનું ખાણું લીધા પછી ઘુરત જ મારે કામદારોના લતામાં જવાનું હોય ને તે વખતે મારે લપકાદાર પોશાક કાંઈક વિદ્યાર્થીને ત્યાં ઉતારી હું ઉપલાં ખેડૂતનાં કપડાં પહેરી લેતો અને ખેડૂતમિત્રો સાથે ટાળટપ્પા કરતો મારે કામે પહોંચી જતો. કેટલીક વાર મહેલ અને મહેલાતોમાં પણ લોકો દ્વારની ડાહીડાહી વાતો થતી ને તેની મુશ્કેલીઓ પર પણ પ્રવચનો થતાં. એ બધા વિતંઙવાદનું ખરું રહસ્ય એ હતું કે વાતોડિયાઓ સ્વભાગ આપી, દલિતો સાથે બેગાવા, તન તોડીને કામ કરવા તૈયાર નહોતા, એથી બિલકુલ, અમે કાર્યકરો તથા એ જ દલિતોની મધ્યમાં વિપ્લવની વાતો કરવા ઉપરાંત તેની આગામી વિંટ'બનાઓનો ખ્યાલ આપતા ત્યારે પણ નિર્ભયપણે અમને અનુસરવાની તેમની તૈયારી સ્પષ્ટ દેખાતી. તે વખત આવ્યો ત્યારે વિંટ'બનાનો તેમણે ભારે જહાઘૂરીથી સામનો જ કર્યો.

ગિરફતારી અને કારાવાસ

૧

જે બે વર્ષની બીનાઓ હું હાલ વર્ણવી રહ્યો છું, તે દરમિયાન સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં તેમ જ જિલ્લાઓમાં ઘણાં ગિરફતાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. દરેક મહિનામાં અમારામાંથી કોઈ ને કોઈ તો ગ્રામ થતું જ. ૧૮૭૩ની આખર પાસે આવી તેમતેમ ગિરફતારીઓ વધતી ગઈ. તે વર્ષના નવેમ્બરમાં સેન્ટ પીટર્સબર્ગનાં પરાંમાં અમારાં જે મુખ્ય થાણાં હતાં તેમાંના એક પર પોલિસે દરોડો પાડ્યો. એ વખતે અમે પેરોસ્કાયા તમા બીજા ત્રણ મિત્રો: એટલે બે બે. શહેરથી વધારે દૂર અમે એક નવું થાણું જમાવ્યું પણ તેને બે થોડા દિનમાં જ અમારે છોડવું પડ્યું. એ ભાગના કામદારો સાથેનો બધો સંબંધ અમારે તેવામાં મોકુફ કરવો પડ્યો; કેમ કે પોલિસવાળા ઘણા સાવધાન બની ગયા હતા: કોઈ પણ વિદ્યાર્થી કામદારોના લગ્નમાં દેખાવ, તે બનાવ તેઓ તુરત જ નજરમાં રાખી લેતા. કામદારો પર પણ ચોકસાઈથી નજર રાખવા માટે તેમની વચ્ચે જ બસુસો રાખવામાં આવ્યા હતા. દ્વિત્રિકલનિત્ત, સંઘર્ષ અને હું તો ખેડૂતના દિદાર ધારણ કરીને તેમ જ ધેટાનાં ચામડાં ઓઢીને ફરતા એટલે સહેજે પરખાઈ આવતા નહિ અને

પોલિસની તકેદારી હેઠળના લતાઓમાં પણ જઈ આવી શકતા. અમારામાંના પહેલા બે તો કામદારોમાં અત્યંત માનીતા માણસો બન્યા હતા એટલે તેમને ઝડપવા તો પોલિસ ખૂબ જ આતુર હતી; અને જો તેમના મિત્રોમાંના કોઈકને ત્યાંના અધરાત-મધરાતના પોલિસદરોહ વખતે તેમનામાંથી કોઈ એ દરોહાવાળા ઘરમાં ભોગભોગે નજરે ચડી ગયો હોત તો તે જ પણ તેને કેદ કરી લેવામાં આવત.

૧૮૭૪ના જાન્યુઆરીના પહેલા દિવસોમાં વલુકરોમાં અમારુ જે પ્રચારકામ ચાલતું તેનું એક મજબૂત ચાણું પણ અમે ખોયું. અમારા કેટલાક સારામાં સારા પ્રચારકો ‘થર્ડ સેક્શન’ના ભેદી કેદખાનાના દરવાજા પાછળ અદસ્ય થઈ ગયા. અમારું મંડળ સાંકડું થતું ગયું અને અમારી સર્વસામાન્ય સલાહો મેળવવાનું કાર્ય વધારે દુર્ઘટ બનતું ગયું. આ કારણે, ‘અમે ભારે પ્રયત્નો કરીને પણ એવા નવા કાર્યકરો મેળવવાની તબવીજ કરી, જેઓ અમે પકડાયા પછી પણ કાર્ય ચાલુ રાખી શકે. ચોકોબરકી તો દક્ષિણ રશિયામાં હતા અને દુમિત્રી તથા સર્ધીઈને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ—સખત અને તાકીદના હુકમો કરીકરીને, અમે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ છોડવાની ફરજ પાડી. હવે મંડળનું કામકાજ ચાલુ રાખવા માટે અમે પાંચ કે છ જ જણ પાટનગરમાં રહ્યા હતા. મારી રોધોનેા જતાં જ ન્યોઆફિકલ સોસાયટી પાસે રજૂ થઈ જાય કે તુરત જ રશિયાના નૈઋત્ય ખૂણાના પ્રદેશમાં જઈને, તે અરસામાં જ જે જમીનસુધારાના મંથો—‘લેંડ લીગઝ’—આવર્લડમાં ખૂબ સખળ બન્યા હતા, તેને મળતી પ્રવૃત્તિ અમારા દેશમાં પણ ઉપાડવાનો મારો વિચાર હતો.

બે મહિના પ્રમાણમાં શાંતિપૂર્વક પસાર થયા. પછી માર્ચની અધવચમાં અમને ખબર મળ્યા કે અમારી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેનાર લગભગ બધા ઇજનેરો પકડાઈ ગયા હતા. કમનસીબે,

તેમની સાથે તેમની ઘણી ખાનગી હકીકતો જાણનાર એક માણ વિદ્યાર્થી નામે નિઝોવિક્કન પણ પકડાયો હતો. આ માણસ અમારે સૌને વિશે જે જાણતો હતો તે સત્તાવાળાઓને પહેલી જ તકે કહી દેવાનો તે એ રીતે છુટી જવાનો, એવી અમારી ખાતરી હતી. તે દુમિત્રી અને સર્વેઈને મંડળના સ્થાપકને, સર્કુકોફને અને મને પણ પિછાનતો હતો. તેને જ્યારે અમારે વિશે દખાણુથી સવાલો પૂછવામાં આવશે ત્યારે તે અમારાં નામકામ ને કામ બધું જ કહી સંભળાવશે, એ વિશે પણ અમને શંકા નહોતી. થોડાક દિવસ પછી, વણકરોમાંના એ પકડાયા. એ જંને જણુ ઘણુ બિનભરોસેદાર માણસો હતા. પોતાના સાથીઓના કેટલાક પૈસા પણ તેમણે ઉચ્ચાપત કરેલા. તેઓ મને મારા ધારણુ કરેલા નામથી—‘બોરોડિન’ તરીકે—ઓળખતા હતા. તેઓ જંને પણ, વણકરોની સભામાં બોલનાર એકૂતનો પોશાક પહેરેલા એ બોરોડિનને શોધી કાઢવામાં પોલિસને મદદ કરે તેમ હતા જ એ હું જાણતો હતો.

એક વધુ અઠવાડિયાના ગાળામાં તો મારા અને સર્કુકોફ સિવાયના અમારા મંડળના બધા જ સભ્યો પોલિસના કબજામાં જઈ પડ્યા હતા.

હવે અમારે સેન્ટ પીટર્સબર્ગથી નાસી છૂટ્યા વિના ખીજો આરો નહોતો. પણ એ તો અમારે કરવું જ નહોતું. અમારી સંસ્થાનું ભારે જોખમદારીઓથી ભરેલું કામ પાટનગર તેમ જ નિવસાઓમાં એટલું બધું પયરાએણું પડ્યું હતું, તે એટલું અટપડું અને કાળજી માગી લેનારું હતું, કે અમે તે માટે પાંકો બદોબસ્ત કર્યા વિના તેને છોડી શકીએ તેમ હતું જ નહિ. બદોબસ્તના હેતુથી અમે જે નવા સભ્યો સ્વીકાર્યા અને તેમને અમારા કાર્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોથી—સહાનુભાવકો જેડે અંગત મુલાકાતો, મીડાળા અક્ષરનો ખાસ પત્રવહેવાર, સેંકડો સરનામાં જે લખીને અપાય તો જોખમમાં આવી પડીએ તેથી તેનું ગોખણુ, છૂપી રીતે પરદેશોથી

લવાતા સાહિત્યની આંટીધુંટીઓઃ આ સર્વથી—માહિતગાર કરવા માંડ્યા.

આ સમયે અમારે પોતાને પણ સંતાતા કરવાની અને જુદેજુદે નામે જુદેજુદે સ્થળે ફૂટી નીકળવાની જરૂર હતી. સર્કુકોફ તેમ કરતો ય ખરો. મારાથી તેમ થાય તેવું નહોતું. મારે ન્યોમાફિકલ સોસાયટીને નિવેદન કરવાનો હતો તે વૃત્તાંત હવે પૂરો થઇ ગયો હતો અને તે સંસ્થાની ટૂંક વખતમાં મળનારી સભામાં મારે તે વાંચવાનો હોવાથી સંતાતા કરવું મારે માટે અશક્ય હતું. અધૂરામાં પૂરું, એ સભા કરાવેલી તે જ દિવસે એ જૂસ્તર-શાસ્ત્રીય સંસ્થાઓની તાકીદની સભા હોવાથી, આ સભાને એક અઠવાડિયું આઘી ઠેલવામાં આવી એટલે તે આઠે દલાડા મારે મારા ઘરમાં જ રહેવું પડે તેવો મોકો હતો.

આ દિવસો દરમિયાન અજબપણા આદમીઓ મારા ઘરની આસપાસ ભટક્યા કરતા હતા. તેઓ મારી મુલાકાતે પણ કંઈ-કંઈ ચિત્રવિચિત્ર બહાનાં કાઢીને આવતા. તેવા એક જાણુને તો, તામ્બોફમાં આવેલી મારી ઝાડપાન વગરની જાગીરનું “ઝાડીઓનું જંગલ” ખરીદવું હતું. પેલા જેમાંના એક વણકરને પણ મેં મારી શેરીમાં આપડો જોયો. આ પરથી હું સમજ્યો કે મારા ઘર પર એક જાતની ચોકી રખાયા કરે છે. આમ છતાં મારે તો જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ વર્તવાનું હતું; કેમ કે આવતા શુકની રાત્રે મારે ન્યોગ્રાફિકલ સોસાયટીની સભામાં હાજરી આપવાની હતી.

એ સભા આવી અને ગઇ. મારે વૃત્તાંત વંચાયા પછી, પુરાતન કાગળમાં મધ્ય રશિયા લગી બરફના પગથાર વિસ્તરેલા દતા કે નહિ એ તેમાં ચર્ચાયેલા પ્રશ્ન વિશે મતભેદ તો ધણો પડ્યો પણ મારા મંગોધન—પગથાર દતા એવા મતનો હું

હતો ને તે મેં પ્રમાણપુરઃસર સિદ્ધ કરેલું—એટલાં મહત્વનાં તો મનાયાં જ કે તે વિશે વધારે શોધ અને અભ્યાસ સંસ્થાએ માથે લેવાની સૂચના કરવામાં આવી. આ હેતુથી, મારા મનમાં ત્યારે એ વિચારો ઘોળાતા હતા કે મારી આજની રાત ‘થર્ડ સેક્શન’ની દિવાલો પાછળ જ પડ્યો કે શું, ત્યારે મુલામાંના મિત્રોએ મને સંસ્થાની ભૌતિક જૂગોળના (ફિઝિકલ જ્યોગ્રાફીના) વિભાગનો પ્રમુખ નીમવાની દરખાસ્ત આણી હતી.

૨

ખરી રીતે તો, એ સાંજે ઘેર ન જવું એ જ સૌથી સારો રસ્તો હતો; પણ છેવટના ચોડા દિવસોની હાડમારીથી હું થાકીને લોથ થઈ ગયો હતો ને તેથી ઘેર ગયો જ. એ રાતે તો પોલિસને દરોડો પડ્યો નહિ. મારી પાસે મારા કામકાજને-સમાજવાદી પ્રચારકામને—અગતાં કાગળિયાંનાં જે થોકેનેથોકે હતા તે મેં તે રાતે તપાસી કાઢ્યા. તેમાં કોઈને પણ જરા ૫ સંડોવે એવું જે કંઈ હતું તેના ચૂરા કર્યાં. મારી બધી ચીજ-વસ્તુઓ બાંધી લીધી અને ચાલી નીકળવા માટે તૈયાર રહ્યો. મારા ઘરની છૂપી રીતે ચોડી થતી હતી એ તો હું જાણતો જ હતો, પણ મને આશ્ચ હતી કે મોડી રાત પહેલાં પોલિસવાળા મારી મુલાકાતે નહિ આવે ને ત્યાર પહેલાં એટલે કે અંધારૂં થતાંમાં તો હું છાનોમાનો ઘરમાંથી સરકી જઈશ. અંધારૂં થવા માંડ્યું ને હું નીકળી જવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં ઘરમાં કામ કરનારી છોકરીએ આવીને કહ્યું: “ તમે પાછલે બારણેથી જાઓ તો વધુ સારું. ” તેના કહેવાનો અર્થ હું સમજ્યો અને તુરત જ એ બારણેથી ઘરની બહાર નીકળી ગયો. બારણા આગળ બિભેલી બગીચામાં હું ફૂટી પડ્યો. ઢાંકનાર મને નેચરની પ્રોત્સેકટના એવાનવાળા ભાગ તરફ લઇ ગયો. પહેલાં તો મને લાગ્યું કે કોઈ પાછળ પડ્યું નથી તેથી

સલામત છું. પણ થોડી જ વારમાં મેં જોયું કે મારી પાછળ એક બીજી બગી ઝપાટાબેર દોડતી આવે છે. અમારો થોડો કાંઈ કારણે ધીમે પડ્યો એટલે પેલી બગી અમારી આગળ નીકળી ગઈ.

એ બગી પડખેથી પસાર થઈ ત્યારે મેં ભારે અચંબા વચ્ચે જોયું કે પેલા પકડાયેલા બે વણકરોમાંનો એક તેમાં બેઠો છે ને તેની સામે કાંઈ બીજો માણસ પણ છે. પસાર થતી વેળા વણકરે પોતાનો હાથ મારા તરફ એવી રીતે દલાવ્યો કે જણે તે મને કંઈ કહેવા માગતો હોય. એ પરથી મેં વિચાર્યું કે “કદાચ તેને પોલિસપટ્ટેરામાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો હશે અને અમારી પ્રવૃત્તિ વિશે કે મારે પડે તે વિશે કંઈ અગત્યની વાત તેને મારી સાથે કરવી હશે.” આમ વિચારી મેં મારી બગી ઊભી રખાવી, પણ જેવી તે ઊભી તેવી જ સાથેના પેલા બીજા માણસે—તે ડીટકટીવ હતો—મોટેથી જૂમ પાડી: “મિ. બોરોડિન, પ્રિન્સ કોપોટાકન, હું તમને પરહેજ કરું છું.” આટલું કહેતામાં જ તેણે, સેન્ટ પીટર્સબર્ગના ધોરી રસ્તાઓ પર ટોળાબંધ કર્યા કરતા પોલિસસિપાઇઓને ઈસારત કરી અને તે જ પળે મારી બગીમાં તે ફૂદી પડ્યો. પછી, સેન્ટ પીટર્સબર્ગની મહોરજાપવાળો કાગળ મને બતાવતો બોલ્યો: “ગવર્નરજનરલ પાસે ખુલાસો આપવા તમને લઈ જવાનો હુકમ મને મળ્યો છે.” સામે થવું અસક્ય હતું—એ સિપાઇઓ તો અમારી લગોલગ આવી પહોંચ્યા પણ હતા—તેથી મેં મારા બગીવાળાને પાછો ફરવા અને ગવર્નરજનરલને બંગલે બગી લઈ જવા સૂચવ્યું. વણકર પોતાની બગીમાં અમારી પાછળ-પાછળ આવ્યો.

હવે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે પોલિસવાળા દસ દિવસ સુધી તો મને પકડતાં અચકાયા કર્યા હતા, કેમ કે વણકરો ને બીજા કામદારોમાં લજનારો ‘બોરોડિન’ તે જ હું, તે વાતની તેમને ખાતરી નહોતી; પણ પેલા વણકરે મને સાદ કર્યો ને મેં તેને ઓળખી સાદનો જવાબ આપ્યો, તેથી તેમની બધી શંકાઓ દળી હતી.

હું પકડાયા પછી અમારે સૌને કેટલાય દલાક સરકારી વપતીયને માટે ખોટી થું પડ્યું. એ હોય છે તો મોલાનું પૂતળું જ, કેમ કે પોલિસખાતું તેનો ઉપયોગ માત્ર પોતાનાં કામકાજને કાવડેસર ચાલતું દેખાડવાના ટોંગપૂરતો જ કરતા હોય છે. અમલદાર ક્યાં લગી નહોતો જડતો તે જડ્યો એટલે મને લઈ ગયા મારે ઘેર, અને ત્યાં ત્રણ કલાક સુધી મારાં કાગળિયાં ખૂબ કાગળથી એ લોકોએ ફેંઘાં, પણ મારી કે કોઈની પણ વિરુદ્ધ વાપરી શકાય તેવો દુકડો સરખો તેમને હાથ લાગ્યો નહિ.

મારે ઘેરથી મને લઈ ગયા ‘યડ’ સેકશન’માં. આ સર્વ-શક્તિમાન મંરથાએ નિકોલસ ધ ફર્ટના સમયથી આજ સુધી રશિયા પર રાજ્ય કર્યું છે. તેને “રાજ્યમાંનું રાજ્ય” કહેવામાં આવ્યું છે તે ચોખ્ખું જ છે. તેના બધા જ કાર્યકરો લશ્કરી માણસો છે. એ માણસો ઝાર અને પ્રાંતસૂબાઓથી માંડીને હરેક રશિયન અમલદાર કે પ્રબળન પર ક્ષીણવટલરી તકેદારી રાખે છે. તેના અફસરો અને સિપાઇઓ પોતાની મોજમાં આવે તે માણસોના ધર પર દરોડો પાડી શકે છે અથવા તો તેમને રશિયાના અમિ-ખૂલાના પ્રદેશમાં કે સાર્ધબીરિયામાં ધકેલો શકે છે. આંધા જુલમ દબરો માણસો પર તેમણે કરેલો. તેમની પર કોઈનો જ અંકુશ નથી—સ્વદેશખાતાના મંત્રીની સહી તેમના તૈયાર કરેલ દુકમો ને ખીજા તુમારો પર મેળવાય છે, તે માત્ર એક જરૂરી વિધિ તરીકે. મંત્રી ખતારો તો જલણતો પણ નથી હોતો કે એ મંરથામાં શું કામ કાતે હાથે થતું હોય છે. એ લોકો પર તેનો કસો અંકુશ જ નથી.

મારી તપાસ પરાઢના ચાર વાગે શરૂ થઈ. તે વખતે ખૂબ ગંબીરતાથી મને કહેવામાં આવ્યું: “ચાલુ રાજ્યતંત્રને ઊંચલાની પાડવાની નેમવાળા તથા નામદાર શહેનશાહની સામે કાવતરાં કરનાર શુભમંડળમાં જોડાએલા હોવાનો આરોપ તમારી પર મૂકવામાં આવે છે. તમે એ શુનો કયો છે કે નહિ?”

“ત્યાં હું જાહેર રીતે બોલી શકું ત્યાં—અદાલતમાં—મને ઊભો કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હું તમને કશા જવાબ આપવાનો નથી.”

એ લોકોને મેં મારું વલણ આમ પહેલેથી જ ગહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું હોવા છતાં તેઓએ મને વારંવાર એકાએકી અને પોલાકાકી વિશે તથા અમારી દિલચાલ વિશે આડાઅવળા સવાલો પૂછીને મારી પાસેથી બાતમી મેળવવાનાં બધાં ફાંફાં માર્યાં કર્યાં; પણ મેં તે દરેક વખતે—બધું મળી કલાક સુધી—ઉપરની મતલબનો જ જવાબ, વધુ ટૂંકામાં, એમને આપ્યાં કર્યો. વળી મેં એવો ખુલાસો પણ તેમને મોઢે જ કરી દીધો કે તમે જે માણસો વિશે પૂછો છો તેમને વિશે હું કંઈ પણ કહું તો તમે, એમનાં નામ મેં દીધેલાં એવું એમને કહી, અનેક રીતે એમને રંજાડો એ હું સમજું છું, ને તેથી કશા જવાબ નથી આપવાનો. તપાસ દરમિયાન—એમના સવાલોથી તેમ અંદરઅંદરની વાતચીતથી પણ—મારા જણવામાં આવ્યું કે પેલા બે દ્રોહી વણકરો સિવાય સૌ કોઈ બધી સારી રીતે વત્યાં હતા—પૂરી વફાદારીથી. મારે વિશે એ વણકરોને જે કંઈ માહિતી હતી તે એટલી જ કે ડઝનેક કામદારોને હું બે વાર મળ્યો હતો; લશ્કરીઓને—‘થર્ડ સેક્શન’વાળાઓને—અમારા મંડળ વિશે તો કશી ખરબખર છે નહિ એમ પણ મને સમજાયું.

એક લશ્કરી અમલદાર, મને પૂરવાના હતા તે કાટડી પર મને લઈ જતો હતો તે, ત્યારે મને બલાઈથી ચેતવવા લાગ્યો કે જવાબ આપવાની મેં ના પાડી એ હકીકતનો મારી વિરુદ્ધ ભયંકર ઉપયોગ થશે. મેં જવાબ આપ્યો કે ના પાડવાનો ને ખુલ્લી તપાસ જ મને માન્ય છે એમ કહેવાનો તો મને હક જ છે ને! એ બિચારો “હા—પણ તમે જાણો છો ને—” કહી ગૂંચવતો અટક્યો. પછી બોલ્યો: “આ કાટડી તમને બધી રીતે ફાવશે એવી

આશા રાખું છું. તમે પકડાયા ત્યારથી જ તેને સગડીગગડી વડે આગે ગરમ રાખી છે.”

ઝોરડી બધી રીતે સગવડવાળી છે એમ અને જાણ્યાં. હું તેમાં બાંધી ગયો ને ઘસઘસાટ બાંધ્યો.

સવારમાં મને એક જેન્ડર્મે-લશ્કરી સિપાઈએ-આવીને જગાડ્યો. તે મારી આ પથ્રુ લાવ્યો હતો. તેના પકડી તુરત કોઈ બીજું તેની પાછળ આવ્યું ને પૂરી બેદિકરીથી મારા કાનમાં ગણુગણી ગયું: “લ્યો આ કાગળપેન્સિલ. તમારે લખવો હોય તે કાગળ લખીને આપી દો.” તેને હું નામથી તો જાણુતો જ-અમારો એક હમદર્દી તે હતો—‘થર્ડ સેક્શન’ના કેદીઓ સાથે અમારા પત્રોની—હું બહાર હતો ત્યારના—લાવ-લઈ જા કરનાર પુરુષ તે હતો.

હવે મેં ઝોરડીની બધી બાલુથી એક પછી એક ઝડપવંધ આવતા ટકારા સાંભળવા માંડ્યા. એ સાંધન વડે કેદીઓ એક-બીજા સાથે વાતો કરતા હતા; પણ હું તો તુરતનો નવો જ આવેશ તેથી, મકાનની બધી બાલુએથી ગાવ્યા કરતા એ અવાજનો કશો અર્થ બેસાડી શક્યો નહિ.

૩

એ જ દિવસે મોડેથી મને ચાર પૈડાંની બગીમાં બેસાડીને સેંટ પીટર અને સેંટ પોલના કિલ્લાવાળા પ્રખ્યાત કેદખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યો.

ત્યાં જ્યાં માટે બગી જ્યારે પેલેસ સ્થિત પરથી પસાર થતી હતી ત્યારે નીચેની મુંદર નદીનું દૃશ્ય હું રસપૂર્વક જોઈ રહ્યો. મેં તે એકીટશે અને કંઈકંઈ લાગણીઓ અનુભવતાં જોયું; કેમ કે કેટલાય વખત સુધી તે ફરીથી જોવા મળવાનું નથી એ હું જાણુતો હતો.

સૂર્ય ત્યાં નદી પર અસ્ત પામતો હતો. પશ્ચિમમાં ફિન્લેન્ડના અખાત પર ઘાડાં જૂખરાં વાદળાં તોળાઈ રહ્યાં હતાં અને મારે

માથે આછાં હલકાં વાદળાં તરતાં હતાં, જેની વચ્ચેથી અહીંતહીં બૂરા આકાશખંડ નજરે પડતા હતા. પછી બગીચાના હાથ તરફ વળી અને એક કમાનદાર અંધારા દરવાજામાં દાખલ થઈ. એ કિલ્લાનો જ દરવાજો હતો.

“મારે હવે અહીં બેઠું વરસ રહેવાનું થશે” મારી સાથેના લશ્કરી અમલદારને મેં કહ્યું.

“ના ના; એટલો બધો વખત શા માટે?” તેણે પોતાનું આટલા વખત લગીનું મૌન હવે તોડતાં કહ્યું: “તમારી બાબતને લગતી અવ્યક્તપાસ લગભગ પૂરી થઈ, છે. પખવાડિમાર્માં તો મુકદ્દમે અદાલત પાસે આજરો પણ ખરો.”

“મારી બાબત અને બીના તો બહુ સાદી છે, પણ મને અદાલતમાં બિન કયાં પહેલાં તમે રશિયાના બધા જ સમાજવાદી-ઓને પકડવાનો પ્રયત્ન કરશો. ને તે લોકો છે એટલા બધા, કે બે વર્ષે પણ તમે તેમને પકડતાં પરવારવાના નથી.” આ બોલતી વખતે મને પૂરો ખ્યાલ નહોતો કે મારું બોલવું અવિબ્યવાણી જેવું નીવડવાનું છે.

એટલામાં તો અમારી બગીચે કિલ્લાના સૌથી વડા લશ્કરી અમલદારના મકાન પાસે જઈને બિબી. અમે બિતર્યા અને તેના દિવાનખાનામાં દાખલ થયા. તે અમલદાર-જનરલ કોર્સાકોફ તેવું નામ હતું—એક પાતળો, છુટ્ટો અને ચીડિયો દેખાતો માણસ હતો. મારી સાથેના અમલદારે તેની સાથે કંઈ ધીમી ધુસપુસ કરી લીધી એટલે જનરલે તેની તરફ એક જાતના તિરસ્કારથી ભરેલી નજર નાખી, “બહુ સારું” કહ્યું. પછી તે મને નિહાળવા લાગ્યો. દેખીતું હતું કે દુરંગમાં એક વધુ આસામી દાખલ કરવાનો છે એ તેને જરાય ગમતું નહોતું. તેને પોતાના કામથી કંઈક શરમ આવતી હોય તેમ પણ લાગ્યું. પણ તે બધું એમ કહેતો હોય કે “હું તો રશી સૈનિક. મારે ફરજ બગાડે જ છૂટકો.” એવું જ લાગતું હતું.

પછી તુરંત જ અમે બગીમાં પાછા બેઠા. તે ચાલી અને જરા રહીને એક બીજા દરવાજા પાસે ગિભી. ત્યાં ક્યાંય લગી બોરી થતું પડ્યું. આખરે, શિપાર્શ્વોની એક દુકડીએ તેની અંદરથી જ આગળ આવીને તે દરવાજા ઉઘાડ્યો ત્યારે અમે તેમાં દાખલ થઈ શક્યા. અંદરની સાંકડી ગલીઓ એક પછી એક વટાવતા અમે એક ત્રીજા લોખંડી દરવાજા પાસે આગ્યા. તે ઉઘાડીને એક અંધારા કમાનદાર રસ્તામાં જવાનું હતું. એ રસ્તે થઈને અમે એક અંધારી બેજવાળી કોટડીમાં પ્રવેશ કર્યો.

અહીં એક બીજા ઉપરીઅધિકારીએ, એક ચોપડીમાં, નવો કેટી મળ્યાની પહોંચ મારી સાથેના અમલદારને લખી આપી. હવે મારાં કપડાં બદલાવી નાખવામાં આગ્યાં. ત્યાંની બેજમરી હવામાં મારે રેશમનું અંદર પહેરવાનું પહેરણ રાખવાની જરૂર હતી ને તે હું રાખતો હતો. પણ તે મારી મરજી વિરુદ્ધ કઠાવી નાંખી, મને લીલા ફલેનલનો ડ્રેસિંગ ગાઉન, માનવી પણ મુસ્કેલ એવી ભડાઇનાં બિનનાં ગરમ મોજાં અને હોડી-ધાટના પીળા સ્લિપર—આટલું પહેરવા માટે આપવામાં આવ્યું. ડ્રેસિંગ ગાઉનો તો હું ધિક્કારું જ છું અને પેલાં મોજાંથી પણ ખૂબ કંટાળો આવેલો. પણ એ બધું મેં જેમતેમ પહેર્યું અને રેશમી પહેરણ કઢાવ્યા બદલ કેટલીક ધાંધલ પણ કરી મૂકી. આખરે મને એ પેલા છુટ્ટા જનરલના હુકમ અનુસાર પાછું આપવામાં આવ્યું ખરું.

પછી પાછું એક વધુ અંધારી ગલીમાં થઈને જવાનું હતું તેમાં અમે ગયા. અહીં હથિયારગંધ સંત્રીઓ પહેરેા ભરતા હતા. આ ભાગની એક એકાંત કોટડીમાં મને પૂરવામાં આગ્યો. કોટડીમાં હું દાખલ થયો એટલે એકના લાકડાનો ભારે દરવાજા મારી પાછળ દેવાયો, તાળામાં એક ચાવી ફરવાનો અવાજ થયો અને તે આંતર પ્રકાશવાળી ઓરડીમાં હું એકલો પડ્યો.

વિભાગ પાંચમો : કિલ્લામાં; અને ત્યાંથી નાસભાગ

૧

અંધારકોટડીમાં

૧

આ ત્યારે તેજ કિલ્લો જેમાં ગયા બે સૈફા દરમિયાન રશિયાનું ફેટલું થે સાચું ખમીર નાચ પામ્યું છે અને જેનું નામ પણ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં બીકબર્થે ધીમે સાદે ઉચ્ચારાય છે.

અહીં પીટર ધ ફર્સ્ટ પોતાના પુત્ર એલેક્સિસને પાતનાઓનો ભોગ બનાવી પોતાનેજ હાથે ઝખ્ખે કર્યો હતો; અહીં રાજકુમારી તરકનોવાને એક એવી સાંકડી કોટડીમાં પૂરવામાં આવેલી, જેમાં એક વખતે રેશનાં પાણી ભરાવાથી, પાણીથી બચવા માટે ઉંદરો તેના સારીર પર ચડી ગયા હતા; અહીં ગોઝારા મિનિકે પોતાના દુશ્મનો પર બચકર જીલમ મુજબો હતો અને કેયરિન ધ સેકડે, જેઓ તેના પતિના તેણે પોતે કરેલા વધની સામે પડ્યા, તેમને જીવતા દાટ્યા હતા. અને, પીટર ધ ફર્સ્ટના સગવથી શરૂ કરીને પૂરાં એકસો ને સિત્તેર વર્ષ લગી, વિન્ટર પેલેસના રાજમહેલની સંમુખ

અને નીવા નદીને તીરે જમાવેલા આ કાળમીઠ પથ્થરોની તવારીખ એટલે ખૂનો અને યાતનાઓની, મનુષ્યો જીવનાં દટાયાની કે આસ્તેકદમ ચાલ્યા આવતા મોતના ભોગ બન્યાની અથવા તે તેની અંધારી બેજલરી ગુલાઓની એકલતામાં પાગલ થઈ ગયાની તવારીખ.

વળી અહીં જ રશિયામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રને, તથા ગુલામીના નાશનો ઝુડો પહેલવહેલો ફરકાવનારા રિસેપ્શિસ્ટોને શહાદતના પહેલા અનુભવો મળ્યા હતા. આ રશિયન બેસ્ટીક્ષમાં હજીય તેમના અવશેષ હાથ લાગે ખરા. અહીં જ કવિઓ રાયસેઇફ અને શેવચેન્કોને, ડોસ્ટોયેવ્સ્કી, ચર્નોશ્વેન્કી, પિસારેફ અને અમારા કેટલાય સમકાલીન લેખકોને પૂરવામાં આવ્યા હતા. અહીં કારકિર્ઝોફને તેના પર ત્રાસ વર્તાવીવર્તાવીને અંતે લટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો.

આ સર્વ તથા ખીજ એવા કેટલાય શહીદોની છાયામૂર્તિઓ મારી કંપના સમક્ષ ખડી થઈ; પણ મને સૌથી વધુ વિચારો આવતા હતા તે તો બાકુનિનના. એ વીરનરને એક ઓરિદ્યન કિલ્લામાં, ૧૮૪૮ પછી, એ વર્ષ લગી દિવાલ સાથે સાંકળ પતી જકડી રાખવામાં આવ્યો હતો. પછી નિકોલસ થ સેક'ડે તેને રશિયા આણ્યો અને આ કેદખાનામાં ખીજનું ■ વર્ષ રાખ્યો; છતાં તે મુદતની આખરે તે, એ 'લોખંડી ઝાર'ના મરણ પછી તેને છોડવામાં આવ્યો ત્યારે, પોતાના જે સાથીઓ છૂટા ફરતા હતા, તેમના કરતાં વધારે તાજે અને સૂર્તિમાન થઈને છૂટ્યો હતો. આ બધું મંભારીને હું વિચારવા લાગ્યો: “તે જેમ એ સપળી દુર્દશાને પાર કરીને જીવતો રહ્યો તેમ મારે પણ જીવવું જ છે-હું અહીં જ ખતમ થઈ જવાનો નથી.”

હવે, જેમાં મારે કાણ જાણે કેટલાંય વર્ષ ગાળવાં પડવાનાં હતાં તે અધારકાટડીની તપાસ મેં ચરૂ કરી. તેમાં ખૂબ મજબૂત સળિયાવાળું પાંચ શીટ જાડી દિવાલમાં કારેલું અને અનિશ્ચય

જિંમું એક જ જાણિયું હતું. તેનાથી બારેક વાર દૂર જિમો રહી તેની બહાર નજર નાખું ત્યારે કિલ્લાની બદારની દિવાલ દેખાતી; ને ડોક ઘણી ઊંચી તાણું ત્યારે દિવાલને માથે આકાશનો નાનો અમથો ટુકડો કળાતો. આ મકાન ખરી રીતે તોપો રાખવાના જે માળના ઘુરજનો એક લાગ હતું: પેશું જાણિયું એટલે, તોપની નળી તેમાં ગોડવીને ફાડવાનું જાકુ. કોટડીની જમીન મેં તપાસી તો જણાયું કે 'ફેસ્ટ'નું કપકું તેના પર જડવામાં આવ્યું છે; તે જ રીતે, ભતિને ચોરેલા કાગળની પાછળ કેનવાસ, લોઢાના તારનું ગૂંથણ, ફેસ્ટ, અને તેની પછી પથ્થરો—એવી રચના માલુમ પડી.

કોટડીના આગલા ભાગમાં નાનું એકનું સ્ટેશન, તેવું જ સ્ટૂલ અને લોઢાનું બિઝાનું હતું; ને પાછલા ભાગમાં હાથ ધોવાનું કુંકું હતું તથા એક બાજુએ નાની સાંકડી બારી, બહારથી બરાબર લોઢે જડેલી, તેમ જ તેવી જ સખત જાળીવાળું ને કાચના બારણાવાળું બાકારું હતું. બારીમાંથી બાહ્યાનાં વાસણ પસાર કરાતાં અને બાકારાનું નાનું ઢાંકણ અવારનવાર જિંચકી, ત્યાં પહોરો ભરતો મૂંઝી ફેદીની બધી હિલચાલ પોતે ધારે ત્યારે જોઈ શકતો. તેની સાથે વાતચીત કરવા મેં એક વાર પ્રયાસ કર્યો, પણ જવાબમાં પેશું ઢાંકણ સરકતુંકે ને બંધ થયું. જે મિનિટ બાદ પાછું એ જિંચકાયું અને સંત્રીની વધુ બિહામણી બનેલી આંખનો ડોળો તેમાંથી કળાયો. (ડોળો સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે દેખાય તેવુંકે નાનું એ હતું.) આવી લીલા થોડી વાર ચાલી. પણ જવાબ મને કશો જ મળ્યો નહિ.

સંપૂર્ણ મૌન બધે પ્રવર્તતું હતું. મેં સ્ટૂલ જિંચા જાણિયાની બાજુએ બસડચું અને આકાશના પેલા ટુકડાને તેમાંથી નીરખવા લાગ્યો. ત્યાં બેસીને, કિલ્લા બદારની નદી પરથી કે તેને સામે પારથી કંઈ જે અવાજ આવતો હોય તો તે સાંભળવા મેં કાન

શરવા કર્યા, પણ કશું ન સંભળાયું. આ મોત સમું મૌન મને પીડવા લાગ્યું. મેં ગાવા માંડ્યું—પહેલાં હજવેહજવે અને પછી તાણીને.

ગાયન મારા એક માનીતા સંગીતનાટકમાંથી હતું; પણ તે મંત્રીથી ખમાય શાનું? તેથી પહેલાં તો તેણે જાતે, અને પછી તુરંગના ઉપરીઅધિકારીને આણી તેની મારફત, મને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો. છુટ્ટો અધિકારી બિચારો બલો આદમી હતો. પણ તેણેય એટલું તો કહ્યું જ કે ગાવું હોય તો ધીમેથી ગાઓ, નહિ તો અમારે તમારી સામે રિપોર્ટ કરવો પડશે. પણ ધીમું ગાવું અશક્ય જેવું હતું. થોડા દહાડામાં મારી ગાવાની વૃત્તિ જ ગુમ થઈ ગઈ. પણ એક નિશ્ચય તો મેં હવે કર્યો જ : મારી આસપાસના પ્રતિકૂળ વાતાવરણથી હતાશ યઈ જવું નહિ. તેથી, બે વર્ષ માટે હું શોધખોળ કરવા ઉત્તરમુંવ ગયો હોઉં ને ત્યાં એક ખુંપડામાં વસતો હોઉં એવું મેં કલ્પ્યું. અને કસરત વિના શરીર જમડે નહિ માટે દિવસ ને રાત મળીને પાંચેક માઈલ ચાલ તેટલા આંટા એ લાંબી ઓરડીમાં ફરવાનું તથા સૂઈને મુગદળ તરીકે ઉપયોગમાં લઈ ઓગરદમ ફેરવવાનું નક્કી કર્યું.

૨

મને તુરંગમાં આણ્યા પછી થોડે ક્ષણે મને જ્યોર્જ ટ્યુસ-કૂટ 'ફિઝિયોલોજી'નું રસિયન ભાષાંતર તથા બીજાં પુસ્તકો આણી આપવામાં આવ્યાં હતાં. મેં કાગળ કલમ અને શાહીની માગણી કરી પણ તે સ્વીકારાઈ નહિ; કેમકે ખુદ સહેનશાહની રજા વિના તે વસ્તુઓ કોઈ કેદીને અપાતી નથી. પણ મારા બાઈ અલેક્ઝાંડરે કેટલીક લાગવગ પહેંચાડીને કલમ અને શાહી મને મેળવી આપી.

એક દહાડો મને ચાર પૈાંની એક ગાડીમાં બેસાડીને “ યડ સેક્શન ”માં લઈ ગયા હતા. ત્યાં બે લશ્કરી અમલદારોની હાજરીમાં અલેક્ઝાંડર જેડે મારી મુલાકાત કરાવવામાં આવી.

હું પશ્ચિમ યુરપમાંથી રશિયા પાછો ફર્યો કે તુરન અંતરિક્ષમાં રશિયા છોડીને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની અંદર સ્થૂરિકમાં નિવાસ કર્યો હતો. તે અતિશય નિખાલસ હતો અને કાર્ષ પશુ પ્રકારનો અદકાર કે છેતરપિંડી સહી શકતો નહિ તેથી, ધણા રશિયન શહેરીઓની જુલમને વશ રહેવાની તત્પરતાથી તથા અમારા ધણા લેખકોની એ જુલમો પર હાંકપિછોડા કરીને જ લખવાની ટેવથી તે કંટાળ્યો હતો. વળી, તેનાં એ બાળકો-એક કાલેરાથી, બીજું ક્ષયથી-મોડા મોડા દિવસને જ આંતરે મરી જવાથી, સેંટ પીટર્સબર્ગ તેને બેવડું અળખામણું થયું હતું.

તેથી તે સ્થૂરિક જઈ રહેલો. ત્યાં તે પોતાનો ફિલસૂફીનો અભ્યાસ એકાગ્રતાથી કરતો તથા સમાજવાદના સિદ્ધાંતોમાં પોને માનનાર હોવાથી ઘણું સાદું કરકસરવાળું જીવન જીવતો.

હું પકડાયો છું એમ જાણતાં જ તે પોતાનું બધું કામકાજ દૂર મૂકી મને મારા તુરંગવાસ દરમિયાન બને તે બધી મદદ કરવા તે પાછો સેંટ પીટર્સબર્ગ આવી પહોંચ્યો હતો.

મુલાકાત વેળા અમો બંનેને ઘણી લાગણી થઈ હતી. મારો બાઈ તો લશ્કરી સિપાઈઓના બૂરા વેશને જ એટલો ધિક્કારતો હતો કે તેણે તેમની હાજરીમાં જ એ સ્વાતંત્ર્ય બક્ષકો વિશેના પોતાના વિચારો બહુ ખુલ્લા દિલથી કહી નાંખ્યા. હું અલખત તેને પાછો રશિયા આવેલો જોઈને તથા મળીને ઘણો રાજ થયો. પણ તેના છૂટાપણાની સલામતી માટે મને હવે બારે ચિંતા થવા લાગી. બીજી બાજુ, તેને પાછા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જવાનું કહેવું નકામું હતું કેમકે હું કેદમાં હોઉં ત્યાં સુધી એ પીટર્સબર્ગમાંથી ખસે તેમ નહોતું. તેણે અમારી મુલાકાત પછી, ને નિષ્ક્રિય રહેવાથી હું તો મરવાનો એ પણ તે સમજતો હોવાથી, પાટનગરનાં વૈજ્ઞાનિક મંડળોમાં મને લખવાની અનુકૂળતા મળે માટે તેણે ખૂબ ધમાલ

મચાવી મૂકી અને આખરે સૂર્યાસ્ત લગી—ગપોરના ત્રણ લગી, શિયાળામાં તો—લેખનસામગ્રી મને મળે તથા જ્યોત્સાદિક્ક સોસાયટી માટેનો મારા 'અસોધનોવાળો રીપોર્ટ' હું પૂરો કરી શકું, તેવી ગોઠવણ કરી આપી.

૨

તુરંગમાં વાચનલેખન

ત્યારે—હવે તો હું મારું કામ કરી શકીશ !

મારું લેખનકાર્ય હું ફરીથી આગળ ચલાવી શકીશ, એમ જાણીને મારા મનને જે રાહત મળી તે ભાગ્યે જ વ્યક્ત થઈ શકે એવી હતી. મને જો માત્ર મારું કામ કરવાની છૂટ મળે તો ક્વળ રાટલી અને પાણી પર તથા ગમે તેવી બેજવાળી ડાટડીમાં દિવસો ગુજારવાનું મેં સ્વીકાર્યું હોત.

પણ આખી તુરંગમાં હું એક જ કેદી એવો હતો જેને લેખન-સામગ્રી આપવામાં આવી હોય. મારા સાથીઓમાંના કેટલાય ત્રણ વર્ષ કે તેથી વધુ ત્યાં રહ્યા છતાં સ્લેટ—જેની પર તેઓ બાપા-શિક્ષણના પાઠ બાધુતા કે ગણિતના અક્ષો ઉકેલતા તે—સિવાય તેમને કશું અપાયું નહોતું. પણ એ કંટાળો આપતા એકાંતવાસમાં તેમને માટે તો સ્લેટ પણ સત્કારપાત્ર હતી.

મારું તુરંગજીવન—કસરતો અને કાર્ય, અને—હવે વધારે નિયમિત બન્યું; કેમ કે એ જીવન પણ હવે—કામની છૂટ મળતાં—

અમુક કંઈક ઉદ્દેશવાળું બન્યું હતું. ન્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી માટે હું જે રીપોર્ટ તૈયાર કરતો હતો તેમાં ફિન્લેન્ડમાંની મારી શોધખોળના વૃત્તાંત ઉપરાંત, યુરપમાં પ્રાચીનકાળમાં વિસ્તરેલા બરફપગથારને લગના સિદ્ધાંતો અને અનુમાનોની ટૂંકી ચર્ચા પણ હતી. એ ચર્ચાને હવે મેં સારી રીતે વિસ્તૃત કરી; કેમ કે મને જોઈતાં પુષ્કળ પુસ્તકો પણ સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાંથી મળતાં હોવાથી, તે સર્વમાં આ વિસ્તરણ માટે પૂરતી સામગ્રી મને મળેલી. રીપોર્ટ પૂરો થયો ત્યારે મોટા એ મંથ જરાય તેવડો થયો હતો. તેમાંનો પહેલો સોસાયટીના સામયિકના આંક તરીકે પ્રગટ થયો હતો તથા બીજો (જે હું નાસી છૂટ્યો ત્યારે અધૂરો હતો તે 'થર્ડ સેક્શન'ના અમલદારોના કબજામાં રહેલો, તે) મને ૧૮૯૫ની સાલમાં લંડનમાં સુપરત કરવામાં આવ્યો હતો.

શિયાળામાં સાંજના ત્રણ વાગે અને બીજી ઋતુમાં પાંચ વાગે મારી પાસેથી લખવાનાં સાધન રોજ પાછાં લેવાતાં. ત્યાર પછી જે નાનો દીવો આપવામાં આવતો તેને અજવાળે તે દિવસોમાં યુરપના મધ્યકાલીન તથા બીજા ઇતિહાસોના મંથ, આમવર્ગના જીવનની વખતેવખતે ઝાંખી કરાવતી 'લાઇઝ ઓફ ધ સેન્ટસ' તથા નાતાલને ટાંકણે હાથ તેમ જ રુદન ઉપજાવતાં ડિક્ન્સનાં નવલો હું રસપૂર્વક વાંચતો.

એક ભારે ફટકો

જે સૌથી નરમું હતું તે તો, મારી ચોપાસ સર્વત્ર ફેલાએલું કપરમાં હોય છે તેવું મૌન. દિવાલો પર મેં હાથ વડે ટકોરા મારી જોયા અને જમીનને કેટલીય વાર પગથી ઠોકી; પણ બધું ફાકત હતું. એ રીતે એકબે નહિ, પંદરપંદર મહિના લગી મેં કર્યાં કર્યું, પણ જવાન જ ન મળ્યો. આ તુરંગની છૂટીછૂટી કોટડીઓમાં અમે તે વખતે માત્ર ૭ જણ હતા. મારા ખીલ બધા સાથીઓને જુદા કેદખાનામાં રાખ્યા હતા. અસલ મૌન તોડવા માટે મેં કેટલીક વાર પ્રયત્ન કરી જોયો. જે અફસર મને ફરવા લઈ જવા આવતો તેની સાથે અને દર સવારે મને 'ગૂડ મોર્નિંગ' કહેવા તથા તમાકુ કે કાગળ મારે ખરીદવાં હોય તો વેચવા તુરંગનેા ઉપરીઅધિકારી આવતો ત્યારે તેની સાથે તે દિનની હવા વિશેની સાદામાં સાદી વાત કરું તો પણ એ લોકો તુરત જ, મારી કોટડીના ઉધાડા બારણા પાછળ અંતાએલા માણસો બણી ખીતાખીતા જોવા માંડતા. એ માણસો પણ અફસરો જ — 'નોન-કમિશન્ડ ઓફિસર્સ' — હતા અને આ લોકોની પર જાણસો તરીકે તેમને રાખવામાં આવેલા હતા. મારા રખેવાળો

તેમની તરફ ભયથી જોવા લાગતા તેનો અર્થ એ હતો કે “અમે તે તમને શી રીતે જવાબ દઈએ ? આ જોયું ને ? અમારી પાછળ મનુષ્યો રખાએલા છે.” મારી જોડે વહેવાર રાખતાં ખીતાં નહિ તે કબુતરો જ. એ સવારસાંજ મારી બારીની જાળી પાસે આવીને બેસતાં અને હું ત્યાં ખાવાનું નાખું તે સ્વપોચય ખાઈ લેતાં.

અવાજ તો ત્યાં સૂત્રીના બારે ખૂટનો થતો એ જ. આ સિવાય તો જે કંઈ અવાજ ગણો તે, માત્ર મારું ખાણું મૂકવા માટે બાકીરાનું ઠાંકણું ઊઘડે-દેવાય તેનો તથા બહાર દેવળના ધંદનો અવાજ પા-પા ઠસાકે થતો, એ જ હતો. રાત્રિના સૂતકારમાં તો એ ધંદનો ખ્વનિ એવો ઘેરો બની જતો કે તે બપોલક જ લાગે. કેદીને તે બાન કરાવતો કે તારી જિંદગીના ઠસાકો, દિવસો, મહિના વહે જ જાય છે. કેદીના મનમાં પણ એ સાંભળતાં એમ જ થાય છે કે કોણ જણે કેટલો ય કાળ આમ ને આમ વીતવાનો, ત્યાં સુધી મારા રખેવાળો-કે પછી, મોત-મને આ દશામાંથી છોડવશે નહિ ત્યાં સુધી.

રોજ સવારે મને ફરવા માટે તુરંગના આગલા નાના પંચ-ખૂણીઆ યોગાનમાં લઈ જતા. તેની પાંચે બાજુએ સાંકડી પગથી બાંધેલી હતી અને વચ્ચેવચ્ચ એક નાનું હમામખાનું આવેલું હતું. ફરવાનું આટલામાં જ હતું, પણ એ મને ગમતું. આટલું ચે બહાર નીકળવાનું મળતું, તથા મારી કાટડીની ચાવીસે કલાકની એક-તાનતા છોડીને અહીં આવવાથી, એક બાજુ દેવળની પાતળી જિંચી સોનેરી રોચ અને બીજી બાજુ ઉપરીનું ઘર જોવામાં આવતું, તેથી મારી આંખો અને મન જેવીતેવી પણ વિવિધતાનો લાલ પામતાં.

ઉપરીના એ ઘરમાંથી નીકળીને યોગાનના દરવાજા તરફ જતી તેની દીકરીને હું કોઈકાંઈ વાર જોતો. યોગાનમાંથી બહાર નીકળવાનો એ એક જ દરવાજો હતો, તેથી યોગાનમાંથી પસાર

થયા વિના તો તેનો છૂટકો નહોતો. પણ એ મારાથી વનશે ખીતી હોય તેમ ઝટપટ નીચું બેઠીને ચાલી જતી. એથી બિચરું. તેનો નાનો ભાઈ એકબે વાર ત્યાંથી પસાર થએલો તે તો મારી સામે સીધી નજરે અને સમભાવથી જોતો. ચારપાંચ વર્ષ પછી તે પણ અકસર તો બનેલો જ, પણ ગુપ્તમંડળનો સભાગૃહ બનીને કેદીઓના કાગળપત્રની લાવ-લઈ-જ તેણે કરવા માંડેલી તેથી, તેને સાધુખી-રિયામાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો.

શિવાળામાં તો મારી કોટડીમાં દિવસે પણ અધારું ધણું રહેતું અને બેજનો તો કંઈ પાર નહોતો. અતિશય ગરમીવાળી સગડીઓ જે અમને અપાતી તેની અસહ્ય ગરમી મારે ઓછી કરાવતી પડી. આથી વળી બેજ વધ્યો. તેને પરિણામે મને મંધિરાની પીડા પણ ધણી થઈ.

૨

એ બધાં વીતકો વેઠતોવેડતો પણ હું આનંદી રહેતો હતો. મારું લખવાનું અને નકશા દોરવાનું કામ મેં બરાબર ચાલુ રાખ્યું હતું. નકશા માટે પેન્સિલ છોલવા અધુ કે એવું કંઈ મળેલું નહિ, તેથી ચોગાનમાંથી મેં એક કાચનો ટુકડો એ કામ માટે જેમતેમ કરતાં ચાલુનો, તે વાપરતો. અગાઉ કહી તે ગોઠવણ પ્રમાણે આંટા દેતો, હું રોજના પાંચ માઇલ કોટડીમાં જ ચાલતો અને કસરત પણ કરતો જ.

મારા દહાડા આમ પસાર થતા હતા તેવામાં મારા એ જોલજીવન પર ગમગીની ફરી વળી: મારો ભાઈ અલેકઝાંડર પકડાયો હતો.

૧૮૭૪ના ડિસેંબરની આખરે તો તેને તથા મારી બહેન હેલનને મારી મુલાકાતે આવવાની રજા મળેલી અને તે પ્રમાણે તેઓ આવ્યાં હતાં. આ મુલાકાતો બહુ લાંબે ગાળે થતી હોવાથી

અને થોડા જ સમય પહોંચતી હોવાથી, એ ચાલે તેટલી ધડી કેદી તેમ જ તેનાં સગાં ઘણી ઉશ્કેરાએલી હાલતમાં હોય છે. એ વખતે આપણે આપણાં વહાલાંની ઘણાં નજીક હોવા છતાં ઘણાં દૂર હોઈએ છીએ, કેમ કે ત્રાહિતો દુશ્મનો અને બસુસોની હાજરીમાં કંઈ પણ વાત દિલ ખોલીને થઈ શકતી નથી. ઉપરાંત, આ સુલાકાતવેળા તો મારાં બાઇબહેન મારી તબિયત માટે ખૂબ ચિંતાતુર હતાં, કેમ કે શિયાળાના અંધારા ભેજભર્યા દિવસોએ તબિયત પર દેખાઈ આવે તેવી અસર કરવા માંડી હતી. અમે બારે હૈંચે છૂટાં પડ્યાં.

ત્યાર પછી એક અઠવાડિયે મારા બાઇનો જે પત્ર આવ્યો તેઈએ તેને બદલે અમારા મિત્ર પોલાકોફનો પત્ર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે હવેથી તમારી ચોપડી જે જપાય છે તેની સૂચનાઓ બધી મને જ મોકલવી; મૂક પણ હું જ જોઈશ. પત્રના ધ્વનિ પરથી હું તુરત સમજ્યો કે અલેક્ઝાંડરને જરૂર કંઈક નવુંગૂનું થયું છે. તે મારો પડ્યો હોત તો તો પોલોકોફે એ વાત સ્પષ્ટતાથી લખી હોત. હવે મારા દિવસો અતિશય ચિંતામાં પસાર થવા લાગ્યા. કામ, કસરત, ફરવા જવાનું, બધાંમાંથી મારું મન ઊડી ગયું. મારો ૫ દહાડો હું કાઢીમાં આંટા દેતો મારા બાઈની પરહેજ ક્યારે, શા માટે, કયા મંજેગોમાં થઈ હશે, તેની વહુ અને નવા દીકરાનું શું થયું હશે, તેની વિમાસણમાં ગાળવા લાગ્યો. પાછળથી ત્યારે મને બધી ખબર પડી ત્યારે જ મારા જાણવામાં આવ્યું કે, તેનો એક મિત્ર લાવ્રોફ લાંડનમાં રશિયન સમાજવાદી પત્ર ચલાવતો હતો, તેને રશિયામાંના જીલ્લો વિશેનો જે પત્ર અલેક્ઝાંડરે લખેલો, તેને સત્તાવાળાઓએ ટપાલમાં જ આંતર્યો હતો; તેના ઘર પર પહેલાં મધરાતે દરોડો પાડી—તે વખતે એ લોકોએ તેના માંદા હાથથી પીડાતા દીકરાને પણ બિજાનામાંથી ઉઠાવેલો—ત્રાસ આપ્યો હતો; તેણે એ લોકોના આંધળા જીલ્લો

સામે ત્યાં ને ત્યાં પોકાર ઉઠાવી સાફસાફ વાતો ઝંઝાળાવી હોવાથી, વેરના માર્યા અમલદારોએ માત્ર પેલા પત્રને જ કારણે તેને પકડ્યો હતો; તેના મરતા બાળકની છેલ્લી મુલાકાત પણ તેને કરવા દેવામાં આવી નહોતી; તેની બિંદગીનાં બાકીનાં બાર વર્ષ તેણે સાધ્વી-રિયામાં જ પૂરાં કરવાં પડ્યાં; અને નિર્દોષતા સાબીત કરવા અમારાં સગાંએ ઠેક ઝાર સુધી જે અરજીઓ કરી અને અંગત વગ પણ પહોંચાડી, તે બધી જ નકામી નીવડી હતી.

૪

ટકોરાથી વાતચીત

૧

૧૮૭૪ના ઉનાળામાં જે અસંખ્ય ગિરફતારીઓ કરવામાં આવી, તથા અમારા મંડળના સભ્યોને પરહેજ કરવામાં પોલિસવાળાએ જે ગંભીર વલણ દાખવવા માંડ્યું, તેનાથી રશિયન જુવાનોમાં અસાધારણ ફેરફાર થવા લાગ્યો. ત્યાં સુધીની અમારી કાર્યપ્રણાલી એવી હતી કે અમુકઅમુક મજૂરોને અને આખરે ખેડૂતોને, સમાજવાદી પ્રચારકામ માટે તૈયાર કરવા. પણ હવે તો રાજ્યના જાસુસો દરેક કારખાનામાં પથરાઈ ગયા હતા અને તેથી તુરત જ અમારા કાર્યકરોને માલુમ પડ્યું કે હવે સરકાર થોડા જ વખતમાં પ્રચારકો તથા મજૂરો સર્વને પકડીપકડીને સાધ્વીરિયામાં મોકલી દેશે. આ કારણે, પ્રજાકીય લડતે નવું રૂપ ધર્યું. આજ સુધીમાં પ્રજાસેવકો જે કંઈ સાવચેતી રાખતા તે સઘળી હવે અગતી કરીને, સેંકડો જુવાન સ્ત્રીપુરુષો નાનાં શહેરો તથા ગામડાંમાં જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં તેમણે લગભગ ખુશ્મી રીતે સમાજવાદની

પત્રિકાઓ વહેંચવાનું, ગીતો ગાવાનું અને નિવેદનો પ્રચારવાનું કામ ચાલુ કરી દીધું. આ ઉનાળો એવી તો વર્ગાળિયા જેવી પ્રવૃત્તિથી ભરેલો વીત્યો કે લોકો તેને ‘બેલો ઉનાળો’ નામે ઓળખતા હતા.

એ પ્રવૃત્તિએ ‘ચર્ચ’ સેક્શન’ના સસ્કરી અફસરોને પણ પાગલ બનાવ્યા. સેંકડો ક્રાન્તિકારોને પકડવા સારુ પૂરતાં માણસો તેમની પાસે નહોતાં; તેમ છતાં જીવ પર આવીને એ લોકોએ એ વખતે દોઢ હજાર પ્રચારકોને તો પકડ્યાં જ. તેમાંનાં અર્ધાને કેટલાં ૫ વર્ષ સુધી કેદખાને નાખી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં.

ત્યાર પછી એક વર્ષે—૧૮૭૫ના ઉનાળામાં—એક દહાડો મારી પડ્યેની કોટડીમાંથી એડિવાળા બૂદનો અવાજ સંભળાયો, તેમજ એક સ્ત્રી પહેલાં મંત્રી સાથે ને પછી ગુસ્સે થએલા તુરંગના અધિકારી જોડે વાત કરે છે એમ પણ મને સ્પષ્ટતાથી સમજાયું. આ પરથી મેં જાણ્યું કે એક સ્ત્રી-કેદીને ત્યાં લાવવામાં આવી છે. તેના આવવાથી, જે સખત શિસ્ત પહેલાં પહેરેગીરોમાં હતી, તે પણ એકદમ ઓછી થએલી લાગી. એ દિવસથી, પંદર માસ લગી જે નીરવ હતી તે કિસ્સાની દિવાલો જાણે સજીવ બની. કોટડીની ચારે બાજુએથી પગો જમીન પર ઠોકવાના અવાજો આવવા લાગ્યા. ધીમેધીમે અવાજોનો અર્થ પણ મને સમજવા લાગ્યો. મૂળાક્ષરની અક્ષરમાળામાં જે અક્ષરનું જેટલામું સ્થાન હોય, તેટલા ઠોકા તે અક્ષર માટે મારવામાં આવતા હતા એમ લાગ્યું. જેમકે, રસિયન મૂળાક્ષરમાં ‘વી’ ત્રીજો અક્ષર છે, તો તેને માટે ત્રણ ઠોકા પડે. આ રીતે, “તમે કોણ છો!—Kto ry” થી માંડીને ધીમેધીમે બધી અને પૂરી વાતચીત કેદીઓ એકબીજા સાથે કરવા લાગ્યા. તેને પરિણામે મને સમજાયું કે મારી પડ્યેની કોટડીમાં એક જેડૂત—સમાજવાદી બાપણ તેણે સાંભળેલું એટલો જ તેનો ગુનો હતો—તથા ડાબી બાજુની કોટડીમાં મારો મિત્ર સર્કુકાફ છે. રોજ દાણચાણનું જ જીવન ગાળવા

ટેવાએલો ખેડૂત તો ન તો એવી હાલચાલ અહીં કરી શકે, ન તો અમારી પેઠે વર્ષો લગી વાંચવાલખવાની પ્રવૃત્તિથી ટેવાએલો હોય. આને પરિણામે, તેનું મગજ ધીમેધીમે બગડતું ચાલ્યું છે એમ અમે તેની ટકોરા મારફત ચતી વાત અસંખ્ય થવા લાગી તે પરથી અમે જોયું. એમ કરતાંકરતાં એ આખરે ગાંડો થઈ ગયો. આમ છતાં તેને લાંબો વખત ત્યાં જ રાખવામાં આવેલો. પાછળથી તેને પાગલખાનામાં લઈ ગયા—જ્યાંથી તે જીવતો બહાર નીકળ્યો જ નહિ.

સફુંકોદને ચાર માસ કેદમાં સળડાવ્યા પછી સત્તાવાળાઓએ તેનો મુકદ્દમા ચલાવ્યો. તેને પરિણામે તે છૂટ્યો. છૂટ્યા બાદ તુરત તેણે પિસ્તોલ ખાઈ જિંદગીનો અંત આણેલો.

એક દહાડો એક તદ્દન અજુધાર્યો મુલાકાતી મારી પાસે આવ્યો—ઝારનો ભાઈ ગ્રાંડ ડયુક નિકોલસ. તેની સાથે મારે અંગત સંબંધ હતો તેથી કળવકળે, શરમાવી અને ફેસલાવી પટાવીને એ કોઈ ને કોઈ જાતની કબૂલતો—મારી ક્રાંતિવિપ્લવક પ્રવૃત્તિને લગતી કબૂલતો—કરાવવા એ મારી પાસે આવ્યો હતો. એમ તેની થોડી જ વારની વાતચીત પરથી મેં જોઈ લીધું. પણ મેં તેને કશી જ મત્થક ન આપી—જે કે એક પળે તો, તેની મારફત, ઝારને કાને દેશની દુર્દશાની હકીકતો પહોંચાડવાનું મન મને થયેલું; પણ ખીજ જ પળે એ ખ્યાલ મેં કાઢી નાખ્યો. કેમ કે તે કશું જ આ લોકોથી અજાણ્યું નહોતું. મેં અતડાધથી અને જરૂર પડી ત્યારે તીખાસથી પણ જવાબો આપ્યા ને બિલકુલ જ બોલથી ગંધાયો નહિ, તેથી એ ગુસ્સે થઈને ચાલ્યો ગયો. પાછળથી એનું બન્યું કે મને તુરંતમાંથી નસાડનાર માણસ આ ગ્રાંડ ડયુક જેવા જ અજુસારવાળો હતો તેથી સિપાઈઓએ એવી વાત ચલાવેલી કે એ જ મને નસાડનાર હતો ને આ મુલાકાત નસાડવાના તર્કટને અંગે જ તેણે લીધેલી!

છૂટવાની યોજનાઓ : અંતે છૂટકારો

૧

એ વરસ વહી ગયાં હતાં. આટલા ગાળામાં મારા સાથીઓમાંના કેટલાક મરી ખૂટ્યા હતા અને કેટલાક ગાંડા થઈ ગયા હતા. આમ છતાં, કેઈ અદાલત સમક્ષ અમારો મુકદ્દમા ચાલવા વિશે કંઈ પણ મંજૂરાતું નહોતું.

ખીજ વરસની આખર પહેલાં તો મારી તબિયત લયડવા માંડી હતી. મને અશક્તિ વર્તાવા માંડી અને સાઇબીરિયામાંજ મને રક્તપિત્તનાં ચિહ્ન જણાવા માંડેલાં, તે રોગ હવે ધીમેધીમે વધતો લાગ્યો.

આખરે, ૧૮૭૬ના માર્ચ કે એપ્રિલમાં અમને ખબર મળ્યા કે તમારા સૌ મંજૂરી પ્રાપ્તિકે તપાસ 'થર્ડ સેક્શને' પૂરી કરી છે. અમારા 'કેસો'ને એ સત્તાવાળાઓના હાથમાંથી લઇને હવે ન્યાયખાતાના સત્તાવાળાઓના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ ફેરફારને પરિણામે અમને સૌને કિલ્લામાંથી અદાલતની પડોશના અટક-ધરમાં ('હાઉસ ઓફ ડીટેન્શન'માં) લઈ જવામાં આવ્યા.

અમારું નવું કેદખાતું ચાર માળનું નાનીનાની 'કોટડીઓવાળું' મકાન હતું. દરેક કોટડીની બારી અંદરના ચોરસ યોગાનમાં પડતી

હતી અને દરવાજો લોખંડી રવેરા પર ઊપડતો હતો. દરેક માળના રવેરા એકબીજા સાથે લોખંડના દાદરાથી જોડાયેલા હતા.

મારા સાથીઓમાંના ઘણાખરાને રહેઠાણના આ ફેરફારથી સારી રાહત મળી. કિલ્લા કરતાં અહીં જીવન કંઈક વધારે હતું ને વધારે છૂટકાણું હતું. પત્રવહેવારની અને સમાને મળવાહજવાની તક વધારે હતી. જોત પર આજોય દહાડો સતત ટોકારા મારીને અમે લોકો વાત કરી શકતા. મેં આ રીતે મારા એક જુવાન પડોશીને 'પેરિસ કમ્યુન'ના બળવાનો સળંગ ઇતિહાસ એક અઠવાડિયા દરમિયાન કહી સંભળાવ્યો હતો.

પણ મારી તંદુરસ્તી તો બગડતી જ આવી. નવા કેદખાનાની ઓરડીઓ વધારે નાની હતી; બપોરે ખૂબ ઠંડી હોય ત્યારે વરાળની નળીઓ વડે જે બનાવટી ગરમી તેમાં ઉત્પન્ન કરાતી તે એટલી બધી હતી કે સહેવાય નહિ; અને પહેલાં કરતાં હવે અમને ફરવા પણ બહુ ઓછું દેતા: આ બધાં કારણોને લીધે મારી શક્તિ દહાડે-દહાડે ઘટવા જ માંડી અને મારો ખોરાક ઓછો થઈ ગયો. દાદર ચડતાં પણ મારે કેટલીય વાર બેસી જતું પડતું અને થાક ખાધા પછી જ વધુ ચઢી શકાતું. સિપાઈઓ પણ મારી દયા ખાતા અંદરઅંદર વાત કરતા કે આ કેદી હવે દુનિયામાં થોડા મહિનાનો જ મહેમાન છે. અને તુરંગનો દાકાર તો એવો તુંડમિજી હતો—

" રક્તપિત્તનું નામ પણ તમારે મારા કેદખાનામાં ન ઉચ્ચારવું "

એમ તે કહેતો—કે તેને વિશે તો જેટલું ઓછું કહીએ તેટલું વધુ સારું.

મારાં સગાં મારી બગડતી હાલત જોઈને ગભરાયાં. મારી બહેને મારો જમીન પર છૂટકો કરાવવાની તજવીજ કરવા માંડી, તો તુરંગનો ઉપરી તેને વક્રોક્તિભર્યા સ્મિત સાથે કહે: " તારો બાઈ દસ દહાડામાં મરી જાય એટલી બધી ખરાબ તેની

તબિયત છે એવું દાકતરનું પ્રમાણપત્ર જો તું લઈ આવેતો તેને છોડું.”
એ વખતે તો તે બિચારી આ માંલણી ફૂંકાં ભરતી ખુરસી પર
ફસડાઈ પડી. પણ પાછળથી તે એટલું તો કરી શકી કે એક
ભલા લશ્કરી દાકતરની સારવારનો લાભ મને મળે તેવો બંદોબસ્ત
તેણે કરાવ્યો. આ દાકતરની દરમિયાનગીરીથી મને ખુલ્લી હવા-
વાળી લશ્કરી ઇસ્પતાલમાં, સેન્ટ પીટર્સબર્ગને છેવાડે એ હતી
ત્યાં, લઈ ગયા. ત્યાંની નાની તુરંગમાં મને રાખ્યો.

૨

ઇસ્પતાલમાં હું ઝડપભેર સાંજે યવ્વ લાગ્યો. તેની તુરંગમાં
મને ભોંયતળિયે, લશ્કરી પહેરેગીરની અડોઅડ જ, એક વિશાળ
ખંડ આપવામાં આવ્યો હતો. ખંડની મોટી સળિયાવાળી બારી
દક્ષિણમાં આવેલી હતી અને ઝાડોની જે હારવાળા જાહેર ચોકમાં
પડતી હતી. ચોકની સામી બાજુના વિશાળ મેદાનમાં બસો સુતારો
ટાઇફોઇડના દરદીઓ માટે લાકડાનાં નાનાં કામચલાઉ ઘર બાંધતા
હતા. તે લોકો રોજ સાંજે કલાક જેટલો વખત એકસામટા
પોતાનું વૃંદગીત ગાતા હતા. સુતારોનાં આવાં મોટાં કારખાનાંમાં
ગાવાની રીત હોય છે. એક સંત્રી ચોકમાં એકથી બીજી બાજુ
આંટા દીધા કરતો હતો. તેનું કાટડીખાનું (‘બોક્સ’) મારા ખંડની
સામે જ હતું.

મારી બારી આજો દિવસ ખુલ્લી રાખવામાં આવતી હતી
તેથી તેમાંથી આવતાં સૂર્યનાં કિરણોની ઉષ્મા જે કેટલાય વખતથી
મેં ખોષ હતી તે હું અને વેટલી વધુ ઝીલતો હતો. મેં મહિનાની
ખુશનુમા હવા હું ઊંડા શ્વાસ ભરીભરીને લેતો હતો અને મારી
તબિયત ઝડપથી-અતિશય ઝડપથી-સુધરતી જતી હતી. થોડા જ
દિવસમાં હું હલકો ખોરાક પચાવી શકતો થયો, શરીરમાં શક્તિ

આવવા લાગી અને ફરીથી સ્ફૂર્તિ આવતી ગઈ તેમતેમ મારું કામ મેં પાછું ચાલુ કર્યું. મારા પુસ્તકનો બીજો અંશ તૈયાર કરવાનાં સાધન તો અહીં હતાં નહિ, તેથી મેં તેનો સારાંશ તૈયાર કરી રાખ્યો, જે પહેલા અંશમાં છપાયો હતો.

હું દિલ્લામાં હતો ત્યારે ત્યાંના મારા એક સાથીએ મને કહેલું કે ઇસ્પતાલની તુરંગમાંથી નાસી છૂટવું સહેલું પડશે. આ નવી તુરંગમાં બદલી થવાના ખબર મેં મારા બહારના મિત્રોને પહોંચાડેલા, પણ ત્યાર પછી મારી ઉપરનો બપોતો વધુ સખત થયો તેથી નાસવું ધાતું મુશ્કેલ પડશે એમ લાગ્યું; પણ આખરે મુશ્કેલીનો ઉકેલ પણ સૂઝવા લાગ્યો.

એક દહાડો એક પહેરેગીર મારા કાનમાં ગળુગણ્યો: “કહેજો કે ‘મને ફરવા લઈ જાઓ.’” મેં તે માગણી કરી. દાક્તરે તેને ટૂંકા આપ્યો. અને તે દિવસથી રોજ બપોરના ચાર વાગે, મને તુરંગના અંદરના યોગાનમાં ફરવા લઈ જતા. ઇસ્પતાલના દરદીઓ પહેરે છે તે લાંબો લીલો ઝબ્બો (‘ટ્રેસિંગ ગાઉન’) મારે પહેરી જ રાખવાનો હતો, પણ મારા ખૂટ, પાટલૂન અને કબજો મને રોજરોજનાં આપવામાં આવતાં હતાં.

ફરવા ગયાનો પહેલો પ્રસંગ હું કદી પણ બૂલીશ નહિ. મને જ્યારે બહાર લાવવામાં આવ્યો ત્યારે સામી નજર નાંખતાં મેં જોયું કે યોગાન ત્રણસો’ક કદમની લંબાઈનું અને બસો કદમ કરતાં પણ વધુ પહોળું છે. તેની આખી ય સપાટી પર ઘાસ છવાયેલું હતું. તેનો દરવાજો ખુલ્લો હતો અને તેમાંથી બહારનો બહાર રસ્તો દેખાતો હતો. તેની પરથી પસાર થતા રાહદારીઓ દેખાતા હતા અને સામી બાજુએ વિશાળ ઇસ્પતાલ આવેલી હતી. જ્યારે એ યોગાન અને એ દરવાજો મેં જોયાં, ત્યારે ક્ષણવાર

તો આ બધું તુરંગને પગથિયે બિભો રહીને જોઈ જ રહ્યો
—ત્યાંથી ખસી જ શક્યો નહિ.

યોગાનને આ પાસને છેડે તુરંગનું સાંકડું મકાન—દોઢસોએક
કદમની લંબાઈનું—આવેલું હતું. મકાનને દરેક છેડે એકેકું સંત્રી-
ખર હતું. તેમાંના દરેક સંત્રી તુરંગમકાનના મોઢા આગળ કૂર્ચા
કરતો અને તેના ફરવાથી ઘાસમાં લાંબી કેડી પથ્થુ પડી ગઈ હતી.
મને આ કેડી પર ફરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું: આ રીતે જ
મારે ફરવાનું હોવાથી, બેમાંના એકે સંત્રીથી હું કોઈ પથ્થુ વખતે
દશ કે પંદર ડગલાંથી વધુ જઈ શકું તેમ હતું નહિ. તુરંગનાં
પગથિયાં પર ઇસ્પતાલના ત્રણ સૈનિકો આસન જમાવતા હતા.

આ મોઢા યોગાનને સામે છેડે ડઝન ગાડાંમાંથી બળતણ
માટેનું લાકડું ઉતારવામાં આવતું હતું. એ લાકડાં બિતરે તેમતેમ
ડઝનેક ખેડૂતો તેને દિવાલની લગોલગ ખડકતા હતા. આખા
યોગાનને ગાડાં પાટિમાંની બિંચી વાડથી ઘેરી લેવામાં આવ્યું હતું.
તેનો દરવાજો ગાડાંને આવવાજવા માટે ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો હતો.

આ ખુલ્લા દરવાજાએ મને મુઝ ક્યો. “તેના તરફ મારે
નિહાળીને જોયા કરવું ન જોઈએ” હું મનમાં આમ બોલતો; અને
છતાં કલાકબર હું તેની તરફ જોયા જ કરતો.

તે પહેલે દિવસે ફરવાને મને જેવા સિપાઈઓ મારા
ખંડમાં પાછા લઈ ગયા તેવો જ મેં એક પત્ર લખીને નાસવાની
સગવડ વિશેના ખુશખબર મારા મિત્રોને આપ્યા.

અતિઆનંદથી મૂગતે હાથે મેં મિત્રોને જે પત્ર લખ્યો
તેમાં લખ્યું હતું: “સ્વાતંત્ર્ય આટલું નજીક છે એ જોઈને હું
જાણે તાવમાં હોઈ તેટલો મૂઝું છું. આ લોકો આજે મને બહાર
યોગાનમાં લઈ ગયા હતા; તેનો દરવાજો ખુલ્લો હતો; પાસે કોઈ

સંત્રી હતો નહિ. આ ચોપડીદાર વિનાને દરવાજોથી હું નાસ્તી છૂટીશ. મારા ચોપડીદાર સંત્રીઓ મને પકડશે નહિ ”—અને પછી મેં નાસવાગતી યોજના આ પ્રમાણે આપી: “કોઈ એક સત્રારીએ ખુલ્લી ગાડીમાં બેસીને ઇસ્પતાલમાં આવવું. તેણે ગાડીમાંથી ઊતરી જવું અને પછી દરવાજાથી પચાસેક કદમને છેટે ગાડીવાને ગાડી ઊભી રાખવી. ચાર વાગે મને ત્યારે ફરવા માટે બહાર લઈ જશે ત્યારે હું ચોડી વાર મારી હેટ હાથમાં લઈને ચાલીશ. આ કિયાનો બહારનાં માણસોએ એવો અર્થ કરવાનો કે તુરંગની અંદર બધું બરાબર છે. પછી, રસ્તો સાથ સાથ હોવા વિશેની નિશાની તમારે મને કરવાની. એ નિશાની વિના હું ઊપડીશ નહિ, અને મેં એક વાર દરવાજો છોડ્યો એટલે મારે ફરીથી પકડાવું જોઈએ નહિ. તમારી નિશાની તરીકે તમારે બત્તી કે અવાજનો ઉપયોગ કરવાનો. નિશાનીની બાબતમાં ગાડીવાન એમ કરી શકે કે તેની લાખનું પડ ચડાવેલી હેટ પર તે સૂર્યનાં કિરણ એવી રીતે પાડે—પડવા દે—કે મારી દિશામાં તેના પ્રતિબિંબનો ઝબકો ચાપ. અથવા વધુ સારું એ છે કે ત્યાં સુધી રસ્તો સાથ હોય ત્યાં સુધી તેણે કોઈ ગીત ગાવા કરવું. ત્રીજી રીત એ છે કે તમારે યોગાનમાંથી મને દેખાય છે તે નાના જૂખરા બંગલાનો કબજો લેવો ને તેની બારીમાંથી મને નિશાની કરવી. હું હોડવા માંડીશ એટલે સંત્રી તો ફૂતરો સસલાની પાછળ પડે તેમ મારી પાછળ પડશે; પણ હું તેનાથી પાંચદશ ડગલાં આગળ ને આગળ જ રહીને દોટ મૂકીશ. જોવો હું રસ્તા પર આવ્યો તેવો જ ગાડીમાં ફૂટી પડીશ એટલે ગાડી મારી મૂકવાની. જો સંત્રી ગાળા છોડે તો—તો તેનો કંઈ ઉપાય નથી. એ વાત આપણી ગણતરીની બહાર જ રહેવાની; પણ મને લાગે છે કે મોત આવીને છોડવે ત્યાં લગી અહીં કેદમાં સજાવાની જે ખાતરી દેખાય છે, તેને મુકાબલે તો આ બધું મ જોખમ લેવા જેવું છે. ”

મિત્રો તરફથી સામી જુદી સૂચનાઓ કરવામાં આવેલી, પણ આખરે મારી યોજનાનો જ સ્વીકાર થયો. એ લોકોએ કેટલી ય નાનીમોટી વિમતો પાકે પાચે નાકી કરવાની હોવાથી, અને તેમાં વારેવારે કંઈ ને કંઈ મુશ્કેલી નડતી હોવાથી, યોજના આગળ ચાલી શકે તે દરમિયાન મહિના જેટલો વખતે તો વીતી ગયો. આ સમય દરમિયાન સત્તાવાળાઓ કોઈ પણ વખત મને તબિયત હવે સારી રીતે સુધરી હોવાથી—અટક—ધરમાં પાછા લઈ ગયા હોત; પણ તે તો ન થયું એટલું સારું.

૩

જૂના ખ્રિસ્તી પંચાંગ પ્રમાણે, ૨૯મી જૂનનો દિવસ એ સેંટ પીટર અને સેંટ પોલનો દિવસ છે. તે દહાડે મને નસાડવાની જે બાજુ મારા મિત્રોએ ગોઠવી હતી તે એક સફાગી અકસ્માતને લીધે નિષ્ફળ ગઈ. અકસ્માત એ બનેલો કે બહારની બાજુ બધું સહિસલામત હોવાની નિશાની તરીકે જે એક રાતું રમકડાનું રબરનું બલૂન એ લોકો તુરંગની બહારથી ઊરાડવાના હતા તે એ દહાડે આખા શહેરમાં કાણ જાણે કેમ પથુ વેચાતું મળ્યું જ નહિ! આ અકસ્માતને સફાગી હું એટલા માટે કહું છું કે મને પાછળથી ખબર મળ્યા મુજબ, નાસી છૂટીને જે ગાડીમાં બેસી મારે આગળ વધવાનું હતું, તે ગાડીને રસ્તામાં ખોટી થયું પડેલું — લાકડાં બરેલાં સામટાં ગાડાં એક જગ્યાએ એકઠાં થઈ જવાથી અને ગાડાંના ઘોડાઓએ ચમકીને તોફાન કરવાથી. રસ્તાની અધવચ એ ધમાલ ચાલતી હોવાને કારણે ગાડી સહેલાઈથી આગળ વધી ન શકત અને તેથી તેમાં બેઠેલા અને મારી પાછળ પડેલા માણસોએ તુરત જ મને પકડ્યો હોત. તેથી, એ દહાડે બલૂન હાથ ન ચડ્યું અને હું ન બાગ્યો, એ સારું જ થયું.

પણ અમારી તે દિવસવાળી યોજનાનો સનકારો તો સત્તા-

વાળાઓને કાને ગયો હોવો જ જોઈએ; કેમ કે તે રાતે મારી ખારી પાછળના બેફામ જેવા સંત્રીને ધમકાવી તેનો ઉપરી અફસર તેની પાસે ખુલાસો માગતો હતો કે, તને હુકમ મળેલો છતાં તો તારી થેલીમાંથી કાઢીને બહારના ખિસ્સામાં ચાર કારતુસ તૈયાર કેમ રાખ્યાં નથી ?

હવે જરા ય વખત ખોવો પોસાય તેમ નહોતું. એટલે ઉપલા બનાવને વળતે જ દિવસે મારા મિત્રોએ મને નસાડવાનો નવો ખેત રચ્યો. તેની ખબર મને તે જ દિવસે બપોરે બે વાગે આપવામાં આવી. તે વખતે એક સત્રારી આવીને તુરંગના સત્તાવાળાઓની મારફત જ મને એક પેટી વિનાનું નાનું ઘડિયાળ આપી ગયાં. પેટી હતી નહિ તેથી એ લોકોને ઘડિયાળમાં વહેમ ખાવા જેવું કંઈ લાગ્યું નહિ. બાકી જો વહેમ પડત ને ઘડિયાળ તપાસાયું હોત તો તે સત્રારીનું આવી બન્યું હોત; કેમ કે, તે ઘડિયાળના અંદરના ઢાંકણમાંની ચિટ્ટીમાં, મીંડાળા અક્ષરે, નાસવાની નવી યોજના રજૂ થઈ હતી. વળી, એ બાઈની પોતાની પર પણ પોલીસનો ડાંગો હતો જ; કેમ કે તેઓ વિપ્લવની પ્રવૃત્તિમાં છૂટથી કામ કરનારાં હતાં, ને બહાદૂર પણ ધણાં હતાં. નહિ તો ઘડિયાળ મને પહેંચાડીને, જાણે કંઈ અસાધારણ બન્યું કે બનવાનું જ ન હોય તેમ નિરાંત જીવે પેલા પાછલા એકમાં થઈને ચાલ્યાં કેમ જાય ?

નાસવા માટે સૂચવાએલી નવી યોજના વાંચીને હું તો ચમક્યો જ, કેમ કે મામલો જીવસટોસટનો થઈ જાય તેવી વાત તેમાં હતી—તેવી અજબ મર્દાનગીની જરૂર તેમાં પડે તેવું હતું.

૪

તે દહાડે ચાર વાગે હું નિયમ પ્રમાણે બહાર નીકળ્યો અને કરવાની હતી તે નિશાની કરી. ત્યાર પછી મેં ગાડીનો ઘડઘડાટ

સાંભળ્યો. થોડી જ મિનિટમાં સામેના જાખરા બંગલામાંથી વાયોલિન પણ વાગવા માંડ્યું, અને તેના મૂર અમારા યોગાનમાં મંભળાવા લાગ્યા; પણ આ વખતે તો હું મક્કનને બીજો છેડે હતો. કેડીનો જે છેડો દરવાજાની પાસે હતો—દરવાજાથી એ સોએક કદમ દૂર હતો— તેની નજીક હું બ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે મંત્રી મારી લગોલગ હતો. “ એક વધુ આરો ” હું વિચારતો હતો— ત્યાં તો વાયોલિન એકાએક બંધ પડ્યું.

એ ખબેલ પડવાનું દારણું હું સમજી રાખ્યો ત્યાર પહેલાં તો ચિંતાબર્યો પા કલાક મારે વીતાડ્યો પડ્યો. પછી બારે બેઠાવાળાં ડાહ્યેક ગાડાં દરવાજાથી યોગાનમાં દાખલ થયાં અને તેના બીજા છેડા બહારી ગયાં.

હવે તુરત જ પેલા કામેલ વાયોલિનિસ્ટે કોન્સ્ટ્રીનું રચેલું એક અત્યંત આવેશમયું ‘ મધુર્કા ’ ગીત વગાડવા માંડ્યું—જાણે કે એથી મને સૂચવવા માગતો હોય “ પાધરા જ દોડો હવે— ખરે મોઢિ અત્યારે જ છે. ” પગથીને સામે છેડે હું પાછો પહોંચીશ ત્યાર પહેલાં વળી વાયોલિન અટકશે ને મધુર્કા મંભળાતું બંધ થશે તો મારી શી દશા થવાની, એ વિચારે મૂજતો હું ધીરેધીરે પગથીના એ છેડા તરફ સર્યો.

ત્યાં પહોંચતાં જ હું ફરી ગયો. સંત્રી મારી પાછળ પાંચ-છ ડગલોને છેટે અટક્યો હતો. “ અબધડી કે—ન કદી ” એ વિચાર, અને હજી ય સાંભરે છે કે, એ પહે મારા મગજમાંથી ઝબકીને પસાર થઈ ગયો હતો. મેં મારો ફોનલનો લીલો ‘ રૂસિંગ ગાઉન ’ ઉરાડી મેલ્યો (આ સહેલું ન જ બન્યું હોત, પણ તે એકદમ ઉરાડવાનો મહાવરો મેં કેટલી ય મુશ્કેલીએ પાડી દીધો) અને માંડ્યું દોડવા.

માંદગી તરતની ગઈ હોવાથી મને મારા સરીરબળ પર ગાડુ બરોસો જ ન હતો. તેથી, બળની કસર કરવા મેં હળવેથી દોડવાનું રાખ્યું. પણ જેવો હું ચોડાંકે ડગલાં દોડ્યો તેવી જ ખૂમાખૂમ કરી મૂકી પેલા ગાડાં ખાલી કરતા હતા એ ખેડૂતોએ: “ભા, દોડ્યો જો! રોકો! રોકો! ઝાલો એને! એ...બપ!”

પછી તો મેં જીવ લઈને નાસવા માંડ્યું, કશાનો પણ—ગાડાંએ દરવાજો પાડેલા જાડા ચીલાઓનો સુદ્ધા—વિચાર કર્યા વિના મેં બસ દોટ મૂકીને દોડવાનું જ ચાલુ રાખ્યું. દોડ! દોડ! એકે દમે દોડ!

બૂખરા ખંગલામાંથી જે મિત્રો આખું દૃશ્ય નિહાળી રહ્યા હતા, તેમણે મને પાછળથી કહ્યું તે પરથી બાલ્યવામાં આવ્યું કે પેલા સંત્રીએ અને પગથિયાં પરના ત્રણ સૈનિકોએ મારી પૂંક પકડેલી જ. એક પળે તો સંત્રી મારી એટલો નજીક હતો કે પોતે મને પકડશે જ એમ તેના મનમાં થઈ ગયેલું. તેણે કેટલી ધ વાર પોતાની રાઈફલ સીધી રાખીને મારી પીંક બણી ફેંકેલી—એવી મક્કસદથી કે, પીંદમાં બેસોનેટનો ધા કરવો. એવી ક્ષણ પણ હતી જ્યારે બારીમાંના મિત્રોને લાગેલું કે સંત્રીએ મને ઝાલ્યો જ. મને આ રીતે પકડવાની પોતાની તાકાત અને ખાતરી પર સંત્રી એટલો તો મુસ્તાક હતો કે તેને ગોળી છોડવાનું પણ બિન-જરૂરી લાગેલું. પણ હું તો તેનાથી અમુક અંતરે દોડ્યો જ જતો હતો અને દરવાજો પહોંચતાં સુધીમાં તેણે મારો પીછો પકડવો છોડી ચે દીધો હતો.

દરવાજા બહાર હું હેમખેમ પહોંચ્યો તેવો જ દોડ્યો ગાડી બણી. ત્યાં જે બેસું તેનાથી પહેલાં તો હું હેખતાઈ જ ગયો. “દગો કે શું?” એમ મારા મનમાં થયું; કેમ કે ગાડીમાં લશ્કરી ટોપીવાળો કોઈક બેઠો હતો. પણ તેના ચોભિયા પર

નજર જતાં જ મારે દેગે હાથ ચડ્યું, હમ કે તે તો એક અંગત મિત્ર—જે કે અમારા મંડળમાં જોડાયેલો નહિ—હતો.

“કૂદી પડે! અંદર—જલદી...જલદી!” તેણે મને પાસે આવવો જોઈ જૂમ મારી. હું ગાડીમાં કૂદ્યો. તેણે ગાડીવાળાને કંઈકેઈ શાલપામરી ઓઢાડતાં ફરમાવ્યું કે ગાડીને મારી જ મૂક, નહિ તો આ ત્રિવેંશ્વરથી તારો જીવ લઈશ. ગાડી પૂરપાટ દોડવા લાગી.

વચ્ચે એક ભારે જોખમ જણ મેં પસાર કર્યું હતું. ઇસ્પતાલને દરવાજે જે સૈનિક પહેરો જારતો હતો તે મને પસકવારમાં પકડી શક્યો હોત; પણ તેને મારા મિત્રોએ ઝૂંબાળી લીધો હતો. તેમનામાંના એકે (સૈનિક એક વખતે ઇસ્પતાલની પ્રયોગ-શાળામાં નોકરી કરતો તેથી ત્યાંનાં યંત્રો તેણે જોએલાં હોય) તેને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી અમુક જંતુની પૂંછડી ફેટલા ગળ લાંબી દેખાય છે એ વિશેની રાસક—અને ગરમ—ચર્ચામાં રાખ્યો હોવાથી, એ શૂળીનું વિધન કાઠે ગયું. આ વાત કાંઈને ગપ જેવી લાગે, પણ તે છે સાચી જ હકીકત.

૫

અમારી દોડતી ગાડી હવે ઝડપભેર એક માંકડી ગલીમાં વળી, અને તુરંગની દિવાલની બાલુમાં અંદર ખેડતો લાકડાં ખડકતા હતા, તેની જ બહારના ભાગમાંથી એ પસાર થઈ.

ગલી પૂરી થઈ એટલે ગાડીએ ડાબી બાલુ વાંક લીધો. એ વખતે જે એ સૈનિકો રસ્તા પર બેલા હતા, તેમણે મારા સાથીની લશ્કરી ટોપી જોઈને તેને સલામ કરી. આ જોઈને હું ઘણો ખુશ થયો, હમ કે અમને કાંઈ ઓળખી શકતું નહોતું, એ તે પરથી સ્પષ્ટ હતું. આ વેળા ગાડીવાને પણ પોતાનું મોઢું મારા તરફ ફેરવતાં મેં એ નીરખીને જોયું તો તુરત માલૂમ પડ્યું કે એ પણ એક મિત્ર જ હતો, કાંઈ સામાન્ય ગાડી હાંકનાર નહિ.

માંદગી તરતની ગધ હોવાથી મને મારા શરીરબળ પર ગહુ ભરોસો જ ન હતો. તેથી, બળની કસર કરવા મેં હળવેથી દોડવાનું રાખ્યું. પણ જોવો હું થોડાંક ડગલાં દોડ્યો તેવી જ બૂમાબૂમ કરી મૂકી પેલા ગાડાં ખાલી કરતા હતા એ ખેડૂતોએ: “ત્યા, દોડ્યો ને! રોકો! રોકો! ઝાલો એને! એ...બપ.”

પછી તો મેં જીવ લઈને નાસવા માંડ્યું, કશાનો પણ ગાડાંએ દરવાજો પાડેલા જોડા ચીલાઓનો સુહા—વિચાર ક્યાં વિના મેં બસ દોડ મૂકીને દોડવાનું જ ચાલુ રાખ્યું. દોડ! દોડ! એકે દોડે દોડ!

બૂખરા બંગલામાંથી જે મિત્રો આપું દસ્ય નિહાળી રહ્યા હતા, તેમણે મને પાછળથી કહ્યું તે પરથી બાણુવામાં આવ્યું કે પેલા મંત્રીએ અને પગધિયાં પરના ત્રણ સૈનિકાએ મારી પૂંઠ પકડેલી જ. એક પછે તો મંત્રી મારી એટલો નજીક હતો કે પોતે મને પકડશે જ એમ તેના મનમાં થઈ ગયેલું. તેણે ફેટલી ૫ વાર પોતાની રાષ્ટ્રફલ સીધી રાખીને મારી પીઠ બાણી ફેંકેલી—એવી મક્કસદથી કે, પીઠમાં એયોનેટનો ધા કરવો. એવી ફાણુ પણ હતી જ્યારે ખારીમાંના મિત્રોને લાગેલું કે મંત્રીએ મને ઝાલ્યો જ. મને આ રીતે પકડવાની પોતાની તાકાત અને ખાતરી પર મંત્રી એટલો તો મુસ્તાક હતો કે તેને ગોળી છોડવાનું પણ બિન-જરૂરી લાગેલું. પણ હું તો તેનાથી અમુક અંતરે દોડ્યો જ જતો હતો અને દરવાજો પહોંચતાં સુધીમાં તેણે મારો પીછો પકડવો છોડી ચે દીધો હતો.

દરવાજા બહાર હું હેમજેમ પહોંચ્યો તેવો જ દોડ્યો ગાડી બાણી. ત્યાં જે જોયું તેનાથી પહેલાં તો હું હેબતાઈ જ ગયો. “દગો કે શું?” એમ મારા મનમાં થયું; કેમ કે ગાડીમાં સરંરી ટાપીવાળો કેઈક બેઠો હતો. પણ તેના થોભિયા પર

નજર જતાં જ મારે હૈયે ઘણું ડ્રમ કે તે તો એક 'અંગત મિત્ર'—તે કે અમારા મંડળમાં જોડાયેલો નહિ—હતો.

“ફૂદી પડે અંદર—જલદી...જલદી!” તેણે મને પાસે આવતો જોઈ ખૂબ મારી. હું ગાડીમાં ફૂધો. તેણે ગાડીવાળાને કંઈકેઈ શાલપામરી ઓઢાડતાં ફરમાવ્યું કે ગાડીને મારી જ મૂક, નહિ તો આ રિવોલ્વરથી તારો જીવ લઈશ. ગાડી પૂરપાટ દોડવા લાગી.

વચ્ચે એક ભારે જોખમ પણ મેં પસાર કર્યું હતું. ઇસ્પતાલને દરવાજે જે સૈનિક પહોંચે લરતો હતો તે મને પલકવારમાં પકડી શક્યો હોત; પણ તેને મારા મિત્રોએ ઝંભાળી લીધો હતો. તેમનામાંના એકે (સૈનિક એક વખતે ઇસ્પતાલની પ્રયોગ-શાળામાં તોફારી કરતો તેથી ત્યાંનાં યંત્રો તેણે જોએલાં હોય) તેને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી અમુક જંતુની પૂંછડી કેટલા ગજ લાંબી દેખાય છે એ વિશેની રસક—અને ગરમ—ચર્ચામાં રાખ્યો હોવાથી, એ શૂળીનું વિધન કરી ગયું. આ વાત કાંઈને ચપ જોવી લાગે, પણ તે છે સાચી જ હકીકત.

૫

અમારી દોડતી ગાડી હવે ઝડપભરે એક સાંકડી ગલીમાં વળી, અને તુરંગની દિવાલની બાજુમાં અંદર ખેડતો લાકડાં ખડકતા હતા, તેની જ બહારના ભાગમાંથી એ પસાર થઈ.

ગલી પૂરી થઈ એટલે ગાડીએ ટાળી બાજુ વાંક લીધો. એ વખતે જે બે સૈનિકો રસ્તા પર બેસ્યા હતા, તેમણે મારા સાથીની લશ્કરી ટાપી જોઈને તેને સલામ કરી. આ જોઈને હું ધણો ખુશ થયો, કેમ કે અમને કાંઈ ઓળખી શકતું નહોતું, એ તે પરથી સ્પષ્ટ હતું. આ વેળા ગાડીવાને પણ પોતાનું મોઢું મારા તરફ ફેરવતાં મેં એ નીરખીને જોયું તો તુરત માલૂમ પડ્યું કે એ પણ એક મિત્ર જ હતો, કાંઈ સામાન્ય ગાડી હાંકનાર નહિ.

પછી અમે વિશાળ નેબ્રુકી પ્રોસ્પેક્ટના ધોરી માર્ગે નીકળ્યા. ત્યાંથી એક બાજુની શેરીમાં વળ્યા અને ગાડી એક ધરના બારણા પાસે થોભતાં, ત્યાં ઊતરી પડ્યા. ગાડીવાનને રજા આપી.

બારણામાં ચઢને દાદરે ચડ્યો. હું તે મેડીએ પહોંચ્યો તેવો જ મારી ભાળીને ભેટી પડ્યો. એ ત્યાં દુઃખી ને ચિંતાતુર, દિલે મારી, વાટ જ જોઈ રહ્યાં હતાં. તે તો મને જોઈને એકસાથે હસવા ને રોવા લાગ્યાં. પછી તુરત જ તેમણે મને કપડાં બદલાવ્યાં અને મારી મોટી બધી ઝાળખાવી દે તેવી દાઢી કાપીને ટૂંકી કરવામાં મને મદદ કરી. બીજી દશ મિનિટમાં તો મેં અને સાથીએ એ ધર પણ છોડ્યું અને રસ્તે જતી એક બગી લાડે કરી લીધી.

દરમિયાન તુરંગના અફસરો તથા પહેરેગીરોએ બની તેટલી ધમાલ કરી લીધી હતી. મારી પાછળ પડવા સારુ ગાડી મેળવવા એ લેફ્ટા આમ દોડેલા અને તેમ દોડેલા, પણ ગાડી કે બીજું કશું ય વાહન એક માઈલના વિસ્તાર સુધીમાં તો તેમના હાથમાં આવે જ શાનું? એટલામાં જે જે ગાડી કે બગી ખાલી ફરતી હતી તે દરેક મારા મિત્રોએ રોકી લીધી હતી.

બપોર ખુશનુમા હતું. સેન્ટ પીટર્સબર્ગની બહાર આવેલા જે ટાપુઓ પર ત્યાંના અમીરવર્ગ વસંતઋતુમાં સાંજેસાંજે સૂર્યાસ્તની શોભા નિહાળવા ઊતરી પડે છે તે તરફ અમે અમારી બગી હવે લેવરાવી. રસ્તે અમે વાળંદની દુકાને રોકાએલા ને ત્યાં મારી દાઢી તદ્દન કઢાવી નાખી. તે પછી મારો ચહેરો ફેટલેક અંશે અલબત્ત બદલાયો, પણ બહુ નહિ.

ટાપુઓ પર અમે બગીમાં આમતેમ ધણું રખડ્યા ને છેવટે મારા મિત્રની સૂચના પરથી નિશ્ચય કર્યો કે ચહેરના “ડોનોન”

નામે સારામાં સારા રેસ્ટોરાંમાં જઈને મારા છૂટકારાની ખુશાલીમાં ખાણીપીણીની મોજ ઉડાવવી. તે ઠેકાણે કોઈ મારી શોધ ચલાવતું નહિ આવે, એવી ખાતરી પણ મારા મિત્રે આપી અને તે ખરી હતી.

હોનોલુલુ કાર્યક્રમ પતાવીને શહેરમાં અમે પાછા આવ્યા. શહેરમાં એક જગ્યાએ એક મોટા મકાનમાં મારે માટે થોડા ખંડ લાડે રાખવામાં આવેલા; પણ હું ત્યાં જઈને રહું ત્યાર પહેલાં મારા કેટલા ય મિત્રો, એક પછી એક, હું ત્યાં સલામત હું કે કેમ તેની તપાસ કરવા પહોંચેલા. પરિણામે, એ ધર વિશે પોલિસને શક ગયો હતો ને ત્યાં તેમણે દરોડો પાડેલો — તેવી રીતે, જે ધરમાં મેં કપડાં બદલ્યાં તેની પર પણ હું ત્યાંથી નીકળી ગયા પછીના એ કલાકમાં જ દરોડો પાડવામાં આવ્યો હતો. વળી, મને દોઢે ઝાળખનારા ડીટેક્ટિવો તેમ જ પોલીસખાતામાં ને લશ્કરી ખાતામાં મારી શેંકડો છખીઓ વહેંચાએલી હોવાથી તે છખીઓ સહિતના સંખ્યાબંધ સિપાઈઓ અને સૈનિકો પણ આખા પાટનગરમાં ખીજ દિવસથી પથરાઈ ગયા હતા. આ રિથિતિમાં મારાથી ત્યાં તો રહી શકાય તેમ હતું જ નહિ. તેથી અમે પડોશના એક ગામડામાં થોડા દિવસ રહેવાની યોજવણી કરી. ત્યાં પીટર્સબર્ગના સહેલાણીઓ ઉત્તરણીએ આવતા તેથી મને કોઈ સંડેગે ઝાળખી કે પકડી શકે તેમ નહોતું; પણ પાટનગર પાસે જ હોવાથી આ જગ્યા પણ જોખમભરી તો હતી જ. તેથી મારા મિત્રોએ મને પરદેશ રવાના કરી દેવાનું નક્કી કર્યું. એ નિશ્ચય થયો તેવામાં જ છાપા દ્વારા અમને ખબર મળ્યા કે રશિયાની બધી બાબતોની સરહદ પર અને બધાં મુખ્ય બંદરે મારે માટે ચાંપતી તપાસ ચાલતી હતી. મને ઝાળખનારા માણસોને ત્યાં ખાસ ઝાણીદારો મૂકવામાં આવ્યા હતા. સર્વત્ર આવા પાકા બદોબસ્તનું કારણ એ હતું કે મારા નાસી છૂટવાની વાત સાંભળી નામદાર

રાહેનશાહ કાપાયમાન થઇ ગયા હતા. તેમનો હુકમ છૂટેલો: “એને શાંધી કાઢવો જ પડશે. ગમે તે થાય તો પણ.”

પણ અમે જુદી યુક્તિ અજમાવી અને તે પાર પાડી. રશિયાનાં બંદરો મારી વાટ જોતાં હતાં તેમને એમ ને એમ રહેવા દઇ, મેં ફિન્લેન્ડ ઓળંગ્યું; ઓસ્ત્રિયાના અખાત સુધી એ રીતે પહોંચ્યો અને ત્યાંથી સ્ટ્રીમરમાં બેસી સ્વીડન પહોંચ્યો.

મિત્રોની અંદરઅંદરની ગોઠવણ અને સમજૂતી પ્રમાણે, કેટલાક ખબર આ સમય સુધી મારાથી છુપાવવામાં આવેલા. હું સ્ટ્રીમરમાં બેઠો એટલે મારી જોડે આવેલા મિત્રે મને કહ્યું કે મારી બહેન હેલનને અને લાબી તેમજ તેમનાં બહેનને પણ, મને નસાડવાના આરોપસર પકડવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં બે જણ — મારાં બહેન અને લાબીનાં બહેન — તો નિર્દોષ હતાં, પણ આરશાહી દોષિતોને જ પકડીને ક્યાં અટકે છે ?

વચ્ચે બિલકુલ અટક્યા વિના મેં સ્વીડન પણ ઓળંગ્યું. ફિન્લિયાનિયા પહોંચ્યો અને ઇંગ્લેન્ડના બંદર હલ માટેની બોટ માટે થોડા દહાડા ત્યાં થોભ્યો. દરમિયાન, નોર્વેના બેઠૂતોની સ્થિતિ સંબંધી જે કંઈ મળી તે માહિતી ભેગી કરવામાં સમય ગાળ્યો.

ઊપડવાનો દિવસ આવી પહોંચતાં, ત્યારે હું બંદર ભણી જતો હતો ત્યારે મને વિચાર આવ્યો : “આ સ્ટ્રીમર ક્યાં વાવટા હેઠળ મુસાફરી કરતી હશે — નોર્વેનિયન, જર્મન કે ઇંગ્લિશ ?” બંદરે પહોંચતાં જ મેં મારી સ્ટ્રીમર પર યુનિયન જેક ઊડતો જોયો — જે વાવટાની નિધા હેઠળ કેટલાય રક્ષણ શોધતા રશિયન ઇટાલિયન ફ્રેંચ હંગેરિયન અને બીજા દેશભક્તોને આજ સુધીમાં રક્ષણ મળ્યું હતું.

એ પ્વજને આજે મેં આનંદલયા અંતઃકરણથી વધાવ્યો.

વિભાગ છઠ્ઠો : પશ્ચિમ યુરપ

૧

ગ્રેટ બ્રિટનમાં

૧

અમે ઇંગ્લેન્ડના કિનારાની નજીક આવતા ગયા તેમતેમ માર્ચ સીનો દરિયો તોફાને ચડવા લાગ્યો; પણ મેં તો એ તોફાનને, કુદરત સામે ટક્કર ઝીલતી-હિલોળા લેતી—અમારી આગળોટની લડતને, આનંદથી સત્કારી. અંધારી કાટડીમાં મેં જે જે વરસ ગાળ્યાં હતાં તેના અનુભવ પછી, જીવનની આવી તીવ્રતા ને આવો ઉલ્લાસ માણવા મારું રૂંધેરૂંધું તલસવું હતું.

મારો મૂળ ધરાદો તો એવો જ હતો કે માત્ર થોડાં અકવાડિયાં કે થોડા મહિના જ પરદેસમાં ગાળીને, મારા નાસી છૂટવાને લીધે રશિયામાં ચએલી હોહા ચમી જાય, એટલે પાછું ત્યાં જવું. પણ બન્યું એવું કે હું કદી પણ રશિયા પાછો ગયો નહિ.*

* આ કથન આત્મકથાની મુદત સુધી (૧૯૦૦) જ લાગુ પડે છે. પાછળથી કર્તા ત્યાં ગએલા ૧૯૨૧માં એમનું અવસાન મોસ્કોની પડોશના ગામડામાં થયું હતું.

તુરત માટે તો, હલને બંદરે ઊતરીને હું એડિનબરો જ ગયો; કેમ કે લંડનમાં તો રશિયન સરકારના ગમ્બુસો મને ઝડપી લેવા ટાંપીને જ બેડા હોય. પાછળથી, ધીરેધીરે, જોમ હું લંડન પણ ગયો, તેમ, જે અતંત્રવાદી (' એનાર્કિસ્ટ ') હિલચાલ આખા પશ્ચિમ યુરપમાં ફેલાતી જતી અને જોરથી ફેલાતી હતી, તેમાં મારે સામેલ થવાનો વખત આવ્યો. એ હિલચાલ મંબંધી આપખુદીથી ભરેલા રશિયામાં કંઈ જીવ જેવું થઈ શકે તેમ નહોતું. તેથી મારે એવા નિર્ણય પર આવવું પડ્યું કે યુરપના કામદારો તથા ઇતર કામદારવર્ગને સ્વાથથી તથા આગામી સામાજિક વિપ્લવ માટે તત્પર કરવામાં મારાથી જે બની શકે તે કરવું. સમાજની આ નવી ન્યાયપૂર્ણ ઘટના મને અખિલ માનવજાતિ માટે મહત્વની લાગી. વળી એમ પણ લાગ્યું કે આ કર્તવ્ય, વધારે નહિ તો, રશિયામાં જઈને હું જે કંઈ કાર્ય મારા દેશભાઈઓને ખાતર કરું, તેના જેટલું મહત્વનું તો છે જ.

૨

જે નામથી મેં રશિયા છોડેલું, તે જ નામવાળા પુરુષ લેવાશોક તરીકે હું હલમાં ઊતર્યો. ત્યાંથી સીધો જ એડિનબરો ગયો. ગ્રેટ બ્રિટન સહીસલામતીથી આવી પહોંચ્યો છું એવા ખબર મેં મારા રશિયાના અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જ્યુરા ફેડરેશનના થોડા જ મિત્રોને આપ્યા. ખરા સમાજવાદી કાર્યકરે પોતાની આજીવિકા માટે હમેશાં પોતાની જાત પર જ આધાર રાખવાનો હોય. તેથી મેં રહોય પાયતખ્તમાં સ્થિર થતાં વાર કામ શોધવા માંડ્યું.

આગખોટ પર મારે એક નોર્વેજિયન ગ્રેફિસરની ઓળખાણ થઈ હતી. તેણે પોતાની દેશભાષામાં પ્રગટ થતા ક્રિશ્ચિયાનિયામાંના એક વર્તમાનપત્રની નકલ મને વાંચવા આપી હતી. એ પત્રમાં,

ઉત્તર આટલાંટિક મહાસાગરનું અંશોધન કરવા ગળેલા નોર્વેના એક કાફલાનો સવિસ્તર અહેવાલ હતો. તે પરથી મેં એક નોંધ તૈયાર કરીને વિજ્ઞાનના અંગ્રેજી સામયિક 'નેચર' પર મોકલી. એ પત્ર પ્રગટ થયું ત્યારથીજ અમે બંને ભાઈઓ તે સેન્ટ પીટર્સ-બર્ગમાં મંગાવતા અને વાંચતા. મારી નોંધનો 'નેચર'ના ઉપતંત્રીએ આભાર સહિત સ્વીકાર કર્યો. અને, જે ઉદારતાનો અનુભવ મને ત્યાર પછી પણ ઈંગ્લંડમાં વારંવાર થયો છે તે દર્શાવીને ઉમેર્યું કે મારું ઈંગ્લિશ બરાબર છે—રૂઢિપ્રયોગોની બાબતમાં થોડા સુધારા કરવા પડશે એટલુંજ. અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે અંગ્રેજી ભાષા હું માત્ર પુસ્તકો પરથી રસિયામાં શીખ્યો હતો. એવા જ્ઞાનને આધારે મેં અને અલેક્ઝાંડરે જૂસ્તરશાસ્ત્રનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક તથા હર્બર્ટ સ્પેન્સરના 'પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ બાયોલોજી' રસિયનમાં ઉતાર્યા હતાં. પણ એ પુસ્તકોના જ્ઞાન તે પુસ્તકોના; તેનાથી કંઈ મને વાતચીતનું ધરગતુ અંગ્રેજી ન આવડે અને અંગ્રેજી ઉચ્ચારો પણ શુદ્ધ કે સમજાય તેવા ન થાય. આ છેલ્લી બાબતમાં તો મારે એડિનબરોમાં ભારે મુશ્કેલી પડતી; કેમ કે ત્યાંની મારી ધરધણી બાઈ મારું બોલ્યું સમજતી નહિ કે માંડ સમજતી. તેથી મારે એવી રીત શખવી પડતી કે જે કંઈ જોઈતું કરતું હોય તે હું કાગળની અમરખી પર અંગ્રેજીમાં લખું, તેની લખેલી દીકરી એ વાંચીને પોતાની માને મારી માગણી સમજાવે ને પછી જ મને એ ચીજ મળે.

૩

મેં મારી સાથે આજ્યા હતા એ પૈસા ઝડપથી ઓછા થવા લાગ્યા અને રસિયામાંનાં મારાં સગાંસાથેનો મારો પત્રવહેવાર લગભગ અશક્ય હોવાથી (મારા પત્રોને આંતરીને રોકવામાં આવતા

હતા) તેમને મારું સરનામું જાણવી શકતો નહિ. પરિણામે તેમના તરફથી કંઈ પણ મળે તેમ નહોતું. આ કારણે, લંડનમાં કંઈક વધુ નિયમસરની આવકવાળું કામ મળશે એ આશાએ ઓડનબરો છોડીને ત્યાં ગયો.

મારી આશા કૃણા. લંડન પહોંચતાં જ મેં સ્વાભાવિક રીતે 'નેચર'ના કાર્યાલયમાં જઈને, મારી ઓળખાણુ તેમને મોં. લેવાશો તરીકે આપીને, તેના ઉપતંત્રી મિ. સ્કોટ કેટ્ટીની મુલાકાત લીધી. તેમણે મને દર સોમવારે કાર્યાલયમાં આવવાનું કહ્યું. મુરપિયન ભાષાઓનાં વિજ્ઞાનવિષયક સંખ્યાબંધ સામયિકો તે દિવસે મારા મેજ પર ગોઠવેલાં હોય. તેમાંના જે લેખો વધુ મહત્ત્વના હોય તેની પર મારે કાં તો માત્ર નિશાની કરવાની હતી અથવા તેના પરથી નોંધો તૈયાર કરવાની હતી. નોંધો છપાવી અને નિશાનીવાળા લેખો તે તે વિષયના શાસ્ત્ર ઉપર મોક્ષવામાં આવતા. આ કાર્ય માટે તથા 'ટાઇમ્સ'માંની મારી વૈજ્ઞાનિક કંડિકાઓ માટે મને જે કંઈ મળતું તેનાથી મારું ગાર્કું ઠીકઠીક ચાલવા લાગ્યું.

પછી એક દહાડો મિ. કેટ્ટીને અલગાઈ પરથી ફેટલાંક રશિયન પુસ્તકો ઉતારતાં મેં જોયા. એ મારા જ ગ્રંથો નામે 'એશિયલ પીરિયડ' અને 'એરોગ્રાફી એન્ડ એશિયા' હતાં. મારા ભાઈએ અમારા પ્રિય પત્ર 'નેચર' પર તે મોક્ષેલા અને હવે તેના ઉપતંત્રીએ, રશિયન ભાષાના જાણનાર એવા એમના આ નવા લેખકને તે અવલોકનારો સોંપ્યા. ગ્રંથો હું મેર તો લઈ ગયો, પણ ભારે મૂંઝવણની વચ્ચે. અવલોકન શી રીતે લખવું? ગ્રંથો મારા જ હોવાથી તેનાં વખાણુ કરી શકું તેમ હતું નહિ; અને તેમાંના વિચારો તે મારા જ હોવાથી, મંચકારની વિરોધી ટીકા પણ અશક્ય હતી. ઘણા વિચારને અંતે મેં ઠરાવ્યું કે ખરી વાત મિ. કેટ્ટીને કહી દેવી. વળતે દહાડે તેમને મેં તે

કહી ત્યારે, છાપામાં જે કોપોલિન ત્રણે પોતે વાંચેલું તે જ હતું એમ જાણીને તેઓ ધણા પુશ થયા. પુસ્તકો વિશે તેમણે હકાપણુભરેલી સલાહ એવી આપી કે તેની સ્તુતિ કે નિંદા, એકે મારે કરવાની જરૂર નથી. વાચકોને માત્ર તેનો પરિચય મારે કરાવવો. આ પ્રમાણેની ગોઠવણુ મને અનુકૂળ લાગી, અને મિ. કેલ્ટી સાથે તો તે દિવસથી જે મૈત્રી ગંધાર્થ તે વધતી ગઈ અને હજી કાયમ છે.

હું લંડનમાં આવીને રહ્યો ત્યારે તો જાણીજોઇને જ ત્યાં જે રશિયન વિપ્લવવાદી પી. એલ. લાવ્રોફ 'ફોર્ડ' પત્ર ચલાવતો હતો તેના કાર્યાલયમાં નહોતો ગયો. આમ કરવાનું એક કારણ એટલું કે ટૂંક વખતમાં જ પાછો રશિયા જઈશ એવી ઉમેદ મને તે વખતે હતી; અને બીજું એ કે, તે કાર્યાલય પર જામુસોની આંખ હમેશાં રહેતી.

પણ ૧૮૭૬ના નવેમ્બર કે ડિસેમ્બરમાં 'ફોર્ડ'ના પત્ર-વહેવારના પાના પર મેં એક નોતરું જોયું. તેમાં લખ્યું હતું કે 'કે-કે.' ને માટે રશિયાથી એક પત્ર આવ્યો છે તે તેણે લઈ જવો. નોતરું મારે માટે જ હશે એમ ધારીને હું આખરે તે કાર્યાલયમાં ગયો અને ત્યાં તંત્રી તથા જે ભુલાવે તેના મદદનીશ હતા તેમની સાથે ટુરત જ મિત્રાચારી થઈ.

એ મુલાકાતવેળા હું ઇંગ્લંડમાં ઝાઝું રહ્યો નહિ. જ્યુરો ફેડરેશનવાળા મારા મિત્ર જેમ્સ જિલ્મીસ સાથે મારે ધણો દિલબર પત્રવહેવાર ચાલતો હતો અને જૂગોળને લગતું કેટલુંક એવું કામ મને મળ્યું કે જે હું ઇંગ્લંડમાં તેમ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં રહીને પણ કરી શકું; એટલે મેં ટુરત જ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડને મારું મથક બનાવ્યું. રશિયાથી મને આખરે જે સમાચાર આ દિવસોમાં મળવા લાગ્યા હતા તે પરથી મેં જોયું કે ત્યાં જઈને મારાથી થઈ શકે તેવું

ખાસ કામ કોઈ હતું નહિ. મારા મિત્રો સ્ટેપનિયાક, કેલ્નિટ્ઝ વગેરે તે વખતે, જમાનાઓથી તુર્કોને હાથે પીડતા બલ્ગેરિયામાંના રહેવાનિયનોનાં દુઃખ ટાળવાને પોતાથી બનતું કરતા હતા. બાલ્કનના તે ક્રાંતિવાદીઓની કુમકે તેઓ કેટલાક સ્વયંસેવકો અને નર્સો લઈને ગયાના ખખર મારા પર લખાઈ આવ્યા હતા.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જઈને હું ત્યાંના આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળના જ્યુરા ફેડરેશનમાં જોડાયો. મારા સ્વિસ મિત્રોની સલાહને અનુસરી, તે દેશમાં મેં મારું મુખ્ય મથક લા સોઝ-દી-ફ્રાન્ડ નામના સ્થળે રાખ્યું.

૨

જ્યુરાનું પ્રભાવશાળી મહામંડળ

૧

સુમાજવાદના અર્વાચીન વિકાસમાં જ્યુરાના મહામંડળે (ફેડરેશને) અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

હમેશાં એવું બનતું આવ્યું છે કે એક રાજકીય પક્ષે પોતાને માટે અમુક ઉદ્દેશ એક વાર નક્કી કર્યો હોય અને જગતને એમ પણ જાહેર કર્યું હોય કે એ ઉદ્દેશ કરતાં નીચે કે ઊંચે કોઈ જ ઉદ્દેશ પોતાને કદાપિ માન્ય રહેવાનો નથી, ત્યાર પછી એ પક્ષ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે: એક વિભાગ અસલ ધ્યેયને પૂરેપૂરા વફાદાર રહેનાર માણસોનો; બીજો, સમાધાન અને બાંધ-છોડના દિમાયતીઓનો—આલયલાઉ મુધારા સ્વીકારી લેનાર વર્ગનો.

આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળમાં આવા એ વિભાગ પડ્યા હતા. મંડળની મૂળ ભાવના તો એવી હતી કે જમીન, મિલકત અને મૂડીના હાલના માલિકા પાસેથી એ વસ્તુઓ કામદારોએ હસ્તગત કરી લેવી. પેદાશનાં સર્વે સાધનોની માલિકા તેમ જ દેશેદેશની રાજ્યસત્તા કામદારોએ જ કબજે કરવી અને એ રીતે દરેક પ્રજાના માનસમાં તેમ જ સમસ્ત જીવનવ્યવહારમાં અપૂર્વ એવી એક ક્રાંતિ આણવી, જેને પરિણામે, મનુષ્યમાત્રના ઐક્યના પાયા પર રચાએલો એવો નવો જ યુગ જગતમાં પ્રવર્તે. આ જવલંત ભાવનાએ જ સુરોપના લાખો કામદારોની ઊંધ અને ઉદાસીનતા ઉરાડી હતી તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળ બણી આખા ય અંડના સારામાં સારા શુદ્ધિમાનોને આકર્ષ્યા હતા.

મૂળ ભાવના તો એવી હતી, પણ ૧૮૭૦ની સાલમાં ફ્રાંસ જર્મનીને હાથે હાર્યા પછી સુરપના કામદારોમાં એ પેટાપક્ષ પડ્યા: એક જર્મન સમાજવાદીઓનો પક્ષ; અને બીજો ફ્રેંચ, ઇટાલિયન, બેલ્જિયન અને સ્વિસ કામદારોનો. જર્મન કામદારપ્રવૃત્તિના નેતાઓએ જોયું કે નવું જર્મની એ એકત્રિત સંગઠિત જર્મની છે, અને તેમાં હવે પાર્લિમેન્ટરી રાજ્યતંત્ર શરૂ થયું છે, માટે આપણે આપણા દેશપૂરતો જ સમાજવાદી પક્ષ દેશમાં જમાવી, એ રાજ્યતંત્રમાં જ સત્તા હાથ કરીએ અને ઉલોગોને રાજ્યની માલિકાના બનાવી દઈએ. આ પક્ષને જર્મન ધારાસભા રાઈકસ્ટેગમાં ઉત્તરોત્તર ફતેહ મળતી ગઈ—વધુ ને વધુ ફતેહ મળતી ગઈ. તેણે હવે પોતાનું નામ “સોશલ ડેમોક્રેટસ” એવું રાખ્યું અને દરેક દેશના કામદારોએ પોતપોતાના દેશમાં રાજ્યસત્તા હાથ કરવી એમ ઠરાવ્યું. કામદારપ્રવૃત્તિનું આંતરરાષ્ટ્રીય તત્ત્વ તેણે આ રીતે કમી કરી નાખ્યું. વળી તેનો નવો કાર્યક્રમ આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર-મંડળના જૂના, અસલ કાર્યક્રમ જેવો સમવાય-તંત્ર પ્રમાણેનો

નહોતો, પણ કેન્દ્રવર્તી ('સેન્ટ્રલાઈઝ્ડ') હતો. આ પક્ષનું બધું ધ્યાન ચૂંટણીઓ જીતી ધારાસભામાં વધુ બેઠકો મેળવવામાં રોકાવા લાગ્યું. ચૂંટણીઓની એવી જીત પર તેણે એવી તો એકામતા સાધવા માંડી કે બધી ટ્રેડ યુનિયનની હડતાળો વગેરે પ્રવૃત્તિનો સોશલ ડેમોક્રેટ પક્ષે વિરોધ કરવા માંડ્યો; કેમકે આ પ્રવૃત્તિઓ તેની ચૂંટણીઓને આડે આવતી તેને લાગેલી.

આ મવાલ દર્શિર્બિંદુ કામદારપ્રવૃત્તિના જહાલ પક્ષને—અસલ ધ્યેયને વળગી રહેવા આહતા નાફેરવાદીઓને—કબૂલ નહોતું. જહાલો સઘળા લેટિન પ્રજાવાળા દેશોમાં—ફ્રાંસ, સ્પેન, ઈટલી, બેલ્જિયમ સ્વિટ્ઝરલેંડમાં—બળવાન હતા. ફ્રાંસમાં ૧૮૭૦વાળા દેશના પરાભવ પછી તેમની સામે સખત કાયદા થયા હતા, પણ એ આ પ્રવૃત્તિને અટકાવી શકેલા નહિ. જહાલપક્ષ સમવાયલક્ષી હતો, કેન્દ્રવર્તી તંત્રમાં માનતો નહિ અને તેની આખી પરપરા ક્રાંતિવાદી જ હતી. તેઓ જર્મન કામદારોના ઉપર્યુક્ત વિકાસને અનુસરી શકે તેમ નહોતા.

આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળની સર્વસામાન્ય વ્યવસ્થાપક સભા ('જનરલ કાઉન્સિલ') લંડનમાં હતી તે આગળ કહ્યું જ છે. એ સભાના જે બે આગેવાનો હતા—એન્ગેલ્સ અને માર્ક્સ—તેઓ જર્મન હતા. પરિણામે, તેમની આગેવાની હેઠળ સોશલ ડેમોક્રેટ એકત્ર થયા. સામે પક્ષ સમવાયવાદીઓનો જે હતો અને જેનું જોર લેટિન મંદરૂતિવાળા દેશોમાં વિશેષ હતું, તેના અમણીઓમાં બાકુનિન તથા તેના મિત્રો હતા.

માર્ક્સિસ્ટો અને બાકુનિસ્ટો વચ્ચેનો આ કલહ એ કોઈ પણ રીતે અંગત કલહ નહોતો. સમવાયતંત્રના અને કેન્દ્રવર્તી તંત્રના પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાંતોનો એ આવશ્યક કલહ હતો. તેમાંના પહેલાને નિરંકુશ સામ્યવાદ ખર્ચે હતો અને બીજાને રાજ્યની વડીલસાઈ સત્તા ખર્ચે હતી. એકને આમવર્ગની સ્વતંત્ર કાર્યપ્રણાલી

જોઈતી હતી, પણ ખીલે ચાલુ મૂડીવાદી સમાજરચનાનો મુદ્દારે કાયદાની મદદથી મેળવવા ઇતેજર હતો. આ ઝગડો તે જીવનની બે ઊલટાસૂલટી લાવનારો—ફ્રેંચ કે લેટિન, અને જર્મન લાવના—વચ્ચે હતો. ફ્રાંસના પરાજય પછી જર્મનો એમ જ માનતા થઈ ગયા હતા કે કોઈ પણ જીવનક્ષેત્રમાં પોતાનો કક્કો જ ખરો થવો જોઈએ. આ વૃત્તિ તેઓ રાજકારણમાં તેમ વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી અને સમાજવાદમાં પણ દર્શાવવા લાગ્યા હતા. સમાજવાદનો જે અર્થ પોતાને રુચતો તેને તેઓ ‘વૈજ્ઞાનિક’ કહેતા; અને જે અર્થ અણરુચતો હતો, તેને ‘લરંગી’ ગણીને હસી કાઢતા—તેનો વિરોધ પણ કરતા.

૧૮૭૨ની સાલમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારોની જે પરિષદ હેંગ ખાતે મળી, તેમાં લંડનવાળી જનરલ કાઉન્સિલે બનાવટી બહુમતીથી એવો તાગડો રચ્યો કે બાકુનિન, તેનો મિત્ર જિવલોમ અને ખુદ ન્યુરા ફેડરેશન એ કામદારમંડળની બહાર રહે. આ લોકોની સાથે લેટિન દેશો મળી જવાના એ પણ સ્પષ્ટ હોવાથી, કાઉન્સિલે તો એટલે સુધીની ધૂષ્ટતા કરી કે આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળ જ વીખેરી નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો. એ મંડળને બદલે, થોડાક સોશિયલ ડેમોક્રેટોની બનેલી નવી જનરલ કાઉન્સિલ ન્યુયૉર્ક ખાતે—જ્યાં આ મંડળના કોઈ કાર્યકરો જ હતા નહિ ત્યાં—નીમવામાં આવી. દરમિયાન, મંડળના સ્પેનિશ ઇટાલિયન બેલ્જિયન અને ન્યુરા ખાતેના સમવાયોએ ત્યાર પછીનાં પાંચઠ વર્ષ સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખેલું. તેઓ પોતાની વાર્ષિક પરિષદો પણ તે વખતમાં નિયમસર ભરતા.

૨

હું ત્યારે રિવરઝર્લેન્ડમાં આવ્યો ત્યારે ન્યુરા ફેડરેશન એ આંતરરાષ્ટ્રીય સમવાયોનું કેન્દ્ર હતું અને અગ્રેસર હતું. બાકુનિનનું

મરણુ તો તે અરસામાં જ (૧૮૭૬ની પહેલી જુલાઈએ) થયું હતું, પણ તેની પ્રેરણા હેઠળ કાર્ય કરવાને લીધે આ ફેડરેશનને જે પ્રતિષ્ઠા અને પદવી મળેલી, તે કાયમ રહી હતી.

ફ્રાંસમાં, સ્પેનમાં અને ઇટલીમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ એવી હતી કે, ફ્રાંકો-જર્મન વિગ્રહની પહેલાં પણ જે ક્રાંતિવાદી જુસ્સો એ દેશોમાં પ્રસર્યો હતો, તે વિગ્રહ પછી પણ આંતરરાષ્ટ્રીય લાવનાવાળા એ દરેક દેશના કામદારોએ એટલી તો કાળજીથી અને મજબૂતીથી ટકાવી રાખેલો, કે આખી ૫ કામદારપ્રવૃત્તિને કચડી નાખવાની જે વૃત્તિ તે તે દેશની સરકારોમાં પ્રબળ હતી તેને અમલમાં મૂકીને સર્વાત્ર લયત્રાસની નીતિ અપત્ત્યાર કરતાં સત્તાધારીઓ અચકાતા હતાં. ફ્રાંસમાં તો રાજને પાછો ગાદીએ લાવવાની તૈયારીઓ પાંકે પાંચે થઈ ચૂકેલી. તે અમલમાં મૂકી ન શકાઈ, તે આ કારણે કે જેએટા અને કલેમેંસો જેવા મધ્યમવર્ગના પ્રજાતંત્રવાદી નેતાઓએ દેશભરને પોતાના અનુયાયીઓનાં જળવાન સ્થાનિક મંડળો વડે છાંય દીધો હતો. આ મંડળોના પ્રાણરૂપ તો કામદારો જ હતા. અને હું તો અંગત માહિતીને આધારે એટલે સુધી કહી શકું છું કે જે મોકો મળી ગયો હોત, રાજસત્તાવાદીઓને પ્રજાતંત્રવાદીઓએ ખુદલો પડકાર કરવાનો વખત આવ્યો હોત, તો ફ્રાંસમાં જે ક્રાંતિ ફેલાઈ જતી તે માત્ર મધ્યમવર્ગી પ્રજાતંત્રની લાવનાને અનુસરનારી નહિ પણ સમાજવાદના સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકનારી જ નીવડી હોત.

સ્પેન અને ઇટલીમાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. એ દરેક દેશમાં એકેક મુગટધારી રાજ્ય મોજૂદ હતો—ફ્રાંસની જેમ ફરીથી લાવવાનો નહોતો—એ ખરું. પણ એ મુગટધારીની સત્તા ટકાવનાર જે અમીરો કે ધર્માચાર્યો હતા, તેમની ઈચ્છા તો એવી હતી કે સ્પેન અને ઇટલીમાં ઢેરઢેર પ્રત્યાધાતી વલણ સરકારે સ્વીકારવું અને સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાત્રનું નિકંદન કાઢવું. ઈચ્છા તો આવી

હતી; પણ તેને બર શી રીતે આણે ? એ સૌએ જાણુતા હતા કે દેશમાં ટ્રેડ યુનયનો દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારપ્રવૃત્તિ એવું તો સખત ભેર પકડતી જાય છે અને મધ્યમવર્ગમાં પણ પ્રજાતંત્રની બાવના એટલા વેગથી જડ થાકીને ઊંડી ને ઊંડી પ્રતિદિન ઊતરતી જાય છે કે, પ્રત્યાઘાત જેવો હિમ્મત બનશે તેવાં જ આ બધા એકત્રિત થઈને ઊછળશે, રાજાની સત્તા અને તેના ટેકવનારાને ઊથલાવી પાડશે, અને દેશમાં માત્ર મૂડીવાદી પ્રજાતંત્ર નહિ પણ સમાજવાદી કામદારતંત્ર જ સ્થાપી દેશે. આ લખ સામે બોલો હતો તેથી જ તેઓ આંધળા બેકાટ જીલ્લો કરતા અટક્યા, એ નિર્વિવાદ છે. કામદારોની આ લડતમાં માર્ક્સ-પંથીઓ તો, અલગત, નહોતા જ લખ્યા. તેમણે તો ઊલટો સત્તાધારીઓને સાથ દીધેલો.

એવા વાતાવરણથી ભરેલા ક્રાંસમાં એ કાળે કાઈ સમાજવાદી પત્ર તો ન જ ચલાવી શકાતું—એ છાપવાની જ મનાઇ હતી; પણ “ માર્સેલેઈઝ ”નું રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યગીત પણ નહોતું ગાવા દેવામાં આવતું, રૂપેન અને ઇટલીમાં સમાજવાદીઓનાં પત્ર હતાં તે ઠીક ચાલતાં, તેનો પ્રચાર તે તે દેશની બહાર થતો નહિ. આ મંજોગમાં, એકમાત્ર ન્યુરા ફેડરેશનની સંસ્થા જ એવી હતી જે આ ત્રણે દેશોમાં પોતાનાં ફ્રેન્ચ ભાષામાં છપાતાં પત્રો દ્વારા કામદારપ્રવૃત્તિનું પ્રચારકામ હિંમતભેર કરે જતી; વળી, બાકુનિન-પ્રણીત અરાજકવાદી સમાજરચનાની ભાવનાઓ પણ એ જ જૂમ પર અનિયંત્રિતપણે દિવસરાત સેવી શકાતી.

મહામંડળના કેટલાક સભ્યો

જયુરના મહામંડળ ઉર્દૂ સમવાયમાં તે વખતે ગ્રંથ્યાબધ વિશિષ્ટ શક્તિવાળા પુરુષો હતા. તેઓ જુદાજુદા દેશના હતા અને લગભગ બધા ય બાકુનિનના અંગત મિત્રો હતા. તેમનામાંના જે ત્રણ સૌથી અગ્રણી હતા તે ત્રણે સ્વિસ હતા.

જેમ્સ ગ્વિલૌમ મહામંડળના મુખ્યપત્ર તરીકે જે પત્રિકા નીકળતી, તેનો તંત્રી હતો. ધંધે તે શિક્ષક હતો અને જન્મે ન્યુશાટેલના એક અમીર કુટુંબનો નખીરો હતો. તે કંઈકે ઠીંગણો અને પાતળો સરખો હતો; દેખાવે તે રોબર્ટીઅરના જેવી અક્રડાઇ અને મક્કમપણું ધરાવનાર હતો; આમ છતાં તે દિલે હિલાવર હતો અને અતલગના મિત્રો આગળ એ દિલ ખોલતો; તે નેતા થવા જ જન્મ્યો હતો, કેમ કે તેની કાર્યશક્તિ અસાધારણ અને પ્રવૃત્તિઓ તીવ્ર ને અવિરત હતી. તેણે પત્રિકાને ટકાવી રાખવા માટે પૂરાં આઠ વરસ સુધી કેટલાં ય વિદ્યોની સામે સતતપણે ટક્કર ઝીલી હતી અને સાથેસાથે સમવાયની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તે ધણો સક્રિય ભાગ લેતો. આમ કરતાંકરતાં તેને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ છોડવું પડ્યું, કેમ કે એ દેશમાં તેને આજીવિકા માટે કામ મળતું બંધ થયું હતું. તે

કાંસ જમને રહ્યો તથા ત્યાં સ્થિર થયો હતો. એ દેશના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં તેનું નામ કોઇક દહાડે અત્યંત માનપૂર્વક મંભારવામાં આવશે-આવી સરસ તેની ત્યાંની શિક્ષક તરીકેની કામગીરી હતી.

અદહેમર ચિત્સર્વેબેલ અને સિપિજિનરઃ આ બન્ને પણ સ્વિસ જાતિના ધડિયાળીઓ અને એકબીજાના બાણે પરિપૂરક હતા. અદહેમર આનંદી અને ચપળ હતો; સિપિજિનર, ગંભીર અને વિચારશીલ. અદહેમર સ્વભાવે આનંદી હોવા છતાં, કોઇ પણ આર્થિક કે રાજકીય પ્રશ્નના જોડાણમાં કામદારના દષ્ટિબિંદુથી કોતરવાની શક્તિ તેનામાં હતી. પોતે બચરવાળ હોવાથી તેને શુજરાત માટે ઘણી હાડભારી પડતી પણ તેના બેફિકર સ્વભાવને લીધે એ ધરસંસાર ખુશખુશાલ નભાવ્યે જતો. દેશદેશના કામદારોમાં તે ઘણો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. સિપિજિનરની ગાત અને વિચાર ધીરાં હતાં; તે દેખાવે અંગ્રેજ જેવો લાગતો; અને ધડિયાળનાં હાંકણાં કોતરતોકોતરતો પણ તે કામદાર-જીવનના કૂટ પ્રશ્નોની જે ઝીણવટભરી મીમાંસા કરતો તથા ચર્ચામાંથી જે ન્યાયયુક્ત અનુમાનો બાંધતો તેને લીધે સૌ કોઈને તેને માટે માનવૃત્તિ થતી.

૨

એલિસી રેક્ટુસ, લે ફ્રાંસેય અને પિન્ડીઃ આ ત્રણ મહામંડળના ફ્રેંચ કાર્યકરોમાં અગ્રેસર હતા. ત્રણેએ ‘ પેરિસ કમ્યુન ’ના બંડમાં ભાગ લીધો હતો.

રેક્ટુસ જૂગોળવિદ્યાના વિચારદ તરીકે પ્રખ્યાત હતો. તેનું જીવન અતિશય નિર્મળ-સુદ્ધાત્મવાદી, ‘ પ્યુરિટન ’ કક્ષા જેવું-હતું અને તેનું માનસ અદારમી સદીના સમર્થ એન્સાઈક્લોપીડિસ્ટસના જેવું હતું. તે એવા પુરુષોમાંનો હતો, જેઓ બીજાને પ્રેરે છે પણ જેમણે સત્તા કદી ચલાવી નથી અને ચલાવશે પણ નહિ; તે એવો

અરાજ્યવાદી હતો, જેનો અરાજ્યવાદ સર્વે હવામાનમાની સર્વે નિરનિરાળી સંસ્કૃતિઓના સુગાદ જ્ઞાનમાંથી જન્મ્યો હોય છે અને એ જ્ઞાનના અર્કરૂપ છે; તેના અંધો આ (ઓગસ્ટીનમી) સદીના શ્રેષ્ઠ અંધોમાં ગણાય તેવા અને તેની શૈલી અતીવ મુંદર અને હૃદયસ્પર્શી છે; વળી તે આટલો શક્તિમંત્ર હોવા છતાં પ્રમંથોપાત્ત પોતાના નાગેરાનો જેમ તાબેદાર થઈને વર્તી શકે છે, તેમ જાતે મોટા હોદ્દા પર હોય ત્યારે અધીનો પર દોર ચલાવેલો નથી પણ તેમનો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરવા માટે બક્ષે છે. 'કમ્યુન'વાળી લડન વખતે તે માત્ર એક રાષ્ટ્રિય લઈને સામાન્ય સૈનિક પેરે ટુકડીમાં જોડો રહીને લડ્યો હતો.

લે ફાંશિય પુખ્ત વયનો પુરુષ હતો. પહેલાં તે શિક્ષક હતો. તેને ત્રણ વાર તો દેશવંટા વેડેલા પડેલો. 'કમ્યુન'વાળી ગરબડ વખતે જે કેટલાક માટે કહેવાએલું કે તેઓ લાખો ફ્રાંક ખિસ્સામાં લઈને નારી છૂટ્યા છે, તેમાં તેનું નામ પણ જોડાતું. પણ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં તો તે લોકાંના સ્ટેશન પર માલ જાંચકનાર તરીકે મજૂરી કરતો. આ વૈતરું તેને માટે લગભગ શ્રવણેષુ નીવડેલું: 'કમ' કે તેના વૃદ્ધ શરીરનું એ ગળું નહોતું. પેરિસ કમ્યુન વિશેના તેના પુસ્તકમાં એ પ્રવૃત્તિનું ઐતિહાસિક રહસ્ય તેને ઘટતા છાયા-પ્રકાશમાં તેણે ચિતરી દેખાડ્યું છે.

મૂળે ઉત્તર ફ્રાંસનો એક મુથાર પણ પાછળથી જેને પેરિસનો દત્તક લીધેલ બાળક કહી શકાય એવો માણસ તે અમારો આજ્ઞાક અને લડાયક પિન્ડી. કમ્યુનની ઝપાઝપીઓમાં તેણે એવો તો અસાધારણ ભાગ લઈવેલો કે, ન્યારે મૂઢીવાદી સત્તાધારીઓનાં લશ્કરે વર્સાઇલથી આવીને પેરિસમાં અવેશ કર્યો, ત્યારે એક બે નહિ પણ ત્રણત્રણ ખીજા કામદાર લડવૈયાઓને પિન્ડી ધારીને ગોળીએ દેવામાં આવેલા. એ લડાઈ પછી એક બહાદુર દરજ્જા યુવતીએ તેને પોતાના ઘરમાં સંતાડેલો. તે બાઈનું ઘર ન્યારે સત્તાવાળાઓએ

તપાસ્યું ત્યારે પણ જરાય શંકાતે ખોલા વિના તેણે પિન્ડીને સહીસલામત રાખ્યો. પાછળથી તે તેની પત્ની ચર્મિ એવામાં મામલો તો એ હતો કે બારબાર માસ લગી તો તેઓ પેરિસ છોડી શકે તેમ નહોતાં. આખરે જ્યારે ત્યાંથી નીકળી શકાયું, ત્યારે તેમણે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં આવીને ઘર કર્યું હતું. અહીં પિન્ડી ધાતુપરીક્ષકનું કામ શીખ્યો અને થોડા વખતમાં જ તેમાં તેણે ભારે નિપુણતા મેળવી. દિવસે તે લાલચોળ ધખતી પોતાની લઢીએ કામ કરતો અને રાત્રે મહામંડળના ગ્રંથાલય પર બેસતો. આ કામમાં તેના બે શુભોનું સંમિશ્રણ થતું : વિશ્લેષવાદીનો ઉગ્ર આવેશ તથા પેરિસિયન કામદારને સહજ એવી સમજશક્તિ તથા વ્યવસ્થાશક્તિ.

એક યોથા ફ્રેંચમેન પોલ ખૌસેનો ઉલ્લેખ પણ અહીં કરવો જોઈએ. તે ‘ક્રમ્યુન’વાળાઓમાંનો નહિ હતાં વિશ્લેષવાદી તો હતો જ. તે ડોક્ટરનો ધધો—તે વખતે, જુવાનીમાં—કરતો. તેનું ચિત્ત ઘણું જ ચંચળ, તીક્ષ્ણ અને તોફાનખાજ હતું. તેને કોઈ પણ વિચાર એક વાર સૂર્યો એટલે જાણે કે ભૂમિતિના અને તર્કશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને આધારે તે એ વિચાર પરથી નિર્ણયો તારવવાનો જ. સરકારોનાં તંત્ર અને કાર્યોની જોરદાર દીકાઓ કરવે તે પાવરધો હતો. કેટલાંય કામો એકસાથે કરવાનો વખત તે કોણ જાણે ક્યાંથી ચ મેળવતો; એક ફ્રેંચ અને એક જર્મન, એમ બે પત્રોનું તો તંત્રીપણું કરે; રોજના કુડીબંધ કાગળો લખે; સાંજને પહોરે કામદારોની મહેફિલ ભરાય તેમાંય તેનો જાણે પ્રાચુર્ય ખનીને સંચરે; જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કામદારોની દળબંધી વ્યવસ્થાપૂર્વક કરવા પણ તૈયાર જ હોય. આવો ઉત્સાહભૂર્તિ અને કાર્યદક્ષ એ તરવરિયો જુવાન હતો.

અમારા છટાલિયન સહકારીઓમાંના બેનાં નામ સમાજ-વાદના ઇનિહાસમાં એક કરતાં વધુ પેઢી લગી વાદ રહી

જાય તેવાં છે. તે બેઉ—કેફિઅરો અને માલાટેસ્ટા—પણ બાકુનિનના અંગત મિત્રો હતા.

કેફિઅરો એક પરમ ભાવનાશાળી પુરુષ હતો. પોતાની સઘળી દોહત પોતાના ધ્યેયને ખાતર તેણે અર્પણ કરી દીધી હતી અને એવું સંપૂર્ણ સ્વાર્પણ કર્યા પછી કાલ સવારે પોતે શું ખાશે તેની ચિંતા તેણે કદી કરી નથી. તે અસામાન્ય વિચારક પણ હતો અને તત્ત્વદર્શનનાં ચિંતનોમાં મગ્ન રહેતો. આમ-તો તે કોઇનો વાળ પણ વાંકો કરે તેવો નહોતો, પણ જરૂર પડ્યે રાઇફલ ખંભે ચડાવીને બેનેબે-તોના પહાડોમાં બંડ જમાવવા પોતાના સાથીઓની જોડે નીકળી પડતો—કંઈ નહિ તો લોકોને પોતાના આચરણથી એવો દાખલો બેસાડવા તે આમ કરતો, કે કર ઉધરાવનારની સામે થોડું ધાંધલ મચાવવું એ નથી બંડ કે નથી વિપ્લવ; એ તો કોઈ અનેાખી જ વસ્તુ છે.

માલાટેસ્ટા વૈદકનો વિદ્યાર્થી હતો. તેણે પોતાના દાકતરના ધંધાની કારકિર્દી અને પૈસોટકો, બંને વિપ્લવને ખાતર જતાં કર્યાં હતાં. આવેશની અખંડ જ્વાળા તેને હંમેશાં બળતી અને ભુદ્ધિપ્રભાવમાં પણ કંઈ કમ નહોતો. તે પણ શુદ્ધ ભાવનાબક્ત હતો. આજે પચાસની ઉંમરે પણ તેની એ ભક્તિ એટલી સતેજ છે કે આજ સાંજે પોતે વાળુ ક્યાં કરશે કે પચારી ક્યાં પામશે તે વાતની જોમ તેને જાણુ હોતી નથી, તેમ ચિંતા પણ હોતી નથી. ધરખારની કશી ઉપાધિ વિનાનો તે લંડનના રસ્તા પર દિવસે શરખત વેચીને તેની આવકમાંથી પોતે ગુજારો કરતો અને રાતે ઈટાલિયન વર્તમાનપત્રો માટે ચટકદાર લેખો લખતો. કોઇ વાર ફ્રાંસમાં કેદખાને પડે, છૂટકારો પામે, ત્યાંથી દેશનિકાલ યાય; કોઈ વાર પાછો ઇટલીમાં ઝડપાઈ જાય; પાછળથી કોઈ એકાંત બેઠ પર કાળે પાણીએ કઢાય, નાસી છૂટે ત્યાંથી, અને ફરીથી ઇટલીમાં છૂપા વેશે આવી પહોંચે; આવી તેની જિંદગી હતી.

તે હમેશાં આમ-શુ' ઇટલીમાં, શુ' પરદેશોમાં-લડત જ્યાં ખરેખર જામી હોય ત્યાં જ ઝંપલાવતો. જરા પણ જા'પ્યા વિના સતત ત્રીસ વરસ લગી તે આવી રીતે મંડ્યો રહ્યો છે. અમારામાંનો કોઈ પણ તેનાથી છૂટો પડ્યા બાદ તેને જ્યારે ફરીથી કોઈ સ્થળે બેટી જાય, ત્યારે તે એમ જ પૂરી સજ્જ ભોગવીને કે બેટમાંથી ભાગીને આવ્યો હોય. ને પછી તે ફરી વાર લડતમાં ઝુકાવતો તે પણ પહેલાં જેવી જ જૂતવ્યાથી, દુશ્મનો કે જોલરો પ્રત્યે પહેલાં જેવા જ અદ્વેષથી, -કોઈ પણ મિત્રને માટેનું તેનું શ્રિમત પણ હમેશાં એકસરખું જ મીઠું હોવાનું; અને તેવી જ એકસરખી મીઠાશથી તે હરકોઈ મંજોગમાં કોઈ બાળકને પણ લાડ લડાવતો જેવામાં આવતો.

તે વખતે ઘણાખરા રશિયન સમાજવાદીઓ તો જર્મનીના સોશયલ ડેમોક્રેટોના પક્ષમાં ભળેલા હોઈ, તેમનામાંના થોડા જ અમારી જોડે હતા. તેમાંના બેનો ઉલ્લેખ અહીં થવો જ જોઈએ: પ્રસિદ્ધ ક્રાંતિવાદી હર્જનનો ઉમરાવ મિત્ર ઝુકોવ્સ્કી, જે એક તેજસ્વી અને મંદકારી યુવાન હતો અને જેની કામદારોને પ્રેરવાની શક્તિ જ્વલંત અને અસાધારણ હતી; અને સોફોલોફ-જે પહેલાં રાશયન લશ્કરમાં અફસર હતો અને જેનાં ઝમકદાર લખાણોન પ્રતાપે મંજ્યાબંધ રશિયનો સમાજવાદના પંથમાં ભળ્યા હતા. આ સિવાય જર્મનોમાંથી વર્નર અને રિન્કે તથા સ્પેનિયર્ડોમાંથી અલબારાસિન પણ અમારા સહકારીઓ હતા. પરંતુ મને લાગે છે કે એ સર્વનાં આ ઝાંખાં રેખાચિત્રો પરથી વાચકને તે માન અને પ્રેમનો કશો ખ્યાલ નથી આવવાનો, જે માનપ્રેમ અમારા પ્રત્યેકના દિલમાં આ દેશદેશના અપૂર્વ સ્વાર્પણીઓને માટે હતાં. વળી મેં અહીં જે નામો આપ્યાં છે તે તો એવાઓનાં જ જેઓ લેખકો યા તો પરિષદપ્રતિનિધિઓ તરીકે વત્તીઓછી ખ્યાત પામ્યા હોય. પણ જ્યુરાના તે સ્મરણીય સમવાયમાં એવા કેટલાય અપ્રખ્યાત

સૈનિકો હતા, જેઓ કોઈ પણ સાહસમાં કોઈ પણ વખતે સાથ દેતા ખડે પગે તૈયાર હતા અને પોતાને ઝોંપાએણું કામ નાનું છે કે મોટું, તેનાં મહાન પરિણામ નીપજશે કે માત્ર પોતાને અને કુટુંબને એ કામ અતે ચિંતાકારી જ નીવડશે, તેનો જરા સરખો પણ વિચાર કર્યા વિના, એકચિત્તે ફરજ બાબતવામાં જ ધન્યતા માનતા.

૪

નવીન સમાજરચના

૧

સ્વિત્ઝર્લૅન્ડનાં બધાં શહેરોમાં, લાસોઝ-દ-ફોન્ડ્રા, દવાપાણી તેમ જ સારી વનસ્પતિની દૃષ્ટિએ, સૌથી ઓછું આકર્ષક છે; પણ કેન્દ્ર તરીકે એ ધણું સુગવડભરેણું હોવાથી અમારે ત્યાં અમારું મથક રાખવું પડ્યું હતું. પિન્ડી સ્વિસિજર અને અલ્પ-બરાસિન ત્યાં જ રહેતા હતા અને ત્યાંથી હું વારંવાર ન્યુ શાટલ જઈને ગ્વિલૌમને તથા સેન્ટ હમિએર જઈને સ્વિસગવેએસને મળી શકું તેમ હતું.

મને ગમતું તેવું પ્રવૃત્તિમય જીવન હવે મારે માટે શરુ થયું. અમે ધણી સલાઓ ભરતા. અમારાં નિવેદનપત્રો અમે જતો જઈને ઉપાહારગૃહો તથા કારખાનાંમાં વહેંચી આવતા. કાર્યકરોની વિભાગી સલા અકવાડિયામાં એક વાર મળતી. ત્યાં ધણી આવેશ-મય ચર્ચાઓ થતી. વળી, જે જુદાજુદા રાજકીય પક્ષો પોતાની સલાઓ ભરતા તેમાં પણ અમે અરાજ્યવાદનો સંદેશ સુણાવવા જતા. આ કામો માટે હું ધણી વાર મુસાફરીએ જતો, વિભાગ-વિભાગના મંત્રીઓની મુલાકાત લેતો અને તેમને મદદ કરતો.

એ શિયાળામાં અમને સહાનુભૂતિ તો ધણી મળી, પણ ઘડિયાળના ધંધા માટે એ વખતે મામલો ઘણો બારીક હોવાને કારણે અમારું કામ ઇચ્છીએ તેટલું નિયમસર થઈ શકતું નહિ. કામદારોમાંના અર્ધેઅર્ધ કાં તો બેકાર હતા, અથવા તો તેમને કામ બહુ થોડું મળતું. આ કારણને લીધે, શહેરસુધરાઈએ માત્ર પડતર કિંમતે જમવાનું પૂરું પાડવાની વીથીઓ ખોલવી પડી હતી. સહકારી ધોરણે ચાલતું જે કારખાનું શહેરના અરાભ્યવાદીઓએ ચાલુ કર્યું હતું અને જેની સંવર્ણ આવક તેના સર્વ સભ્યોમાં સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવાતી હતી, તેની પ્રતિષ્ઠા જીતી હોવા છતાં તેને કામ ઝાડું મળતું નહિ. એ દિવસોમાં સ્વિષ્ટિજર જેવા કારીગર અને ફિલસફને રોટલો પામવા સારુ જિન સાફ કરવાનું કામ સ્વીકારવાની ફરજ પણ પડી હતી.

એ વર્ષમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના પાટનગર બર્નમાં એક લાલ વાવટાના સરઘસમાં અમે સૌએ ભાગ લીધો હતો. એ વખતે યુરોપના બીજા જાગોમાં કામદારપ્રવૃત્તિ સામેના પ્રત્યાઘાતનું જે મોજું ફરી વળ્યું હતું, તેની અસર હેઠળ બર્નના સત્તાધીશોએ, દેશના બધારણની ઉપરવટ જઈને પણ કામદારસંઘના એ નિરાશ સામે મનાઇ-હુકમ કાઢ્યો હતો. અમે સૌએ ‘પેરિસ કમ્યુન’ની સંવત્સરીને દબાડે લાલ વાવટા સાથે સરઘસ કાઢીને તે હુકમનો ભંગ કર્યો. સરઘસ સભાસ્થળે પહોંચતાં સુધીમાં અમારે પોલિસ સાથે અથડામણ ચલેલી જ, જેને પરિણામે એ અમારા અને એતેમના માણસો ધાયલ થયા હતા. આ ધમાલને અને પણ અમારી સલા ફતેહમંદીથી ભરાઈ જ. પાછળથી ત્રીસ જણ પકડાએલા અને તેમનો મુકદ્દમા પણ ચાલ્યો હતો. પણ પ્રજાની લાગણી અમારી તરફેણમાં એટલી બધી હતી કે માત્ર ત્રણત્રણ માસની હજીવી સજા જ એ લોકોને સત્તાધાતાઓ કરી શક્યા. આ રથને એ ખાસ બાગન નોંધતા જોઈએ : અમારા સંઘમાં જેઓ નેતા જેવા મનાતા હતા

અરસપરસના રીધા અને અપરતંત્ર કરારની રૂએ જ હોય: જેમ, હમણું રેલવેઓ અને ટપાલનાં ખાતાં દેશદેશના નિર્વિદ્ધ વહેવાર માટે પરસ્પર સહકાર કરે છે (જોકે તેમના હેતુઓ તો સ્વાર્થપ્રધાન છે એમ કહેવું જોઈએ) તેમ; અથવા તો હમણું જેમ પ્રાંતપ્રાંતના કે દેશદેશના સાધકિત્તરો કે શિક્ષકો બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માટે કે માત્ર આનંદ માટે એકબીજા સાથે મળીને કામ કરે છે, તેમ. આ યોજનામાં ઉત્પાદન, શોધો અને વ્યવસ્થાનાં નવાંનવાં રૂપો વિકસાવવાની સ્વતંત્રતા પૂરેપૂરી રહેશે. વ્યક્તિની પોતાની અંતઃસ્ફુરણાને ઉત્તેજન મળશે અને કૃત્રિમ એકરૂપતા તથા કેન્દ્રીકરણ પ્રત્યેના સમજા વલણને ઉત્તેજન મળતું બંધ થશે. ઉપરાંત, આ સમાજ જેને બદલી શકાય જ નહિ તેવાં રૂપો ધરીને જડ બની જશે નહિ; કારણ, તે એક સજીવ, ખીલતી વસ્તુ હશે. તેમાં કોઈ તરેહના રાજ્યતંત્રની કે સરકારની જરૂર રહેવાની નહિ, કેમ કે હમણું સરકારો જે જે ફરજોને માટે એમ ધારે છે કે પોતે તે બજાવવી જોઈએ તે ફરજો નવી ગોઠવણ પ્રમાણે તો ઐચ્છિક કરારોથી અને સમવાયને લીધે મળતી સગવડોને પરિણામે જ બજાવશે. વળી, એ સમાજમાં માણસમાણસ તેમ જ સમુદાયસમુદાય વચ્ચેના કળિયાનાં કારણો ઘણાં ઓછાં થવાનાં હોવાથી, તથા જે થોડા કળિયા અવારનવાર ઊભા થશે તેનો નિકાલ લવાઈપંથથી જ કરવાનો હોવાથી પણ, હાલના પ્રકારના રાજ્યતંત્રની જરૂર રહેશે નહિ.

સમાજમાં જે આવું પરિવર્તન કરવાની આશા અમને હતી તેની અગત્યને કે તેના મહત્ત્વને અમારામાંના કોઈ જોવુંતેવું ગણતા નહોતા. અમારી મુશ્કેલીઓનો અને ધૈર્યની જરૂરનો ખ્યાલ અમને હતો. અમે સમજતા હતા કે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ પામવાના સાધન તરીકે જમીન મકાનો કારખાનાં ખાણો વગેરેની ખાનગી માલિકી આવશ્યક હોવા વિશેનાં જે મંતવ્યો પ્રચલિત છે તેમ જ માણસોને કામ કરવાની ફરજ પાડવાના સાધન તરીકે પગાર-પદ્ધતિની પણ

જે આવશ્યકતા મનાય છે, તે કંઈ એકદમ પલટાવાની નથી અને માલિકીના અને ઉત્પાદનના સમાજીકરણની ઉચ્ચતર ભાવનાઓ માટે સહેજે સ્થાન કરી આપવાની નથી. અંમે બાણુતા હતા કે ખાનગી માલિકી વિશેના ચલણી ખ્યાલો બદલાય ત્યાર પહેલાં, થકવી દે એટલું બહું પ્રચારકામ કરવું પડશે; લાંબાએ જ જતી લડતો લડવી પડશે; હાલ માલિકી વસોના જે ખ્યાલો છે અને પ્રકારો છે, તેની સામે વ્યક્તિ તેમ જ સમુદાયે બંડો ઉઠાવવાં પડશે; કેટલાય બેગો આપવા પડશે, વિપ્લવો વેઠવા પડશે અને પુનર્વિધાનના કેટલાય પ્રયાસો-પ્રયોગો પણ-ફરીફરીને કરવા પડશે. અને અમે એ પણ સમજતા હતા કે રાજ્યસત્તાની અગત્ય વિશેના જે જે પ્રચલિત ખ્યાલોની વચ્ચે આપણે સૌ ઉછર્યા છીએ, તેનો ત્યાગ સંસ્કૃતિવાન જનસમાજ સહેજે કરવા ઇચ્છશે નહિ અને કરી શકે પણ નહિ. સત્તાની બાબતમાં પણ સમાજનું એ નવું ઘડતર શક્ય થાય ત્યાર પહેલાં, તેને ગળે આ વાત ઉતારવી પડશે કે ખરી રીતે તો જે વસ્તુ તમારી એકમેકની સાથે હળીમળીને વસવાની ભાવનાને લાગણીઓને અને ટેવોને આભારી છે, તેનું આરોપણ તમારા રાજ્યાધિકારીઓ પર અને તેમના કાયદાઓ પર કરવામાં તમે બૂલ ખાધી છે. એ બૂલનું બાન દુનિયાને કરાવવા માટે વર્ષો ને વર્ષો સુધી અખંડ પ્રચારકામ કરવું પડશે; સત્તા સામે અમુક અંશે બંડો વારંવાર ઉઠાવવાં પડશે; તેમ જ, ઇતિહાસના આજ સુધીમાં બણાએલા ધણાક પાઠો પણ ભૂલવા પડશે. આ બધી વાતની અમને ખબર હતી. પણ સાથેસાથે અમને એ ખબર પણ હતી કે સમાજ તથા સત્તાની સુધારણાનો જે ઉપદેશ અમે કરતા હતા, તેને અંગેનું અમારું કામ માનવપ્રગતિના ચઢતા ભુવાળને અનુકૂળ જ હતું, પ્રતિફૂળ નહિ.

૩

ત્યારે હું કામદારવર્ગ સાથે અને વધુ સુશિક્ષિતોમાંના કામદારોના સમભાવીઓ સાથે નિકટના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારે મને

તેઓ પણ ઝપાઝપી વખતે સામાન્ય સૈનિકાની જેમ જ લડ્યા હતા; જેમણે પોલિસોને ધાયત્ત કરેલા તેઓ પોતાની મેળે જ જાહેર થયા હતા. તેમને કશું છુપાવવાપણું હતું નહિ, કેમ કે પોતાની લડત સિદ્ધાંત ખાતર છે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા.

પણ સ્વિસ સરકારે મનાઈદુક્રમ તો કાયમ જ રાખેલો. તેને દૂરીથી તોડવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. સેન્ટ ઇમિએર ખાતે અમારી વાર્ષિક પારપદ તેવામાં મળવાની હતી. તેને અંગેના સરઘસમાં લાલ વાવટો આગળ ધરીને ચાલવાનું અમે ઠરાવ્યું. ગોડવણ પ્રમાણે અમે કૂચ શરૂ કરી. સરકારવાળા પણ બધી રીતે તૈયારીમાં જ હતા. તેમણે ચાલુ પોલિસ ઉપરાંત લશ્કરની ગોડવણ પણ રાખેલી. જે ચોકમાં પોલિસફોજ ખડી હતી, તે તરફ અમે નીકળ્યા ત્યારે અમારું મોઢું દળ, અડગપણું અને ભારે તૈયારી જોઇને શહેરના શાણા મેપરે વિચાર્યું કે જે અટકાયત કરીશું તો નાહક લોહી રેડાશે અને તેને પારણામે પણ આ લોકો પોતાનું ધાર્યું કરવાના જ. તેથી તેણે અમને બિનખર્ચે કૂચ કરવા દીધી. અમે સભાસ્થાને સીધા પહોંચ્યા અને પરિવહ ભરી. અમારામાંના કેઈને લડાઈ જોઇતી નહોતી; પણ સત્તાવાળાના દોરડામાંથી વર્તતે અમારાં મન પહેલેથી જ એવાં ઉશ્કેરેલાં, કે અમે સભાસ્થાને પહોંચ્યા ત્યારે ખેમાંની કંઈ લાગણી—નકામી લડાઈ ન વડોરવી પડી તેથી મનને મળેલી રાહતની લાગણી; કે લડવાની તક જતી કરવી પડી તે માટેના ખેદની લાગણી—અમારાં દિલમાં પ્રધાનપદ ભોગવતી હતી, તે કળતું મુશ્કેલ છે. માનવી બહુ કસુતર^૧ ડાણી છે.

૨

પરંતુ અમારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તો જુદી હતી: એ પ્રવૃત્તિ એટલે અતંત્રદીક્ષ ('એનાર્કિસ્ટ') સમાજવાદનાં વ્યવહારુ તેમ

૧ કસુતર = સમજવું સહેલું નહિ તેવું. (મૂળમાં 'કોમ્પ્લેક્સ' છે.)

જ સૈદ્ધાંતિક સ્વરૂપોનો વિચાર કરવો અને તેને માટે કાર્ય કરવું. અને આ દિશામાં મહામંડળે એવું કંઈક નિઃશંક દરી બતાવ્યું છે જે ચિરંજીવ રહેશે. અમે જોયું કે સંસ્કૃતિવાન પ્રજાઓમાં સમાજરચનાના એક નવા સ્વરૂપના અંકુર ફૂટતા આવે છે અને આ રચના જૂની સમાજરચનાનું સ્થાન રફતેરફતે લેવાની છે. એ નવીન સમાજમાં બધાં ય માણસ સમાન દરજ્જાનાં હશે. હમણાં પડે છે તેવી ફરજ તેમને નહિ પડે કે તેમના હાથ અને મગજની શક્તિઓનો જે ખરીદનાર હોય તેનું મન ચાહે તેમ બેજવાબદારીથી વાપરવા માટે માણસોએ પોતપોતાની શક્તિ તેને વેચવી પડે. નવા સમાજમાં દરેક માણસના જ્ઞાન અને ઉત્પાદન-શક્તિને એવી રીતે નિયોજવામાં આવશે જેથી તેનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પૂરેપૂરું જળવાઈ રહે અને સાથેસાથે સમગ્ર સમાજનું દ્વિત વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં સાધી શકાય. આ સમાજ સંખ્યાગ્રંથ મંડળો અથવા ધોળોનું બનેલું હશે, કે જેનું દરેક મંડળ કે ધોળ એક વિશાળ સમૂહ-તંત્ર અથવા તો સમવાય ('ફેડરેશન')ના રૂપે અરસપરસ જોડાયેલું રહેશે. સમવાય એવા હેતુઓને અંગે જ સમજવાનો જેવામાં તેની જરૂર પડે. તે સિવાય દરેક ધોળની પોતાની સ્વતંત્રતા અવિચ્છિન્ન રહે—સમવાયસત્તા અતિમોટા પ્રમાણમાં કેન્દ્રિત કદી ય થવી જોઈએ નહિ. આ પ્રકારની રચના જેમ ઉત્પાદનનાં તેમ અથવા બધાં સાધનો માટે કરવાની: ઉત્પાદનનાં ખેતીવિષયક, ઔદ્યોગિક, બૌદ્ધિક અને કલાવિષયક સાધનો માટે; તથા વ્યયનાં રહેઠાણો, ગેસ, ખોરાકી અને ગામસફાઈ જેવાં સાધનો માટે. આ દરેક હેતુ માટે પહેલાં ગામ કે શહેરનો ધોળ બંધાય, તેમાંથી પ્રાંતવાર મોટા ધોળ બંધાય અને છેવટ આખા દેશનો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સમવાય રચાય. એ દરેક ધોળ અને સમવાય માત્ર પોતાની નહિ પણ દેશની અને જગતની સર્વ પ્રકારની જરૂરોને—આર્થિક, નૈતિક, બુદ્ધિના અને કલાના વિષયોની જરૂરોને—લક્ષમાં રાખીને પ્રવૃત્તિ કરતો હોય. ધોળોધોળનું અથવા તો રાષ્ટ્રીય સમવાયેસમવાયનું જે સમૂહતંત્ર રચાય તે

અરસપરસના સીધા અને અપરતંત્ર કરારની રૂપે જ હોય: જેમ, હમણાં રેલ્વેઓ અને ટપાલનાં ખાતાં દેશદેશના નિર્વિઘ્ન વહેવાર માટે પરસ્પર સહકાર કરે છે (જોકે તેમના હેતુઓ તો સ્વાર્થપ્રધાન છે એમ કહેવું જોઈએ) તેમ; અથવા તો હમણાં જેમ પ્રાંતપ્રાંતના કે દેશદેશના સામકિલ્લરો કે શિક્ષકો બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માટે કે માત્ર આનંદ માટે એકબીજા સાથે મળીને કામ કરે છે, તેમ. આ યોજનામાં ઉત્પાદન, શોધો અને વ્યવસ્થાનાં નવાંનવાં રૂપો વિકસાવવાની સ્વતંત્રતા પૂરેપૂરી રહેશે. વ્યક્તિની પોતાની અંનઃસ્ફુરણાને ઉત્તેજન મળશે અને કૃત્રિમ એકરૂપતા તથા કેન્દ્રીકરણ પ્રત્યેના સંધળા વસ્તુને ઉત્તેજન મળતું બંધ થશે. ઉપરાંત, આ સમાજ જેને બહારી શકાય જ નહિ તેવાં રૂપો ધરીને જડ બની જશે નહિ; કારણ, તે એક સજીવ, ખીલતી વસ્તુ હશે. તેમાં કોઈ તરેહના રાજ્યતંત્રની કે સરકારની જરૂર રહેવાની નહિ, કેમ કે હમણાં સરકારો જે જે ફરજોને માટે એમ ધારે છે કે પોતે તે બળવથી જોઈએ તે ફરજો નવી ગોકવણ પ્રમાણે તો ઔચ્છિક કરારોથી અને સમવાયને લીધે મળતી સગવડોને પરિણામે જ બળવાશે. વળી, એ સમાજમાં માણસમાણસ તેમ જ સમુદાયસમુદાય વચ્ચેના કળિયાનાં કારણો ધણાં ઓછાં થવાનાં હોવાથી, તથા જે થોડા કળિયા અવારનવાર ઊભા થશે તેનો નિકાલ લવાદર્પયથી જ કરવાનો હોવાથી પણ, હાલના પ્રકારના રાજ્યતંત્રની જરૂર રહેશે નહિ.

સમાજમાં જે આવું પરિવર્તન કરવાની આશા અમને હતી તેની અગત્યને કે તેના મહત્ત્વને અમારામાંના કોઈ જેવુંતેવું ગણતા નહોતા. અમારી મુશ્કેલીઓનો અને ધૈર્યની જરૂરનો ખ્યાલ અમને હતો. અમે સમજતા હતા કે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ પામવાના સાધન તરીકે જમીન મકાનો કારખાનાં ખાણો વગેરેની ખાતરી માલિકી આવશ્યક હોવા વિશેનાં જે મંતવ્યો પ્રચલિત છે તેમ જ માણસોને કામ કરવાની ફરજ પાડવાના સાધન તરીકે પગાર-પદ્ધતિની પણ

જે આવશ્યકતા મનાય છે, તે કંઈ એકદમ પલટાવાની નથી અને માલિકીના અને ઉત્પાદનના સમાજકરણની ઉચ્ચતર ભાવનાઓ માટે સહેજે સ્થાન કરી આપવાની નથી. અમે જાણતા હતા કે ખાનગી માલિકી વિશેના ચલણી ખ્યાલો બદલાય ત્યાર પહેલાં, થકવી દે એટલું બધું પ્રચારકામ કરવું પડશે; લંબાયે જ જતી લડતો લડવી પડશે; હાલ માલિકી વિશેના જે ખ્યાલો છે અને પ્રકારો છે, તેની સામે વ્યક્તિ તેમ જ સમુદાયે બંડો ઉઠાવવાં પડશે; કેટલાય બોગો આપવા પડશે, વિપ્લવો વેઠવા પડશે અને પુનર્વિધાનના કેટલાય પ્રયાસો-પ્રયોગો પણ-ફરીફરીને કરવા પડશે. અને અમે એ પણ સમજતા હતા કે રાજ્યસત્તાની અગત્ય વિશેના જે જે પ્રચલિત ખ્યાલોની વચ્ચે આપણે સૌ ઉછર્યા છીએ, તેનો ત્યાગ સંસ્કૃતિવાન જનસમાજ સહેજે કરવા ઇચ્છશે નહિ અને કરી શકે પણ નહિ. સત્તાની બાબતમાં પણ સમાજનું એ નવું ઘડતર શક્ય થાય ત્યાર પહેલાં, તેને ગળે આ વાત ઉતારવી પડશે કે ખરી રીતે તો જે વસ્તુ તમારી એકમેકની સાથે દળીમળીને વસવાની ભાવનાને લાગણીઓને અને ટેવોને આભારી છે, તેનું આરોપણ તમારા રાજ્યાધિકારીઓ પર અને તેમના કાયદાઓ પર કરવામાં તમે જૂલ ખાધી છે. એ જૂલનું લાન ફુનિયાને કરાવવા માટે વર્ષો ને વર્ષો સુધી અખંડ પ્રચારકામ કરવું પડશે; સત્તા સામે અમુક અંશે બંડો વારંવાર ઉઠાવવાં પડશે; તેમ જ, ઇતિહાસના આજ સુધીમાં બણાએલા ઘણાક પાઠો પણ જૂલવા પડશે. આ બધી વાતની અમને ખબર હતી. પણ સાથેસાથે અમને એ ખબર પણ હતી કે સમાજ તથા સત્તાની સુધારણાનો જે ઉપદેશ અમે કરતા હતા, તેને અંગેનું અમારું કામ માનવપ્રગતિના ચટતા જુવાળને અનુકૂળ જ હતું, પ્રતિફળ નહિ.

૩

ત્યારે હું કામદારવર્ગ સાથે અને વધુ સુશિક્ષિતોમાંના કામદારોના સમભાવીઓ સાથે નિકટના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારે મને

તુરત જ સમજાયું કે તેમને પોતપોતાના અંગત હિત કરતાં પણ અંગત સ્વાતંત્ર્યની કિંમત વધારે છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં રિયાત એ હતી કે કામદારો પોતાને મળનાર સ્કૂલ મુખ્યમંત્રીના બદલામાં પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કાંઈ પણ તરેહના રાજ્યકર્તાને—સીઝર જેવા કાંઈકને પણ—વેચી દેવા તૈયાર હતા. પણ હવે તેવું નથી. લેટિન પ્રજાઓના કામદારોનાં માનસ પરથી હું એટલું તો જોઈ શક્યો કે કામદારપ્રવૃત્તિના શ્રેષ્ઠ નેતાઓમાંથી ચુંટાએલા હોય તેવા રાજ્યકર્તાઓમાં, એટલે કે અધિકારીઓમાં, કામદારોને હવે અધઘટક છે નહિ. “પહેલાં તો આપણે એ વાત બરાબર જાણુવી જોઈએ કે આપણે જોઈએ છે શું; એ જાણ્યા પછી તેને જ્યારે અમલમાં મૂકવાનો વખત આવે, ત્યારે સૌથી સારી રીતે મૂકનાર જે માણસો, તે આપણે જ” —આ પ્રકારની ભાવના કામદારોમાં પ્રસરતી—અને, ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં વધુ વ્યાપકતાથી પ્રસરેલી—મેં જોઈ. તેમના આંતરરાષ્ટ્રીય શંકની કાયદાપોથીમાં આ જે વાક્ય સામેલ રાખવામાં આવ્યું હતું, કે “કામદારોની મુક્તિ તેમણે પોતે જ સાધવાની છે” તે સૌ કાંઈને માન્ય હતું. ‘પેરિસ કમ્યુન’ના બડ વખતે થએલા કડવા અનુભવે તેનાં મૂળ જિલ્લાં વધારે ઊંડાં નાખ્યાં હતાં. તે વખતે હોટેલ દ વિશ જેવા સ્થાનમાં વસતા કામદારનેતાઓએ જોઈ લીધું હતું કે પોતે કામદારોની નિંદગીથી એટલા તો દૂર હતા કે ઉત્સાહવંત કામદારો તેમનો પડચો બોલ ગ્રીથવા તત્પર હોવા છતાં, કામદારોનાં મનનું ધડતર—તેમની એકંદર તૈયારી, વગેરે—નેતાઓ એવું રચી શક્યા નહોતા કે કામદારો પોતપોતાની હૈયાઉકલતથી પ્રવૃત્તિને આગળ વધારી શકે. ડગલે ને પગલે, હવે શું કરવું છે એમ પૂછતાપૂછતા તેઓ નેતાઓ પાસે આવતા. પણ નેતાઓ પોતે જેમ તેમની સાથે પૂરતા એકરૂપ થયા નહોતા, તેમ કામદારોમાં ધડતો સ્વાતંત્ર્ય પ્રગટે એવી તાલીમ હજી તેમણે એ લોકોને આપેલી નહ, તેથી પ્રગતિ કરવામાં ભારે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી.

આ સર્વ અનુભવોથી અમને એ પણ સ્પષ્ટ થયું હતું કે સમાજવાદે જે ફતેહમંદ થયું હોય, તો જનસમાજ સઘળી મિલકત અને ઉત્પાદનનાં સાધનોનો માલિક છે એ પ્રકારની જાવના પ્રગતમાં ભગ્ન કરવા ઉપરાંત, અતંત્રવાદનાં જે મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો છે— વ્યક્તિની સ્વયંસ્ફૂરણના તથા આત્મશ્રદ્ધાના સિદ્ધાંતો—તેનો પ્રચાર પણ વિશાળ પાયા પર થવાની જરૂર છે.

અમે બેશક એટલું તો પહેલેથી જોઈ શક્યા હતા કે જે વ્યક્તિને પોતાના વિચારો દર્શાવવાનું તથા કાર્યનું સ્વાતંત્ર્ય પૂરેપૂરું ભોગવવા દેવામાં આવશે તો અમારા સિદ્ધાંતો ઘણા વધુ પડતો અને સહરાધાતભર્યો ઉપયોગ થશે અને તેવા ઉપયોગનાં અનિષ્ટ પરિણામોનો સામનો અમારે કરવો પડશે. પણ અમને વિશ્વાસ હતો—અને અનુભવે તેને ખરો કરાગ્યો છે—કે અભિપ્રાયો અને કાર્યોની નિખાલસ ખુલ્લા દિલની દીકાઓ ગ્રહિતનું સામાજિક જીવન પોતે જ એક એવી વસ્તુ છે કે અભિપ્રાયોની છણાવટ માટે અને ફેટલીકે અનિવાર્ય સહરાધાતને તેમાંથી ટાળી નાખવા માટે તે સૌથી વધારે અસરકારક સાધન અને ખરું પૂઠો તો, અમે અહીં વર્તતા હતા તે આ પુરાણી ઉક્તિને અનુસરીને: સ્વાતંત્ર્યની તાત્કાલિક અગવડોનું સૌથી વહેવારુ નિવારણ સ્વાતંત્ર્યમાં જ રહેલું છે. માણસની સામાજિક ટેવોનું એક મધ્યવર્તી બિંદુ એવું છે જે ભૂતકાળનો તેને વારસો છે, જેની પૂરતી કદર હજી થઈ નથી અને જે બળજબરીથી ટકાવી રાકાતું નથી. તે તો બળજબરીથી પર છે. તેની પર જ માણસજાતની બધી પ્રગતિનો પાયો ચણાયો છે. અને જ્યાં સુધી માણસજાત શરીર અને મનથી છેક કંતાઈ જવા માંડશે નહિ ત્યાં લગી એ મધ્યબિંદુ તેની સામેની ગમે તેટલી દીકાઓથી કે બંડોથી નાશ પામવાનું નથી. મારો મનુષ્યો અને વસ્તુઓનો અનુભવ જેમજેમ વધતો ગયો, તેમતેમ આ સર્વ અભિપ્રાયો મારા મનમાં સજડ થતા ગયા.

સાથેસાથે અમે આ વાત પણ સમજતા હતા કે આનું પરિવર્તન કાર્મ એકાદ પ્રતિભાવત વિભૂતિની કદપનાઓથી થવાનું નથી; તે કંઈ એકાદ વ્યક્તિની શોધ નીવડશે નહિ; એ તો નીપજવું જોઈએ. આમયોગે કરેલાં રચનાત્મક કાર્યોના કૃણ તરીકે: જેવી રીતે પુરોષી મધ્યકાલના પ્રારંભસમયની ન્યાયરીતિ, તેની પ્રામ-સમાજરચના, તેની ગણસત્તાકે સંસ્થાઓ ('ગિલ્ડ્ઝ'), મધ્યકાલીન નગર અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના પાયાઓ—આ સર્વ પણ જન-સમૂહની જ કૃતિઓ હતી, તેવી રીતે.

અમારા પુરોગામીઓમાંના ધણીએ આદર્શરૂપ મનોરાત્ય કદખ્યાં હતાં. તેમનામાંના કેટલાકે સત્તાના સિદ્ધાંતને તેના પાયારૂપ ગણ્યો હતો અને બીજા કેટલાકે, વધુ વિરલ પ્રમંથે, સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતને તેવો ગણ્યો હતો. જે પિરેમિડરૂપ ભાવનાઓ રોમન સામ્રાજ્ય અને રોમન ધર્મસંસ્થાના અનુકરણરૂપ હતી, તેના વિરોધ તરીકે રોબર્ટ ઓવન અને ફ્રિઅરે દુનિયાને એવી સમાજભાવનાની બેઠ કરી હતી, જેમાં સમાજ એક અપરતંત્ર અને આપમેળે વિદ્યસતી સેન્દ્રિય વસ્તુ જેવી જ હોય; મુદ્દહોંએ તેમનું કાર્ય આશુ રાખ્યું; અને બાકુનિને શું કહ્યું કે તેણે સાંપ્રત સંસ્થાઓને કસોટીએ અડાવવામાં કૃતિદાસની ક્ષિપ્રાક્ષીની પોતાની સ્પષ્ટ અને વિશાળ સમજને ઉપયોગમાં લઈને, "તોડાતોડતાં ચણતર કધું." પરંતુ એ બધામનું કામ આ બાબતમાં મંગલાચરણ કરવા જેટલું જ હતું.

આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંથે હવે કામદારોને પોતાને જ તૈયાર કરીને, વહેવારુ સમાજશાસ્ત્રની સમસ્યાઓ ઉકેલવાની એક નવી પદ્ધતિને પ્રારંભ કર્યો. સંઘમાં જોડાએલા શિક્ષિતોએ આ વિષયમાં પોતાને માથે જે ફરજ રાખી તે તો એટલી જ કે જગતના જુદા-જુદા દેશોની પ્રજાત્તથી કામદારોને પરિચિત રાખવા, એ પ્રજાતિનાં પરિણામોનું પૃથક્કરણ તેમની આગળ કરવું, અને પછીથી, તે પરથી અનુમાનો બાંધવામાં તેમને મદદ કરવી. સમાજ કેવો હોવો

જોઈએ તે વિશેના અમારા કેવળ સિદ્ધાંતાત્મક વિચારો પરથી કાલ્પનિક મનોરાજ્યો ઘડવાનો ડોળ અમે કરતા નહિ; પણ, હાલનાં અનિષ્ટોનાં કારણો શોધવા અમે કામદારોને સૂચવતા; અને તેમની ચર્ચાઓ અને પરિપક્વમાં, હાલની સમાજરચના કરતાં વધારે સારી રચનાનાં વહેવારુ સ્વરૂપો વિચારવાના કાર્યમાં પણ તેમને હિતેજન આપતા. એવી કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં રજૂ થએલી સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવાની ભલામણ જ્યાં ય કામદાર-મંડળોને કરવામાં આવતી. વરસ દરમિયાન તેની ચર્ચા યુરોપભરમાં થતી. એ ચર્ચા દરેક જગ્યાના સ્થાનિક ધંધાઓ અને સ્થાનિક જરૂરોને ધ્યાનમાં રાખીને તે દરેકના વિભાગોની નાની સભાઓમાં જ્ઞાનપૂર્વક થતી. પછી તે રીતે થએલું દરેક વિભાગનું કામ-કાજ તે સમવાયની વળતી પરિપક્વમાં રજૂ થતું. અને તેની છેલ્લી રજુઆત ત્યાર પછીની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં વધારે સંગો-પાંગ રૂપે થતી. સમાજના જેવા ઘડતર માટે અમે ઝંખતા હતા તેવાની યોજના આમ, સિદ્ધાંતની લેમ જ વહેવારની નજરે, તળિયે-થી રાફ થતી. અતંત્રવાદને અનુસરનારી આવી સમાજરચનાની ભાવના સિદ્ધ કરવાની એ સાધનાપ્રવૃત્તિમાં જ્યુરા ફેડરેશને આપેલો હિસ્સો મોટો હતો.

એ પ્રવૃત્તિને અગે જ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં હું હતો તે પરથી મને તો હવે ધીમેધીમે એમ જ લાગવા માંડ્યું કે અતંત્ર-વાદ એ કંઈ માત્ર એક કાર્યરીતિ નથી, સ્વતંત્ર સમાજની માત્ર એક ભાવના નથી; પણ એવી રીતિ કે ભાવના કરતાં અધિક એવું કંઈક તેમાં છે. મને હવે પ્રતીતિ થતી ગઈ કે અતંત્રવાદ એ પ્રાકૃતિક અને સામાજિક ફિલસૂફીનું — જીવનદર્શનનું — એક એવું અંગ છે કે જેનો વિકાસ, આજ સુધી માનવીને લગતી વિદ્યાઓ ('સાયન્સીસ') માટે વપરાયેલી તત્ત્વજ્ઞાનની કે તર્કશાસ્ત્રની પદ્ધતિ કરતાં જુદી જ પદ્ધતિ વડે સાધવો જોઈએ. મેં જોયું કે તેની ચિકિત્સા પ્રાકૃતિક વિદ્યાઓની પદ્ધતિથી થવી જોઈએ; પણ

એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ, એવી વિધાઓ માટે હર્ષ્ટ સ્પેન્સરે સ્વીકારી છે તેવી ઉપલક્ષ સમાનતાઓની લપસણી ભૂમિ પર કરવો ન બોધ્યો. એ પ્રયોગ તો માનવ સંસ્થાને લાગુ પાડેલા વ્યાપ્ત ન્યાયના^૧ નક્કર પાયા પર કરવો બોધ્યો. અને એ દિશામાં સિદ્ધિ મેળવવા જે કંઈ વધુમાં વધુ મારાથી જન્યું તે મેં કર્યું હતું.

૫

ધેન્ટની યાદગાર પરિષદ

૧

૧૮૭૭ની પાનખર દરમિયાન બેલ્જિયમમાં એ પરિષદો ભરાઈ હતી: વર્વિપર્સ^૨ ખાતે ભરાએલી તે આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંથ્રની; અને બીજી તે, ધેન્ટમાં ભરાઈ હતી તે આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદીઓની પરિષદ. આમાંની બીજી વધારે મહત્ત્વની હતી; કેમ કે તેમાં જર્મન સોશિયલ ડેમોક્રેટો આપ્પા યુરપની કામદારપ્રવૃત્તિને, પહેલાંની માફક પણ જુદા નામે, એક જ કેન્દ્રરૂપ કાર્પવાહક સમિતિની સત્તા હેઠળ ફરીથી લાવવાનો પ્રયાસ કરવાના છે એવા સમાચાર ફેલાયા હતા. આ કારણે, લેટિન પ્રજાઓના દેશોમાંનાં કામદારમંડળોની સ્વતંત્રતા અણીશુદ્ધ રાખવા માટે લડત ચલાવવાની ખાસ જરૂર હતી અને તેથી એ પરિષદમાં અમે અમારા પક્ષનું પ્રતિનિધત્વ અને તેટલું વધારે મેળવ્યું હતું. હું તેમાં લેવાચોક્ક નામથી ગયો હતો; કંપોઝિટર

૧ વ્યાપ્તિન્યાય = ‘ઇન્ડક્શન’ — વિશેષ (વાત કે હકીકત) પરથી સામાન્ય સિદ્ધાંત કે અનુમાન બાંધવું તે.

વર્નાર અને ઇંગ્લેન્ડ રિન્ક, એ એ જર્મન કામદારો બેસતીથી બેઠિલપમ મુધીનો લાંબો પંથ ઘણોખરો પગપાળા જ કાપીને પરિવટમાં આવ્યા હતા; અને, તે વખતે ઘેન્ટમાં અમે નવ જ અતંત્રવાદીઓ હતા, છતાં જર્મનોની કેન્દ્રીકરણની યોજના પર અંકુશ મૂકવામાં અમે દાવ્યા હતા.

એ પ્રસંગને આજે^૧ બાવીસ વરસ થઈ ગયાં છે. એ ગાળામાં સમાજવાદીઓની સંખ્યાબંધ પરિવર્તો બરાબ છે અને એ દરેક બેકમાં, કેન્દ્રીકરણની ભાગ્યતમાં સોશિયલ ડેમોક્રેટોની સામે અતંત્રવાદીઓએ ટક્કર બીજવી પડી છે. “હયાત રાજ્યવત્રોમાં જ સત્તા હાથ કરવી જોઈએ” એવું માનનાર એ સામે પક્ષ એટલું જે નથી સમજતો કે સમાજવાદની પ્રવૃત્તિનું સકળ તત્ત્વ એ માન્યતામાં સમાવું નથી, તેથી જ એ બધો શક્તિ અને સમયનો અથ અંદર-અંદરના ઝગડામાં કરીને અરસપરસ કડવાશ વહેારવી પડી હતી. પ્રારંભથી જ સમાજવાદનો વિકાસ એકેકથી સ્વતંત્ર એવા ત્રણ લુહાલુહા માર્ગે થયો છે: એ દરેકનો પ્રણેતા અનુક્રમે સેન્ટ સાયમન, કુરિઅર અને રોબર્ટ ઓવન હતા. આમાંથી, સેન્ટ સાયમનના સંપ્રદાયે સોશિયલ ડેમોક્રેસીનું રૂપ લીધું, કુરિઅરવાદ અતંત્રવાદમાં પરિણમ્યો અને ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકામાં વિકસેલા ઓવનવાદનાં મુખ્ય અંગો આ હતાં: મજૂરમંડળોની સંસ્થા અને પ્રથા (‘ટ્રેડ-યુનિયનિઝમ’); પરસ્પર સહકારી મંડળીઓ; અને કહેવાતો શહેરમુધરાઇનો સમાજવાદ. ઓવનનો આ સંપ્રદાય સોશિયલ ડેમોક્રેટને ઇષ્ટ છે તેવા ગ્રાન્યને હસ્તકના સમાજવાદનો (‘સ્ટેટ સોશિયલિઝમ’ના) વિરોધી છે, પણ તેની ઘણી ખાસિયતો અતંત્રવાદમાં મોજૂદ છે. પરંતુ, આ ત્રણે વાદ પાછળની ફિલસૂફી આખરે તો એક જ ધ્યેયને અનુસરનારી છે એ હકીકત, તથા કુરિઅરવાદ અને ઓવનવાદે તો માનવીની પ્રગતિને કીમતી અર્પણ કરવાનું છે એ હકીકત પણ

ન સમજવાને કારણે, પા સદી જેટલો વખત કામદારપ્રવૃત્તિને માટે સોશિયલ ડેમોક્રેટને રૂચતું અણકપ આદર્શ જેવું મનોરાજ્ય ધડવામાં વીતાવવામાં આવ્યો છે.

૨

ધેન્ટની પરિપક્વો અંત મારે માટે તો એક અણુધારી રીતે આવ્યો. પરિપક્વ શરૂ થયા પછી ત્રણચાર દલાડે પોલિસવાળાને મેં. લેવાશોફના ખરા નામની ખજાર પડી; એટલે મારા ઉતારાવાળી હોટેલમાં મેં એ ધારણ કરેલું નામ આપીને તેમની નજરે જે શુનો કર્યો હતો, તેને માટે મને પકડવાનો હુકમ તેમને મળ્યો. આ વાત મારા બેલ્જિયન મિત્રોના જાણવામાં આવતાં તેમણે મને ચેતવણી આપી કે સાવધાન રહેજો, માથે લય ઝમૂમે છે. તેમનું કહેવું એવું હતું કે, તે વખતે ધર્મશક્તાથી દળાએલું એવું જે પ્રધાનમંડળ બેલ્જિયમમાં અધિકાર પર હતું તે નિઃશંકાય મને રસિયાને હવાલે કરી દે તેવું હતું. આથી તેમનો આગ્રહ હતો કે મારે સત્વર જ પરિપક્વ અને એ દેશને છોડી જવાં. ખજાર આવેલા પરિપક્વને જ સ્થળે, તેથી તેમણે તો મને હોટેલમાં પથ જવા દીધો નહિ. પરિપક્વમંડપમાંથી જ કેટલાક તેના સ્થાનિક કાર્યકરોએ મારો કબજો લીધો અને ભારે સાવધાનીથી અમારા વિરોધપક્ષ-સોશિયલ ડેમોક્રેટ-માંના એકને ત્યાં મને લઇ ગયા. રાત મારે એના ઘરમાં ગાળવાની હતી. એ બેઝન્ટ્રે હું અતંત્રવાદી હોવા છતાં મારી એવી તો મીઠી મહેમાની કરી કે જાણે પોને મારો સગો લાઇ હોય.

વળતી સવારે મેં એક આગબોટમાં બેસીને ફરી એક વાર ઇંગ્લંડનો રસ્તો લીધો. લંડનમાં હું ઝાંઝું રોકાયો નહિ. જે થોડું રહ્યો, તે દરમિયાન બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના પ્રસ્તકાલપમાં જઇ, ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન વિશેના અંધો ત્યાં પાંચી, ક્રાંતિ કેવી રીતે શકી નીકળે

છે, તેનો અભ્યાસ કર્યો. પણ મારે તો વધારે પ્રવૃત્તિ બેઠતી હતી, તેથી થોડા જ વખતમાં પેરિસ ગયો.

તેવામાં પેરિસમાં—‘કમ્યુન’વાળી ચળવળ સખ્તીથી દાખી દેવામાં આવી ત્યાર પછી આ પહેલી જ વાર—કામદારપ્રવૃત્તિનું પુનરુત્થાન થવા માંડ્યું. હતું. આ કારણે અમે કેટલાક સમાન-ધર્મીઓએ પણ હવે ત્યાં પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવવા માટે ખરા સમાજવાદને અનુસરીને કામ કરવા માટે જૂથ બાંધ્યાં. મારા ત્યાંના સાથીઓમાં ઇટાલિયન સમાજવાદી કાર્ટા હતા; પેરિસના કામદારોમાંના કેટલાક અતંત્રવાદીઓ હતા; અને હજુ તે વખતે કદર સોશિયલ ડેમોક્રેટસ થયા નહોતા એવા યુલ ગેરસીડ અને તેના સહકારીઓ હતા.

અમે જે ચર્ચાત કરી તે એટલી નાની હતી કે હાસ્યગ્નક ગણાય. અમે અડધાકે ડઝન જણ હોટેલોમાં મળતા અને ચર્ચા કરતા. સભા મળે તેમાં સો ઓળાઓ હોય તો અમે તેને અમારું સદ્ભાગ્ય લેખના. તે વખતે કોઈને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો કે બીજા જે વર્ષમાં ચળવળ પૂરલેસમાં ચાલી સકશે. એટલા ગાળા પછી ‘કમ્યુન’ના ક્રાંતિવાદીઓને માફી મળી ત્યારે તેમનો સત્કાર કરવા આખું પેરિસ બિલટ્યું હતું. સમાજવાદની એવી અણુધારી અસર થયેલી.

પણ એ અસર લાંબી પહોંચી નહિ. ૧૮૭૮ના ઓગ્રિલમાં કાર્ટા અને તેનો એક સાથી પકડાયા. હું પકડાતો બચી ગયો તે પોલિસે મારા ધારણ કરેલા નામને મળતા નામવાળા રશિયન વિદ્યાર્થીને પકડવાની કાશિય કરેલી તેથી જ. તેથી મેં તો ખરા નામે મહિતો પેરિસમાં જ ગાળ્યો. પછી મને રિવલ્યુશનથી કહેણ આવતાં ત્યાં ગયો.

૬ ટર્જેનેફ

૧

પેરિસની મારી આ રશ્વેશ્વરમિયાન ટર્જેનેફ સાથે મારે પહેલ-વહેલી ઓળખાણ થઈ. તેણે અમારા બેઠેલા મિત્ર પી. એલ. લાવ્રોફને મોંઝે મને મળવાની ઇચ્છા દેખાડેલી; અને, એક સાચા રશિયન તરીકે, હું નાસી છૂટ્યો એ પ્રમંગલે તેની ખુશાલીમાં એક ખાણું આપીને જીજ્ઞ્યો હતો. હું તેને મળવા ગયો ત્યારે તેના ઘરનો ઉંખર મેં ઓળંગ્યો, તે જાંડા પૂજ્યભાવથી. હર્જનના બેસદાર પત્ર 'બેલ'માં પણ તેનો સાથ છે તેની તો મને તે વખતે ખબર નહિ; પણ રશિયન ખેડૂતની ગુલામીની પ્રધાને ધટતી રીતે વગોવનારી તેની 'સ્પોર્ટ્સમેન્સ નોટબુક' રશિયાની જે અસામાન્ય સેવા કરી હતી તેનાથી તો અમે સૌ સારી રીતે પરિચિત હતા. ઉપરાંત, ઉત્તર વયે પોને લખેલી નવલકથાઓ દ્વારા પણ તેણે એટલી જ મહાન સેવા કરી છે. એ કથાઓમાં ટર્જેનેફ બતાવી આપ્યું છે કે, રશિયાની સ્ત્રીશક્તિ એટલે શું; તેનામાં હૃદયમનની સમૃદ્ધિના શા શા ભંડાર ભર્યા છે; પુરુષની ગ્રેસ્લુદાર તરીકે તેને હાથે કેવીકેવી સિદ્ધિઓ શક્ય છે. વળી તેણે આપણને એ પણ શીખવ્યું છે કે, ઉચ્ચતર શક્તિઓ ધરાવનાર પુરુષો સ્ત્રીઓ પ્રત્યે

કેવી દૃષ્ટિથી જુઓ છે, તેમને કેવા અદ્ભુત પ્રેમથી ચાહે છે. મારા પર અને મારા સમકાલીનો પર ટર્જેનેકના આ સાહિત્ય દ્વારા અપાએલા પ્રેરણાના જે સ્થાયી પ્રસ્કાર પડ્યા, તે સ્ત્રીઓના હક વિશેના સર્વોત્તમ લેખો કરતાં પણ વધારે સબળ અને અસરકારક હતા.

દેખાવે તે કેવો હતો એ જાણીતું છે. તે કદાવર અને મજબૂત બાંધાનો હતો; સુવાળા જાડા બૂખરા કેશ તેને શિરે શોભતા હતા; અને શુદ્ધિપ્રભાવની સૂચક તેની ચમકતી આંખોમાં રમુજની વૃત્તિ પણ જણાતી. આવા પુરુષને જરૂર સોહામણો રહી શકાય. વળી તેની એકંદર રીતભાત પણ, ઉત્તમ રશિયન સાહિત્યકારોની રીતભાત પેઠે, સાદાઈથી ભરેલી અને કશા ડોળદમામ વિનાની હતી. અને તેનું મોહું મસ્તક પણ મગજશક્તિના અસાધારણ વિકાસનું સૂચક હતું.

તેનો વાર્તાલાપ તો સવિશેષ આકર્ષક હતો. જેમ તે લખતો તેમ જ બોલતો—ચિત્રમય અને અક્ષંકારી વાણીમાં. અમુક ભાવનાને બહુલાવીને આલેખવી હોય ત્યારે તે—પોતે તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ કરવે ધણો કુશળ હોવા છતાં—દલીલો કરતો નહિ, પણ તે ભાવનાને કોઈ દશ્ય કે ચિત્રને રૂપે એવી સરસ રીતે વર્ણવતો કે એ વર્ણન આપણને તેની કોઈક નવશઃચામાંનું જ લાગે.

“તમને તમારા જીવનકાળમાં કેંચમેનો, જર્મનો અને બીજા પ્રજાઓનો ધણો અનુભવ થયો હશે.” તેણે એક વાર મને કહ્યું. “તમને એ અનુભવમાં એવું માત્રુમ પડ્યું છે ખરું, કે અમુક વિષય પરના એમના અને આપણા ખ્યાલો તથા અભિપ્રાયોની વચ્ચે અતિશય ઊંડો, જેનો તાગ જ લઈ ન શકાય તેવો, જણે ખાડો પડેલો લાગે છે—એટલે કે, એવા ધણા મુદ્દા છે, જેને વિશે તેમની સાથે આપણે એકમત ન જ થઈ શકીએ ?”

મેં જવાબ દીધો કે એવા કોઈ મુદ્દા મારા ધ્યાનમાં તો નથી.

“છે, કેટલાક છે. જુઓ, હું તમને દાખલો આપું.” આમ કહી તેણે પોતાના અનુભવમાંથી એક પ્રસંગ વર્ણવી બતાવ્યો. તેનો સાર એ

હતો કે, પોતે એક વાર ફ્રેંચ સાહિત્યકારો ફ્લોબેર, દોદે અને ઝોલા સાથે કોઈ નવા નાટકનો પહેલો ખેલ જોવા ગએલો. નાટકનું વસ્તુ એ હતું કે એક પરણેલી સ્ત્રી પોતાનાં બે નાનાં બાળકોને—એક દીકરા ને એક દીકરી—લઈને પતિથી છૂટી ચઈ હતી અને બીજા પુરુષ સાથે રહેતી હતી. પુરુષ ત્રણે જણને બહુ સારી રીતે રાખતો અને છોકરાં પણ તેને પોતાનો ખરો પિતા માનતાં. એક દહાડો સવારનો નાસ્તો લેવાની તૈયારી સૌ કરતાં હતાં, ત્યાં બીજા ખંડમાંથી—હવે અઢાર ને સત્તર વર્ષનાં ચએલ—બાળકો આવ્યાં. પેલો પુરુષ પુત્રીને ચૂમી ભરવા જાય છે ત્યાં પુત્રે—તેના બાઈએ, જેને ખરો પિતા આ નથી એ ખબર પડેલી—“ખબરદાર!” કહી પુરપને અટકાવ્યો. ... આ દશ્યને પ્રેક્ષકોએ તાળીઓના ભારે ગગડાટથી વધાવ્યું. ફ્લોબેર વગેરે પણ તેમાં સામેલ થયા. “પણ” ટર્જનેટ્સે વાત પૂરી કરતાં ઉમેર્યું “હું તો કંટાળી ગયો હતો. સુખી કુટુંબના સુખનો નાશ એ રીતે કરનાર પેલા છોકરાને તેની મૂર્ખાઈ માટે ફટકારવો જોઈએ એમ મને તો લાગ્યું, ને એ મેં મારા મિત્રોને કહ્યું પણ. પરંતુ તેઓ મારું દષ્ટિબિંદુ સમજી શક્યા નહિ. અને, નાટ્યકારનું આલેખન બધી રીતે બરાબર છે, એવું તેમનું દષ્ટિબિંદુ, વિષય પર કલાકો સુધી ચર્ચા કરવા છતાં, હું ન સમજી શક્યો.”

હું પોતે પણ, અક્ષબત્ત, આખી ય બાબતને ટર્જનેટ્સની જેવી જ દષ્ટિથી જોતો હતો. તેણે વાત કહી ત્યારે તો મેં એકંદર સંમતિ બતાવીને તેને કહેલું કે તમારો અતુલ્ય મધ્યમ વર્ગનો જ વધારે છે, તેથી દેશદેશની ભાવનાઓમાં જોડો ભેદ તમને વર્તાય; પણ કામદારકુનિયામાં તેવું નથી. પણ પાછળથી હું જ્યારે ફ્રેંચ કામદારોના વધુ સમાગમમાં આવ્યો ત્યારે મારી ખાતરી ચઈ કે મારી ભૂલ થાય છે: લગ્ન તેમ જ બીજા ધણા મદત્વના વિષયોમાં ફ્રેંચ અને રશિયન કામદારોના ખ્યાલો પણ એકબીજાથી બહુ ભુલ છે એમ મને સમજાયું.

‘લ રેવોલ્ટે’

૧

દુરમિયાનમાં, રશિયામાં બનતા બનાવોએ નવું સ્વરૂપ લીધું હતું. ૧૮૭૭માં રશિયાએ તુર્કી સામે જે જંગ મચાવ્યો તેનાથી ઘણાને નિરાશા થઈ હતી. એ લડાઈને પરિણામે બાલ્કનમાંની સ્લાવોનિયન પ્રજાને મળવાની હતી તે સ્વતંત્રતા જેવી મળી તેવી અપૂરતી હતી અને તેમને ખાતર રશિયનોએ જે ભારે મોટા ભોગ આપવા પડેલા, તેના પ્રમાણમાં તેમને ધારેલો લાભ પણ, અને દેશો વચ્ચે ન્યારે સંધિ થઈ ત્યારે, મળ્યો નહિ. વળી, ક્રીમિયન વિગ્રહની જેમ આ વખતે પણ રાત્રિનાં ઘણાં નાણાં કેાણુ જાણુ ક્યાં ય ઉત્પાદિત થઈ ગયાં હતાં.

તુર્કી સામેની એ નિષ્ફળ જેવી લડાઈને પરિણામે જે અસંતોષ રશિયામાં ૧૮૭૭ની આખરે વ્યાપી ગયો હતો, તેનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે છેક ૧૮૭૭થી જે એકસો ને ત્રાણું માણસોને અમારી ચળવળને અંગે કેદમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતા તેમને એક વરિષ્ઠ અદાલત સમક્ષ ઊભા કરવામાં આવ્યા. તે આરોપીઓની મદદે સંખ્યાબંધ બુદ્ધિશાળી ધારાસભીઓ હતા અને પ્રજાની સહાનુભૂતિ પણ તેમને તુરત જ મળી. વળી, ન્યારે એવી હકીકત બહાર આવી કે વગરતપાસે આમ વર્ષો સુધી કેદખાનામાં સજાવાને

પરિણામે તેમનામાંના એકનીય જાણની જિંદગી આપઘાત કે પાગલ-પણાને લીધે બરબાદ ગઈ હતી, ત્યારે સોડાગણી તો તેમને માટે વધારે બગવાન થઈ જ, પણ ખુદ ન્યાયાધીશોને પણ તેમનાં દુઃખો માટે સમજાવ થયો. તેમણે ભારે સજા બહુ થોડાને જ, અને મુકાબલે હળવી બાકીનાને, કરી. આ બંધી સજાઓનો પણ સફેદ-શાહ ઉદારતાથી ફરી વિચાર કરશે, એમ સૌ કોઈ માનતા હતા; પણ બન્યું એથી લીધરું જ. એ નામદારે ફરી વિચાર કર્યાનું ફળ એ આજ્યું કે અદાલતે જેમને છોડી મૂક્યા તેમને હવે સાઈબીરિયા ધક્કેલવામાં આવ્યા અને જેમને ટૂંકી જ મુદતની સજા ફરમાવાએલી, તેઓને નસીબે હવે પાંચથી માંડી બાર વરસ મુખીની સખત મજૂરી સાથેની કેદ ચોટી. આ બધાં કરતુક ખરી રીતે ‘થર્ડ સેક્શન’ના ઉપરીઅધિકારી જનરલ મેઝેન્ડોફનાં હતાં.

એવામાં જ એક વધુ યાદગાર બનાવ બન્યો હતો. જનરલ ટ્રેપોફ—સેન્ટ પીટર્સબર્ગના પોલિસખાતાનો વડો—એક વાર કાચી જોશમાં ગયો હતો. તે વખતે બોગોલ્યુબોફ નામે રાજકીય કેદીએ એ મહાન સર્વસત્તાધીશના માનમાં ટોપી ઉતારી નહિ. પેસો આથી ખીજાયો, બોગોલ્યુબોફ પર ધસ્યો અને કેદી જ્યારે સામે થયો ત્યારે તેને સિપાઈ પાસે ફટકા મરાવવાનો હુકમ કર્યો. ખીજા કેદીઓએ આ જાણ્યું ત્યારે હુકમની સામે તેમણે જખરો શોર મચાવ્યો. બદલામાં, તેમને સૌને પણ નિર્દયતાથી ફટકા મારવામાં આવ્યા. આ ઘોર આંધળા અન્યાય તરફ પ્રજાનું લક્ષ ખેંચવાનો ખીજો કોઈ જ માર્ગ ન રહ્યો, એટલે વેરા એસ્કુસિય નામે યુવતીએ ટ્રેપોફ પર ત્રિશ્વશ્વર ફેડી. ટ્રેપોફને ઇજા થોડી જ થઈ હતી, પણ વેરાનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો. તેનો મુકદ્દમા ચાલ્યો તેમાં તે નિર્દોષ હતી. તે આમ છૂટ્યા છતાં પોલિસવાળા ન્યાયમંદિરમાં જ તેને ફરીથી પરહેજ કરવા ગયા ત્યારે પીટર્સબર્ગના જીવાનો વેરાને વીંટી વળ્યા અને તેને પકડાવા ન જ દીધી. થોડા વખતમાં તે

રશિયા છોડી ચાલી નીકળી તથા આખરે અમારી રિવટ્ઝલેંડની પ્રવૃત્તિમાં લળી. આ બનાવે તે કાળે આખા યુરપમાં ભારે ખળ-ભળાટ ફેલાયો હતો. બધાં વર્તમાનપત્રોએ તો વેરાનાં ગુલુગાન ગાયાં જ, પણ ધીરગંભીર “રેવૂ દે છુઝ મોંદ્રઝ” જેવા પત્રે પણ પોતાની ૧૮૭૮ના વર્ષની સમાલોચનામાં એમ લખ્યું કે જે બે વ્યક્તિઓ તે વર્ષમાં અગ્રગણ્ય કહેવાય તેમાંની એક વેરા હતી.

૨

વેરા એસ્થુલિયવાળો એ પ્રમંથ બની ગયા પછી થોડે મહિને ત્રણચાર અમજીધીઓએ, થોડાંથોડાં અકવાડિયાંને અંતરે, જર્મની રપેન અને ઇટલીના રાજાઓના જાન લેવાના પ્રયાસો કર્યા. દરેક પ્રયાસ એકબીજાથી સ્વતંત્રપણે કરાયેલો, છતાં યુરપની સરકારોએ તો એમ જ માની લીધું કે એ ખૂનના હુમલાઓ કોઈક જગ્યાએ કાવતરાનાં જ પરિણામ હોય. તે વિના આવી હિંમત છૂટક આદમીઓ એક-સાથે કરે જ કેમ? અને તેવાં કાવતરાં રિવટ્ઝલેંડનાં સુરભર્યા મહામંડળ ને ત્યાંના આંતરરાષ્ટ્રીય કામદારમંડળ વિના યુરપભરમાં બીજું કાણુ કરે તેમ હતું? ... આવાઆવા વહેમ ખાધને તે તે યુરોપી સરકારોએ રિવસ સરકારને દબાવી કે તમારા દેશમાં બળવાળોરો ભરાયા છે તેમને શિકસ્ત આપો. આજે એ બનાવને વીસ વરસ વહી ગયાં છે ને હું પૂરી ખાતરીથી કહું છું કે તેણું કોઈ કાવતરું અમે કે અમારા સાથીઓએ રચ્યું નહોતું; આમ છતાં, રિવસ સરકારે અમારું પત્ર ‘આવાં-ગાર્ડ’ દબાવી દીધું અને દેશભર માટે ફતવો બહાર પાડ્યો કે, તેણું કોઈ જ પત્ર કોઈ પણ છાપખાનાએ છાપવું નહિ. વધારામાં, રિવસ પ્રજામાંના આગેવાન રાજકીય કાર્ય-કરોએ તેવામાં ખાનગી રીતે એવાએવા દોરીમંચા ચલાવ્યા જેને પરિણામે અમારા મહામંડળના આગેવાન રિવસ સખ્યોએ કાં તો સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાંથી હટી જવું પડે, નહિ તો તેમને બૂખમરો

વેડવા વારા આવે. આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થવાને પરિણામે મંડળે અમારા મુખપત્રના તંત્રી ધોસે ઉપરાંત ઝિલ્લામ, મિત્રાન્વે-મેસ અને રિપબ્લિકનની સેવાઓ ખોઈ. મંડળ આમ હવે મુખપત્ર લખનાનું થયું એટલે મારા જેવા પરદેશીને માથે નનું પત્ર ઊભું કરવાની અને ચલાવવાની જવાબદારી આવી અને મેં તે બે મિત્રો દુર્ભર્યારે અને હર્ષિમની મદદથી ઉઠાવી. અમે ૧૮૭૬ના ફેબ્રુઆરીમાં ‘લે રેવોલ્ટે’ નામે પાશ્વિક ઠાઠવું ચરુ કર્યું. તેમાંનું ધાતુંખરું લખાણ મારે જ કરવાનું હતું. પત્રની શરૂઆત કરી ત્યારે અમારા હાથમાં ત્રેવીસ જ ફાંક (આશરે બાર રૂપિયા) હતા; પણ અમે અગાઉથી લવાજમો ઉધરાવવા માંડ્યાં અને પહેલો અંક ઠાઠવો પણ ખરો. તેનું વરતુ ક્રાંતિવાદી પણ લાખા મિતવાદી હતી; અને તેને તેટલો વધુ પ્રયત્ન કરીને તેને એવી રીતે લખતો કે કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી કામદાર ગૂંચવણભરેલા ઐતિહાસિક અને સામાજિક મેથો પણ સમજી શકે. અમારા આગલા પત્રની ઊંચો જ નહોતો માંડે ખપતી, પણ આની તો બે હજાર થોડા જ દિનમાં ઊપડી ગઈ. ‘લે રેવોલ્ટે’ આમ ફોલ્ડમંદ થયું હતું. તે આજે પણ પેરિસમાં ‘તાં રૂવોઝ’ નામથી આવું છે.

સામાન્ય રીતે સમાજવાદી પત્રોનું વક્તવ્ય એવું રહે છે કે તે માત્ર આવું સમાજસ્થિતિ સામેની ફરિયાદોની નોંધવહી જ બંની જાય છે. કામદારો પર થતા જુલમ, તેમની હડતાળોના દિવસોનાં મુંઢેટા અને મૂંઝવણો, આ સઘળી વસ્તુઓ વારંવાર એક ને એક રીતે જ તેવા પત્રમાં લખાયા કરતી હોવાથી, મનુરોનાં મન પર તેની માઠી અસર થાય છે અને તેમનામાં નિરાશાની લાગણી ફેલાય છે. ખરી રીતે તો, ક્રાંતિનો અંદેશ આશાભર્યો હોવો જોઈએ, નિરાશામય નહિ. નવા ધડતર સમાજના તણુખા ન્યાં-ન્યાં આંજની દુનિયામાં ફેખાય છે, ત્યાંની ટ્રેરણા આણીઆણીને ક્રાંતિવાદી પત્રે પ્રચારવી જોઈએ તથા નવા સમાજનું સ્વરૂપ

વિધાનાત્મક રીતે સમજાવવું જોઈએ. ચાલુ સમાજની તેણે ટીકા કરવાની તે એટલાપુરતી જ કે સામાજિક અનિયોનાં મૂળ શોધી શકાય તથા જૂની રાહરસમોમાં જનતા જે અંધશ્રદ્ધા રાખી બેઠી છે, તથા તેનામાં જે એક પ્રકારની લેયલીતતા હોય છે,—આ સર્વ ઉધાડું પાડવું તથા તેનું નિવારણ સૂચવવું. અમે 'લે રેવોલ્યુતે' આ દૃષ્ટિએ જ ચલાવતા હતા. પરના આ આદર્શો અને કાર્યપદ્ધતિ, તેના સંચાલનમાં અને દિલ્લજરીથી, કુશળતાથી અને સ્વાર્થત્યાગ-પૂર્વક સહકાર આપનારા 'કુમર્યરે' અને હર્જિંગે પણ અપનાવી લીધાં હતાં.

૩

મારે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે, પત્ર ચલાવવામાં અમને ભારે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી—ખાસ કરીને તો, છાપખાનાના સંબંધમાં. સ્વદેશલેખના દરેક છાપખાનાને ત્યાંની સરકાર તરફથી કામ મળતું હોવાથી, તેમને અમારું કામ કરવું પોસાય તેમ નહોતું. જે છાપખાનામાં અમે શરૂઆત કરેલી તેણે પણ થોડા જ દહાડામાં અમને ના સંભળાવી દીધી. તેના માલિકને અમારું પત્ર ગમતું હતું; એ દેશમાં બીજા છાપખાનદારો પાસે એ છપાવવા ભટક્યો. તેમને પણ એ ગમતું હતું; પણ જે તેઓ એ છાપવા લે તો તેમનો રાટલો ટળી જાય તેમ હોવાથી અને તેમનામાંનાં કાર્ક એટલું જોખમ ખેડવા તૈયાર ન હોવાથી, અમારી વિટંબણાઓ વધી.

છાપખાનાની ગોઠવણને અંગે ભટકીભટકીને હું જીનીવા પાછો આવ્યો ત્યારે તો, આ બાબતમાં હવે શું ચર્ચા શકે તેના વિચારોથી મારું મન બહુ જ મુંઝાતું હતું. પણ અંતેજી જેવા ખેડુપુત્ર કુમર્યરિની હિમ્મત અને હુસિયારી મારા કરતાં

ધારે હોવાથી તેણે મૂચના કરી કે, અમારે અમારું પોતાનું જ
 નું સરખું છાપખાનું બિલું કરવું. આમાં મેં પૈસાની મુશ્કેલી
 તાલી તો એ કહે: “પૈસા મળી રહેશે ત્રણ જ માસમાં;
 માપણે પહેલાં તો બીજાં પાડવાની વરદી ઝટપટ આપી દો.”
 મેં બાબુથી એ વરદી અપાર્થ અને બીજી બાબુથી, ખરે જ,
 હાથેહાથે પણ તાંબાનાણાં અને રૂપાનાણાં અમને કામદારો
 રાહથી મળવા લાગ્યાં. હવે અમારું પત્ર અમારા પોતાના
 છાપખાના ‘ઇમ્પ્રીમેરી ન્યુરસીએની’ માંથી નીકળવા લાગ્યું. તેને
 પારથી તે આજ સુધી પૈસાની તાણ રહી જ છે. લગભગ દરેક
 બંકને પહેલે પાને પૈસાની તાણ અને પૈસા માટેની માગણી કરતી
 વિનંતિઓ છપાઈ જ છે. અને હમેશાં જ તેની આદસો પાઉંડની
 રૂપિયકે ખોટ કામદારલાઈઓના નાનાનાના સિક્કાઓએ આવીને
 મેરી આપી જ છે. આ અનુભવ પરથી મારી એવી શ્રદ્ધા બંધાઈ
 છે કે, કોઈ પણ પ્રગતિશાળી કાર્યને પૈસા તો કંઈ ને કંઈ કરતાં
 પૂરું મળી જ રહે છે, પણ તેને જે વધારે જરૂર છે તે માણસોની—
 બાવનાશાળી, કુશળ અને સ્વાર્થણી કાર્યકરોની.

કામદારઅનેો વરોની દૂંડી સુગમ અને સરતી (એક
 પેનીની) પત્રિકાઓ પણ અમે તે વખતે ફટલીકે છાપી હતી.
 તેની લાખો નકલો ખપતી અને બીજી લાખાઓમાં પણ તેનાં
 ભાંખાંતર થયાં હતાં. ત્યારના મારા અમલેજો અને પત્રિકાલેજોનો
 સંપર્ક પાછળથી એલીસી રેકલુસે ‘ધ વર્ડઝ બોફ એ રેબેલ’ એ
 નામથી પ્રગટ કર્યો હતો.

‘લે રેવોલ્ટે’નો પ્રચાર ફ્રાંસમાં થાય એ અમારી ખાસ
 ઇચ્છા અને નેમ હતી. પણ દાણુએરીનો ધધો કરનારાને એમની
 રીતે બીજે માલ એટલો બધો સરહદ પર ચઢીને પસાર કરવાનો
 હતો કે અમારા પત્રને તેઓ હાથ લગાડતા નહિ. તેથી અમે ફ્રાંસમાંના
 સોએકે સહાનુભાવકોને બંધ પરબીડિયામાં પત્ર મોકલતા અને

તેઓ સર્વ સંજ્ઞાન હતા તેથી, અમને બદલામાં પૈસા પણ વગર-
માગ્યે રહેઝાથી મોકલતા. અમારી સો નકલ ફ્રેન્ચ પોલિસખાતું,
પણ ખરીદતું. તેમનો આવો ગંગીન ટેકા અમને ન મળત તો પત્ર
કદાચ જૂએ મરી ગત; પણ તેને તેવી રીતે મારવાની સોનેરી તક
એ લોકોએ કહી ઝડપી જ નહિ.

૧૮૮૦ની વસંતઋતુના આરંભમાં અમે છનીવા છાડીને
કલારામાં લેક છનીવાના મનોહર ગિરિસરોવરવાળા પ્રદેશમાં જઈને
રહ્યાં. રહેઠાણ આમ ફેરવવાનાં બે કારણ હતાં: મારી બિમાર પત્નીને
ઠંડા વાયરાથી સુસવાતા છનીવામાંથી સત્વર જ ખસેડવી એવી
દાકતરની સલાહ હતી; અને કલારામાં રહેતા મારા મિત્ર એલીમ્પી
રેકલુસે, પોતે રચ્યતો હતો તે સાધજીરિયાની જૂગોળના કાર્યમાં મારો
સહકાર માગ્યો હતો. એ નવા નવાસરથાનમાં જ મેં જેમ
'લે રેવોલ્વે' માટે પણ ઘણું લખ્યું તેમ, ઘણી બાપાઓમાં ને
લાખોની સંખ્યામાં અપેક્ષુ તે વ્યાખ્યાન 'દુ ધ યંગ' પણ લખ્યું
હતું. પાછળથી મેં જે કંઈ લખ્યું તેના પાયા પણ એ વખતે નખાયા
હતા. જૂગોળના કાર્યમાં પણ મારા મિત્રને હું મદદ કરતો; પણ
સૌથી વધુ પ્રવૃત્તિ તો અતંત્રવાદના પ્રચારકામને અંગે જ થતી હતી.

રશિયામાં વધુ સીતમ : ઝારનું ખૂન

૧

રશિયામાં સ્વાતંત્ર્યનો લડત દિવસેદિવસે વધારે ગંભીર અને નીચ રૂપ ધરતી હતી. ન્યાયની વરિષ્ઠ અદાલતો સમક્ષ કેટલાક રાજકીય મુદ્દામાં અક્ષાવવામાં આપ્યા હતા અને તે ફરેકમાં જે એક જ પરંતુ આગળ પડી આવતી હતી તે એ કે, રશિયન યુવાનોએ અને યુવતીઓએ સમાજવાદનો પ્રચાર બીજા કોઈ પણ દેશમાં થાય છે તે રીતે, એડુ-મજૂરોની વચ્ચે વસીને કર્યો હતો, અને તે અસહ્ય આર્થિક દુર્દશામાંથી છૂટવા સારું કોઈક મોધમ અરેપષ્ટ રીતનો બળવાં કરવાનો ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો હતો. પણ ૧૮૭૦-૭૮ ની એ પ્રવૃત્તિમાં કોઈએ પણ ઝારની સામે કશું અંગત કાવતરું કર્યું જ નહોતું એ મારી પોતાની જાણની વાત છે. એ કુવકવર્ગને જે નોંધવું હતું તે એટલું જ કે ખાનગી રાહે અથવા તો સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ દ્વારા પણ જનતાને કેળવવાની છૂટ તેમને મળે.

યુવકોની વૃત્તિ આ પ્રકારની હોવા છતાં, ઉપર કહ્યા તે મુદ્દાઓને પરિણામે તેમનામાંનાં ઘણાને ફૂર અગ્નિઓ ફટકારવામાં આવી હતી. સમાજવાદને લગતી એક પત્રિકા વહેંચવા બદલ એક યુવતીને જિંદગીભર સાઈબીરિયામાં દેશાનકાલ કરવામાં આવી હતી અને બીજા એકને કોઈ બેપરવા ટોળાને રાજકીય ટેદીઓ સામે

ઉશ્કેરવાના તહોમતની સળ તરીકે પણ એ જ રીતે દેશપાર કરવામાં આવી હતી. એ બિચારીએ તે વેરાન જેવા પ્રદેશની એક નદી ચેનીસેઈમાં પડીને આપઘાત કર્યો હતો. ઘણા તહોમતદારોને તો અદાલતે નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યા હોય છતાં લશ્કરી સત્તાવાળા તેમને સાઇબીરિયાનાં એકાંત ગામડાંમાં ધકેલી દેતા અને ત્યાં રાજ્ય તરફથી તેમને માસિક ત્રણ રૂબલની (આશરે પાંચ રૂપિયાની) જે જીવાઈ અપાતી તેના પર મરણતોલ જીવન તેઓ ગાળતા હતા. એવાં ગામડાંમાં ઉઘોગો ન હોવાથી આ બિચારાંને રોજગાર કંઈ મળતો નહિ અને શિક્ષણ આપવાની તો સખત મનાઈ હોવાને કારણે તેઓ એ રીતે પણ કસી આવક મેળવી શકતાં નહિ.

જેઓને સાઇબીરિયા મોકલવામાં આવ્યા નહોતા તેઓને રશિયાની ભ્રમંકર જેલોમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. એમાંની ઘણી જેલોમાં તો ટાઇફોઇડ ધર ધાત્યું હતું અને તેથી એક વર્ષમાં તો કેદીઓનો વીસ ટકા જેટલો ભાગ રામચરણ યઈ ગયો હતો. એ સ્થિતિની સામે વિરોધ તરીકે, અથવા તો વાંચવાની કે બીજી કંઈક કામકાજ કરવાની છૂટ પણ તેમને મળતી નહિ તે મેળવવા ખાતર, ન્યારે કેદીઓ ઉપવાસ કરતા ત્યારે તેમનાં નિર્દય રખેવાળો એ આઠઆઠ દિવસના ચત્તાપાટ પડેલા ઉપવાસીઓને એમ ને એમ દોરડે બાંધીને બળજબરીથી ખોરાક ગળે ઉતારતા.

બેહદ સળઓની તથા જેલોમાંના સીતમોની વાતો જેમજેમ બહાર આવતી ને ફેલાતી ગઈ, તેમતેમ તરુણ રશિયામાં ઉશ્કેરણી વધતી ગઈ. તરુણો અંદરઅંદર વાતો કરતા: “અંગ્રેજ કે ફ્રેંચ પ્રજાજન આવા જીલ્લો કદી મૂંઝે મોંઝે સહેતો નથી, તો આપણે શાના સહીએ? આપણે તો હવે, આપણાં ધર પર સૈનિકો અધરાત-મધરાતે દરોડો પાડવા આવે ત્યારે હથિયારથી જ તેમનાં સામનો કરવો. એક વાર એ લોકોને પણ આપણો હાથ બતાવીએ તો ખરા પકડાયા પછી ચે-ધીરું અને નિર્દય પણ મોત જ મળવાનું છે ને?”

તો પકડાયા પહેલાં જ જીવસટોસટની લડત સા માટે ન ચલાવી જોવી ?”

જુવાન ક્રાંતિકારીમાં આ વલણ જાગ્યું અને તે સક્રિય રૂપ ધરવા લાગ્યું એટલે અલેક્ઝાંડર થ સેક્રેટે તેનો જવાબ વધારે સીતમો વર્તાવીને દેવા માંડ્યો. ઓડેસા ખાતે કાવાસ્કી અને તેના મિત્રોએ પકડવા આવનારા પર રિવોલ્વરમાંથી ગોળીઓ છોડી, ત્યાર પછી ઝારે આખા દેશને જાણે ઘેરે ઘસાયાની સ્થિતિમાં આણી મૂક્યો. તેણે જિલ્લાવાર એકેક વડો હાકિમ નીમીને તે દરેકને સદર પરવાનગી આપી દીધી કે તમારે રાજકીય ગુનેગારોને વગરપૂછે ફાંસીએ લટકાવી દેવા. આ પરવાનગીનો ઉપયોગ કરીને કાવાસ્કી તથા તેના સાથીઓને ફાંસી દેવામાં આવી—તે કે, એમની રિવોલ્વરે માર્શના પથુ પ્રાણુ તો હયા નહોતા. જે વરસમાં આવી રીતે ત્રેવીસ જણને લટકાવી દેવામાં આવ્યા હતા. તેઓમાં એક ઓગણીસ જ વરસનો ખીલતો યુવાન પથુ હતો. તેનો અપરાધ તો એટલો જ કે રેલવે સ્ટેશન પર વિપ્લવવાદી ચોપાનિયું તેણે ચોદ્યું હતું. એ કાર્યના બદલામાં તેનો જીવ લેવામાં આવ્યો. એ હતો તો કિશોર વયનો જ, પણ મદની માફક બહાદુરીથી તે મૃત્યુને એટલો હતો.

યુવકોમાં હવે જે સ્વરક્ષણની વૃત્તિ પ્રગટી હતી તે ધીરેધીરે આગળ વધવા લાગી. તેમણે જીલમગારોના જીવ લેવા બહુ મન વાળ્યું. આ રીતે એ અરસામાં જનરલ મેઝેન્ટ સોફનું સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ઘોળે દહાડે ખૂન ચયું હતું; કીફ ખાતે એક ધાતકી કર્નલના પથુ એ જ હાલ થયા હતા; અને ખર્કીફનો સુખો જે દ્મિત્રી કોપોટકિન—એ મારો પિતરાઈ ચાવ—તેના અમલમાં ઉપવાસી કેદીઓને ત્રાસ આપીને જમાડવામાં આવેલ હોવાથી, તેના પથુ અત્યાચારીઓએ પ્રાણુ લીધા જ. એ બિચારો દિલથી જીલમી નહોતો પણ નબળા મનનો હોવાથી, ઝારની પર પોતે જે અસર કેદીઓની તરફેણમાં એ વેણ કહીને પાડી શક્યો હોત તે તેણે ન પાડી અને પરિણામે તે યુવકોના રોષનો ભોગ યથ પડ્યો.

આવું બધું બનતું હતું છતાં, અત્યાર સુધી શહેનશાહને પડતે તો લડતમાં સંડોવવાનો વિચાર અત્યાચારીઓને આવ્યો નહોતો. ગુલામોના મુક્તિદાતા તરીકે તેની આશ્વાસ જે તેજની આજ્ઞા પ્રસરેલી હતી તે હજી તેને એવું સરસ રક્ષણ આપતી હતી જે પોલિસઅમલદારોની ગમે તેટલી ટુકડીઓ પણ ન આપે. જો આ સમયે અલેકઝાંડર ધ સેકન્ડે રશિયાની દુર્દશા-ખાસ કરી ખેડૂતોની હાલત-મુધારવાનો થોડોઘણો પણ પ્રયાસ કર્યો હોત તો જીવાનો ઠેક લગી તેની જાતને પવિત્ર ગણી લડતથી દૂર રાખત; પણ તેણે તો એવું કંઈ કરવાને બદલે લશ્કરી હાકોએ સદરપરવાનગી આપી કે ઠીક પડે તેને લટકાવી દેજો. આ કારણે, ૧૮૭૬ થી આરની જિંદગી પર હુમલા થવા લાગ્યા, જેને અંતે ૧૮૮૧ માં તેવું ખૂન જ થયું.

પહેલાં મેં કહ્યું છે તેમ, અલેકઝાંડર ધ સેકન્ડમાં જાણે બે માણસ વસતા હતા—હિંમતજાન અને ખીકણ, પ્રેમાળ અને નિર્દય. તેની જિંદગી જોખમમાં હોય તેવું અણીને વખતે તે સમયસૂચકતા અને હિંમત દાખવતો, પણ તેવું ખરું જોખમ ન હોય ત્યારે પાછો કલ્પિત જોખમોથી તે ખૂબ ડરતો; એ જ રીતે, પોતાની મહારાણીને કરેલા અન્યાયો માટે તે કોઈકાઈ વાર પસ્તાતો એ જેમ હપ્પીકત હતી તેમ જ, તે જ રાણીની છેલ્લી માંદગી વખતે તેની પૂરીપાધરી મંજાળ કે સારવારની ગોઠવણ પણ તેણે કરી નહોતી, એ પણ ખીજી હપ્પીકત હતી. તેની આખી જિંદગી દરમિયાન તેનાં આ બે સ્વરૂપો વિશે તેનામાં જે વિગ્રહ વ્યાપ્ત હોતો તે હવે તેનો અંતકાળ પાસે આવતા ગયો તેવામાં ખરેખર કરુણતાભર્યો બની ગયો.

ન્યારે ક્રાંતિકારોની કાર્યવાહક સમિતિએ વિન્ટર પેલેસનો રાજ-મહેલ સુરંગ બરી, ધડાકો કરીને ઊરાડી મૂકવાનો પ્રમથ્લ પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે અલેકઝાંડરે એક અસાધારણ પગલું ભર્યું. ઉદારમતવાદી તરીકે જાણીતો હતો તે લૉરિસ મેલિકોફને તેણે સરમુખત્યાર જેવા અધિકારો

આખ્યા. આ પરથી સૌએ માન્યું કે હવે રાજ્યબંધારણમાં સુધારા દાખલ કરવા રાષ્ટ્રસભા બોલાવવામાં આવશે ખરી. પણ મહેલ ઉરાડવાના પ્રયાસને લગતો ખળભળાટ શાંત પડ્યો, કે મેલિકોફને માત્ર સ્વદેશ-ખાતાનો મંત્રી બનાવી દેવામાં આવ્યો. એ સ્વરૂપે પણ તે ઝારનો માનીતો સલાહકાર તો હતો જ. અલેક્ઝાંડરને અવારનવાર જે ગમગીની અને ઉદાસીની વૃત્તિ થઈ આવતી, તેવી કોઈક વૃત્તિથી આ અરસામાં જ્યારે એ પીડાતો, ત્યારે તે પોતાના રાજ્યઅમલના આ ઊતરતા કાળમાં પ્રવર્તતી પ્રત્યાઘાતી નીતિ બદલ પોતાના આ સલાહકાર આગળ પસ્તાવો સાચુંનયને બાહેર કરતો અને રાષ્ટ્રસભા માટેની યોજના ઘડવામાં ચોંપ રાખવા તેને સૂચવતો. થોડા દહાડામાં યોજના તૈયાર થઈ, ત્યારે મનોવૃત્તિ બદલાઈ ગઈ હોવાથી, “ મેં વળી તને એ કામ સોંપેલું, કાં ? હા, હા, બરાબર; હશે. પણ હમણાં તો એ રહેવા દઈએ; મારી પછીના રાજ્ય માટે એ કામ રહેવા ઈચ્છે—તેણે પણ રશિયાને કંઈક બક્ષીસ આપી જવી પડશે ને ? ” આમ કહીને તે યોજના મોકુફ રખાવતો. વળી પાછી ક્રાંતિવાદીઓની જીવલેણ હલચાલ જ્યારે જોસ પકડતી અને તેને લગતી અફવાઓ ઝારને કાને આવતી ત્યારે તેની ઉદારતા જાગી ઊઠતી અને હવે કંઈક કરીએ જ, એમ તે મેલિકોફને કહેતો. થોડા દહાડામાં અફવાઓ બંધ થાય એટલે ફરી પાછો તે ખીજી સ્વાર્થો સલાહકારોનું કહું કાન ધરતો. મેલિકોફ તો, આવું અને ત્યારે, ખરતરફીની જ આશા રાખીને બેઠો હોય.

૧૮૮૧ના ફેબ્રુઆરીમાં ફરી પાછા લશ્કરના વાગવા લાગ્યા કે ઝારનો જીવ લેવાની બધી તૈયારીઓ ક્રાંતિકારોની કાર્યવાહક સમિતિએ કરી લીધી છે, અને એ કામ અંદરોઝમાં પાર પડી જવાનું છે. આ વાત જાણતાં જ અલેક્ઝાંડર ફરી એક વાર ચમક્યો. તેણે મંત્રણા માટે પ્રાંતિક પ્રતિનિધિઓની સભા બરવાનો મેલિકોફને હુકમ આપ્યો. આ સભાને અલેક્ઝાંડર ‘ એસેમ્બલી ઓફ

નોટગ્રાસ ' કહેતો; કેમ કે એ નામની પ્રતિનિધિઓની સભાના બોલાવનાર સોળમા લુઈનો જેવો ફેબ્રુ ૧૭૮૯માં ફ્રેંચ વિપ્લવ વખતે થએલો, તેવો જ પોતાનો ચવાનો છે એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું.

પ્રતિનિધિસભાની યોજના તેની પોતાની રાજસભા આગળ પહેલાં તો મૂકવાની હતી. એ રાજસભાનો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ ઝારનું મન ફરીથી પાછું પડવા માંડ્યું. આખરે, એ જ વર્ષના માર્ચની પહેલી તારીખે ન્યારે મેલિકોફે તેને આખરી ચેતવણી આપી કે હવે તો ખરે જ મામલો ખીચકવાની અણી પર છે, ત્યારે તેણે કહ્યું કે આજે રવિવાર; આવતા શુરુએ રાજસભા બોલાવો. આટલું તો નક્કી થયું. પણ આજે જ જે લશ્કરી ક્વાયતમાં ઝાર હાજરી આપવાનો હતો, તેમાં તેનાથી ન જવાય; કેમ કે તેની પર હુમલો ચવાનો હતો. એ વિશે બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેને મેલિકોફે ચેતાવ્યો છતાં તે ચેતવણી ગણ્યાર્યા વિના ઝાર તેમાં ગયો જ. ગયો તો ગયો, પણ તેણે અને તેના સલાહકારે મોટી બૂલ એ કરી કે પ્રતિનિધિસભા વિશે તુરતમાં જ રાજમહેલમાં જે નિર્ણય મોડોમોડો પણ થયો હતો, તે પ્રગ્નની બાજુ માટે જાહેર કરવાનું તેમનામાંથી કાઢને સૂઝ્યું જ નહિ. પરિણામે, ક્વાયતમાંથી ઝાર પાછો ફરતો હતો ત્યારે, જે ક્રાંતિકારોએ ફેંકેલા બોંબથી ધવાઈને તેણે જીવ ખોયો.

ઝાર ધવાઈને લોહીક્રુદ્ધાણુ બનેલો ત્યાં રસ્તામાં જામેલા બરફ પર ધૂળતોમૂળતો પડ્યો હતો ત્યારે, તેના બધા હજુરિયા વગેરે તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા હતા. તેના ચથરતા દેહને એક ઝખ્ખાથી ઢાંકી, સ્લેજ-ગાડીમાં તેને પધરાવી, સહીસલામત ત્યાંથી લઈ ગયા, એ તો ક્વાયતમાંથી પાછા ફરતા કુમારચમૂના કેટલાક કુમારો. અને—માનવસ્વભાવની ને પરિસ્થિતિની શી

વિચિત્રતા !—એ કુમારોને મદદ કરનાર તો એક એવો ક્રાંતિકાર હતો—ઇલેલિયાનોફ નામનો—જેના પહેરણ નીચે જ બાંજ સંતાડેલો હતો અને જેને માથે લય ઝૂમતો હતો કે એ કોઈ પણ ખેતે પોલિસને હાથે ઝડપાય અને ફાંસીએ ચડવાય.

આ રીતે અલેક્ઝાંડર ધ સેકંડની નિંદગીનો કરુણ અંત આવ્યો. લોકો પૂછતા કે, કેટલીક બાબતોમાં જેણે રશિયાનું બહુ કંઈ હતું એ પુરુષનો કાળ આવી રીતે શા માટે આવ્યો હશે ! પણ મારી માફક જેઓ તેને નિકટ સમાગમથી ઓળખતા હતા તથા તેની કારકિર્દીના સળંગપણે વિચાર કરી શકતા હતા તેમને મન તો એ આપખુદ અને આવેશમય પણ મનોબળહીન રાજાનું આવું મોત 'અનિવાર્ય' જ હતું.

૯

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંથી હૃદયપારી

૧

સેન્ટ પીટર્સબર્ગના રાજદરબારમાં હવે હાહાકાર મચી રહ્યો. અલેક્ઝાંડર ધ થર્ડ—નવો કાર—હતો તો પાછંદ અને જોરાવર, પણ તેને હૈયે દિગ્મત નહોતી. તેણે તો હવે વિન્ટર પેલેસના મહેલમાં પેસવાની જ ના પાડી અને પોતાના દાદા પોલ ધ ફર્સ્ટ બાંધેલા ગેઝિછના ખાતેના મહેલમાં—કેટલાં ય બેંચરાં, ખાનગી રસ્તા અને ભુગદાવાળા, ખાઈઓથી વિંટાએલા મહેલમાં—તે ભરાઈ બેઠો. તેના રક્ષણ માટે તુરત જ એક છૂપું મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું. સઘળા જ દરજ્જાના અમલદારોને ત્રેવડા પગારે તેમાં

નેડાવાને લક્ષ્યાવવામાં આવ્યા. આ લોકોની ફરજ એ હતી કે સમાજના દરેક વર્ગમાં જસુરી કરવી. એ મંડળ અગાઉ કરતાં વધારે સંગઠિત અને રીતસરના રૂપમાં હજી એ હસ્તી ધરાવે છે. તેનું નામ ‘ઓપ્રાન’ (રક્ષણ) રાખવામાં આવ્યું છે અને તે વારંવાર ઝારને લડકાવ્યા કરે છે કે, આપને માથે અમુકનમુક લેવનું વાદળ ઝમ્મી રહ્યું છે. આવો ખોટોખરો લયપ્રચાર એ ન કરે તો તેની હસ્તી જ નાખૂદ થઈ જાય ને ?

તેવામાં એક તેથી થે વધારે છૂપી સંસ્થા નામે ‘હોલી લીગ’ યાને ‘પવિત્ર મંડળ’ પણ સ્થાપવામાં આવી હતી. તેનો અમલગી ઝારનો બાઈ વ્હાડિમીર હતો. આ મંડળનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, ક્રાંતિકારોની જુદીજુદી રીતે ખબર લેવી. તેમાંની એક રીત એ હતી કે, તાજેતરમાં રશિયામાં થએલાં કાવતરાંના પ્રેરનાર મનાએલા હતા તેવા પરદેશમાં વસતા ક્રાંતિકારોનું કાસળ કાઢવું. મને એ લોકોએ તેવાઓમાંનો એક ગણ્યો હતો. પરદેશ વસતા ક્રાંતિકારોમાંના કોપોટકિન જેવાને મારી શકે તેવો કોઈ માડીજાયો છૂપા મંડળમાં છે નહિ, તમે બધા જ અમલદારો ખાપલા છો, આવાંઆવાં મહેણુટોણુંથી ગ્રાન્ડ ડ્યુક મંડળના સભ્યોને ઉશ્કર્યા કરતો હતો. ત્યાર પછી, એ ચોક્કસ કામ હાથ ધરીને પાર પાડવા માટે, હું કુમારચમૂલી સાગામાં હતો ત્યારના મારા એક સાથીને —જે હવે અમલદાર હતો—નીમવામાં આવ્યો હતો.

હવે, આમાં ખરી વાત એ હતી કે અમે લોકો—હું, સ્ટેપ-નિયાક, કે અમારામાંનો કોઈ પણ—એટલે બધે દૂર બેઠાબેઠા ક્રાંતિની કોઈ પણ રશિયન યોજનાનું કાર્ય કરી શકીએ તેમ હતા જ નહિ. રશિયાના સ્થાનિક ક્રાંતિકારી કાર્યકરોને માથે રોજરોજ મોતનાં નગારાં વાગતાં હોય ત્યાં અમે સ્વિડ્ઝર્લેન્ડથી તેમને દોરી જ શી રીતે શકીએ ? એ અશક્ય હતું. પણ કાવતરાનો દોષ અમારે માથે ટાંકવાથી રશિયન પોલિસખાતાનો સ્વાર્થ તો સરતો હતો. તેઓ

ત્યાંના સત્તાવાળાને એમ કહી શકતા કે, પરદેશમાં રચાતાં તકંટોને પરિણામે ઝારની જિંદગી જોખમાય તેમાં અમે શુ કરીએ? અને એ તકંટોના બનાવટી તૃત્તાંત તેમના આડતિયાઓ તેમને પરદેશથી પાકવતા એ હું સારી રીતે જાણું છું.

આ સમયે જો રશિયન પ્રજાના લિબરલ આગેવાનોએ પૂરતી હિંમત અને વ્યવસ્થાસક્તિ જતાવી હોત તો નવા ઝારે તે વખતે જરૂર પ્રજાકીય રાષ્ટ્રસભા બોલાવી હોત, એમ પાછળથી પ્રસિદ્ધ થએલા લૉરિસ મેલિકોફના કાગળપત્રો પરથી લાગે છે. અલેક્ઝાંડર ધ થર્ડે તેવી સભા બોલાવવાનો નિશ્ચય સુદ્ધાં કર્યો હતો, અને પોતાના ભાઈને તે જણાવ્યો હતો. પણ જ્યારે તેણે જોયું કે, લિબરલો એ બાજતમાં તણખહું પણ તોડવા તૈયાર નથી, ત્યારે તેણે વાત પડતી મૂકી. દરમ્યાન, કેટકોફ વગેરે પ્રત્યાઘાતીઓનો પક્ષ દહાડેદિવસે સળંગ ચલો હતો. આ લોકો તો, એક માછ ફેંચ પોલિસઅમલદાર મોં. એન્ડ્રુચકની સલાહ અનુસાર નિહિલિસ્ટોને હતા ન હતા કરવાની પોતાની યોજના આગળ ધપાવ્યે જતા હતા. એ વાતાવરણમાં અલેક્ઝાંડર ધ થર્ડે એવો આખરી નિર્ણય મનમાં કરે તથા તે જાહેર પણ કરે કે હું સામ્રાજ્યને નિરંકુશ એકઠથ્યુ જ શાસનકર્તા થવા તથા રહેવા માગું છું તેમાં શી નવાઈ? તેણે પોતાની એવી ઈચ્છા દૂકે વખતમાં જાહેર કરી જ.

૨

અલેક્ઝાંડર ધ સેકંડના મરણ પછી ચોડે મહિને મને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંથી હદયાર કરવામાં આવ્યો હતો. આમાં મને પોતાને કંઈ અંગત ભાવથી તો માફ ન લાગ્યું, કેમ કે એ પગલું ભરીને સ્વિસ સરકારે રશિયામાંની સ્વિસ જવર્નેસોનો રોટલો ટળતો અટકાવ્યો તથા રશિયન પોલિસખાતાને કંઈક અંતોષ આપીને તેની સાથેના પોતાના સંબંધને પણ દડવો ચલો અટકાવ્યો; પણ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની પોતાની

સ્વતંત્રતાને ખાતર એ પગલું સારું ન ગણાય એમ હું માનું છું. કારણ, મને દેશપાર કરવાથી તે દેશની સરકારે દેશ પરનો એવો આક્ષેપ ગણે સ્વીકારી લીધો કે ત્યાં કાવતરાંખોરો વસે છે તથા રશિયા સામે ખૂની કાવતરાં કરે છે. એ ગર્ભિત સ્વીકારનો ગેરલાલ ફાંસ અને ઇટલીએ આગળ જતાં સ્વદેશલેહના ભાગલા પાડીને લીધો જ. એ ભાગલા ઇટલી અને જર્મની વચ્ચે પાડવાની દરખાસ્ત એક ફ્રેન્ચ-મેન યુલ ફેરીએ જ્યારે કરી ત્યારે તેનું સૂચન એ બાબતમાં એવું જ હશે કે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ આંતરરાષ્ટ્રીય કાવતરાંખાળોને સંધરે છે તો તેના ભાગલા ખીજ દેશોએ શા માટે ન પાડવા. આમ, મારી હદપારીને પરિણામે એ દેશની પોતાની જ સ્વતંત્રતા મર્યાદિત થઈ ગઈ, એ વાતનો મને શોક છે.

લંડનમાં જે અતંત્રવાદીઓની પરિપદ ૧૮૮૧ના જુલાઈમાં મળી હતી, તેમાંથી હું સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પાછો આવ્યો ત્યાર પછી દુરત હદપારીનો હુકમ મને પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો. એલીસી રૅક્રુસના જે નિવાસસ્થાનની પડોશમાં, ઊંચી પર્વતમાલાની વચ્ચે, મારી પત્ની રહેતી હતી ત્યાં હું હતો ત્યારે હુકમ મને મળ્યો. એ પ્રિય પ્રદેશ પર છેલ્લી ભાવભરી મીટ માંડીને અમે તેને છોડ્યો અને લેક ઓફ જીનીવાના સેવોય બાજુના કાંઠાને તીરે ફાંસની હદમાં આવેલા ઘેનોં નામે નાનકડા શહેરમાં સ્થિર થયાં. ત્યાં અમે બે માસ રહ્યાં, કેમ કે તે ગાળા દરમિયાન મારી પત્નીએ જીનીવા વિદ્યાપીઠની વિજ્ઞાન સ્નાતકની પરીક્ષા પસાર કરવાની હતી.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, 'હોલી લીગે' મને જે દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી હતી, તેના વિગતવાર ભરોસાપાત્ર સમાચાર મને રશિયામાંથી જ મળેલા. એ મળતાં જ, મેં તેને લગતી હકીકતો લંડન 'ટાઇમ્સ'ના જીનીવા ખાતેના ખબરપત્રીને આપી રાખી, તે સૂચવ્યું કે કંઈ નવુંજૂનું ચાલે તો આ પ્રસિદ્ધ કરજો. એ વિશેની એક ટૂંકી નોંધ મેં 'લે રેવોલ્યુશિયોન'માં પણ છાપી અને ત્યાર પછી એ વિશે કશી ઉપાધ મેં મનમાં રાખી જ નહિ.

ખરી હદપારી તો આ

૧

૧૮૮૧ના આક્ટોબર કે નવેંબરમાં મારી પત્નીએ તેની પરીક્ષા પસાર કરી એટલે તુરત અમે ચોનોં છોડીને લંડન ગયાં તથા ત્યાં બારેક માસ રહ્યાં. ત્યાર પહેલાં ત્રણચાર દસકા પર ઇંગ્લંડમાં સમાજવાદનું જોર હતું તે હવે રહ્યું નહોતું. ૧૮૪૦ પછીના દસકામાં ત્યાં શાસ્ત્રીય ઉર્દે અતંત્રવાદી સમાજવાદનું જે સખળ પ્રચારકામ થયેલું, તે તો હવે નહોતું જ. હતા તે માત્ર છટા છવાયા પ્રયાસો. જેમકે: ૧૮૭૧ના ખેતીવાદીની સુધારણા માટેના કામચાને કરેલી બલામણી, તેને પરિણામે ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયાસો તથા એવા જ, ત્યાર પહેલાંના, 'ક્રિશ્ચિયન સોશિયાલિસ્ટસ'ના પ્રયાસો. પણ આ બધું, પાછળથી જ્યારે હેનરી બ્યોર્નફ્રીટ 'પ્રોગ્રેસ એન્ડ પોવર્ટી'નું પુસ્તક પ્રગટ થયું ત્યારે સમાજવાદી આવેશનો જીવાળ ઇંગ્લંડમાં આવેલો, તેને મુક્તબલે નજીવું જ હતું.

એ સમયે મેં જે એક વરસ તે દેશમાં પસાર કર્યું તે તો મારે માટે ખરેખરી હદપારીનું જ વરસ કહેવાય. મારી માફક જે માણસ ધણા પ્રગતિશાળી સમાજવાદી વ્યયારો ધરાવતો હોય, તેણે છટથી શાસોન્ધાસ લેવા જેવી હવા જ ત્યાં બણે નહોતી.

૧૮૮૬માં હું ફરીથી ઈંગ્લંડ ગયો ત્યારે ત્યાં સમાજવાદની જે જુરસાલરી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી, તેનું હજી તો નામનિશાન પણ નહોતું. કેર હાર્ડી, બર્નાર્ડ શૉ વગેરે ફેમિયન-પંથીઓ તથા ઉગ્ર સમાજવાદી વિલિયમ મોરસ હજી હવે જાહેરમાં આવવાના હતા; અને લંડનમાંના જ અમુક ધંધાને લગતાં જે મજૂરમંડળો ('ટ્રેડ યુનિયન્સ') હતાં, તે સમાજવાદનાં વિરોધી હતાં. સમાજવાદી પ્રવૃત્તિનાં સક્રિય અને દ્વિભનવાન પ્રતિનિધિ કહેવાય તેવાં માણસોમાં એ વખતે માત્ર મિ. અને મિસિસ હાર્મન્ડમેન તથા તેમની સાથેના થોડાક કાર્યકરો જ હતા. ૧૮૮૧ની પાનખરમાં તેમણે સૌએ એક નાનીશી પરિપદ લરી હતી અને અમે મશ્કરીમાં કહેતા—જો કે એ સાચું પણ હતું—કે મિસિસ હાર્મન્ડમેને આખી ય પરિપદને પોતાના ઘરમાં સમાવી હતી. ઉપરાંત, એ વખતે જેઓ સમાજવાદના વિષયમાં પણ વધારે પ્રગતિમાન વિચારો ધરાવનારા હતા તેમણે, તે નિઃખાલસપણે અને ખુલી રીતે જાહેર કર્યાં નહોતા. એ લોકોએ અલબત્ત, ચાર વરસ બાદ સમાજને નવું સ્વરૂપ આપવાની બાવનાઓ પ્રસારીને સુસ્તીનું વાતાવરણ પસંદી નાખ્યું, પણ ૧૮૮૧માં હજી તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ તરીકે બહાર આવી કે ફેલાઈ નહોતી. હું ઈંગ્લંડ એ સાક્ષર્માં પહોંચ્યો ત્યારે એ પ્રવૃત્તિ જેવી હતી તેવી પણ બહુ મંદ અને પ્રાથમિક રૂપની હતી. તેને અંગે કામ કરનારા કાં તો એકબીજાને ઓળખતા થયા નહોતા અથવા તો તેમને તેમના પોતાના ખરા સ્વરૂપની ચે હજી જાણ નહોતી એમ કહેવું જોઈએ.

ચેકોવ્સ્કી એ વેળા લંડનમાં હતો અને તેથી અમે અગાઉનાં વરસોની જેમ ફરી એક વાર કામદારવર્ગમાં દિલચાલ ઉપાડી-ઉપલી પરિપદમાં અમે જે થોડા અંગ્રેજ કામદારોની ઓળખાણ કરી હતી, તેમની સાથે અમે હવે પ્રગતિપ્રેમીઓની ક્લબોમાં જઈને રશિયાની પરિસ્થિતિ, આમવર્ગમાં ભળવાની અમારાં

પુવકજનોની રૂતિ તથા પ્રવૃત્તિ અને સમાજવાદઃ આ વિષયોની ચર્ચાઓ અને ભાષણો કરવા માંડ્યાં. તેમાં શ્રોતાઓ બહુ થોડા આવતા—કેટલાં કરતાં બાંહેજ વધારે. પણ અમારી ચીની જ ભાવનાબલિત એટલી તીવ્ર હતી અને ઉત્સાહ એટલો અસાધારણ, કે સંખ્યાની ઓછપ અમને બહુ સાલતી હતી.

તેવામાં મિ. હાર્લેન્ડને 'ઈંગ્લેન્ડ ફોર ચાઇ' નામે માક્સ પેથી સમાજવાદનો પ્રથમ પુસ્તકમાં જ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. સમાજવાદી વર્તમાનપત્ર સફળ થવાની દશી આશા તેમને નહોતી, પણ ત્રણેક વર્ષ પછી જ્યારે 'જર્નલિસ્ટ' નામનું પત્ર તેમણે શરૂ કર્યું ત્યારે તેને કામદારોએ પુસ્તક જ અપનાવી લીધું હતું. ૧૮૮૬માં તો 'ઈંગ્લેન્ડમાં ત્રણ સમાજવાદી પત્રો ચાલુ થઈ ગયાં' હતાં અને 'સોશિયલ ડેમોક્રેટિક ફેડરેશન' નામક મંડળ એક વગદાર સંસ્થા બની હતી.

૧૮૮૨ના ઉનાળામાં મેં ડર્હમ, ન્યુ કાસલ, ગ્લાસગો અને એડિનબરોમાં રશિયા વિશે ભાષણો કર્યા અને અમારો સત્કાર ઉત્સાહથી કરવામાં આવ્યો હતો. પણ 'ઈંગ્લેન્ડમાં સમાજવાદી ચળવળ ફેલાવવાની આશા એ વખતે તો એટલી થોડી હતી કે, ફ્રાંસ પહોંચીને હું જરૂરજ પકડાવાનો હોવા છતાં, પાનખરમાં ત્યાં જવાનો નિર્ણય અમે કર્યો. હું અને મારી પત્ની ઘણી વાર વાતેવાતમાં કહેતાં તેમ, "આ ક્યાર કરતાં તો ફ્રેંચ ક્રેપાનું વધારે સારું."

જસુસોની નિધા હુઠળ

૧

ફૂંસમાં અમે આ વખતે પણ યોનોમાં જ નિવાસ કર્યો અને આગલી વખતની માદામ સાંસોઝના ધરમાં જ ખંડ લાડે રાખ્યા. ક્ષયથી પીડાતો મરવા પડ્યો હતો તે મારી પત્નીનો એક ભાઈ — જે તે વખતે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ આવ્યો હતો — પણ હવે અમારી સાથે રહ્યો.

યોનોમાં મેં જે બે માસ તે વખતે ગાળ્યા, તેવામાં મેં ત્યાં જેટલા રાશયન જસુસો જોયા તેટલા ખીજે કોઈ વખતે જોયા નહોતા. શરૂઆત એમ ચર્ચ કે, અમે એ ધરમાં રહ્યાં કે તુરત જ ધરનો ખીજો બાગ, પોતાને અગ્રેજ તરીકે ઓળખાવનાર એક માણસે રાખ્યો. વળી, એ જસુસોનાં ટોળાં — ખરેખર ટોળેટોળાં જ — અમારા ધરને જાણે ઘેરા ધાલીને પડ્યાં રહેતાં કે ફરતાં : એ લોકો દરકોઈ બહાને ધરમાં દાખલ થતા; અથવા તો, બે ત્રણ કે ચારની ટોળીમાં ધરની સામે આંટા દીધા કરતા. તેઓ કેવાકેવા અજબ જેવા અહેવાલો લખી મોકલતા હશે એ સહેજે કહી શકાય તેવું છે; કારણ, જસુસો અહેવાલ તો મોકલવો જ જોઈએ. જો તે એટલું જ લખી મોકલે કે ચક્રદાર આસામીના ધરની સામે રસ્તામાં હું અઠવાડિયા લગી બિભો પણ કંઈ બેદી

હિલચાલ નેવામાં જ ન આવી, તો તેનો પગાર કાં તો અર્ધો થઈ જાય, નહિ તો તેને જરૂરત કરવામાં આવે.

યોનોમાં મારા આવી રહેવાથી ફ્રેંચ પોલિસખાતું પણ જાગૃત થઈ ગયું હતું. તેના માથુસો આવીઆવીને અમારા ધરની માલિકખાઈને કેટલોય ત્રાસ આપતા. એક વાર તેણે કાઈ જાનસુસને વહેમ પડ્યો હતો કે હું એક ફૂલું છાપખાતું આ ધરમાં ચલાવું છું કેમકે પોતે તેનો અવાજ સાંભળે છે એમ તેને લાગેલું. પણ ખાઈએ ત્યારે ફોડ પાડી કે “એ તો મારા સીવવાના સંચાનો અવાજ હશે, ખીજું તો કંઈ અડી નથી.” ત્યારે તે બેઠો પડી ગયો હતો. પણ તેણે કંઈક પણ અહેવાલ તો લખી જ મોકલવો પડે. તેથી તેણે મારી હિલચાલ વિશે પડપૂછ આદરી. તેવામાં હું ‘લે રેવોલ્તે’નું તંત્રીપણું કરતો તથા ‘એન્સાઇક્લોપીડીઆ ફિટાનકા’ તથા ‘ન્યુ કાસલ કોનિક્સ’ માટે લેખો લખતો, તેથી તેને કહેવામાં આવ્યું કે અમારો જાકુત તો પણ બાગે બેઠાબેઠો લખતો જ હોય છે. “પણ આખો દહાડો કંઈ લખ્યા કરે?” પેલાએ પૂછ્યું: “ખીજું શું કરે?” તેને જવાબ મળ્યો: “અપોરે બાગમાં લાકડું વહેરે છે અને સજને પહોરે કરવા જાય છે,”—“હ... ..” જાનસુસે જાણે બેઠ પાંચો હોય તેમ ઉચ્ચાર્યું: “અંધારું થાય ત્યારે જ બહાર નીકળે છે ખરું કે?” અને તેણે પોતાની ચોપડીમાં ટપકાવ્યું: “અંધારું થયા પહેલાં એ કદી બહાર નીકળતો નથી.”

રશિયન તથા ફ્રેંચ જાનસુસો મારી આટલી બધી સંજ્ઞા શા માટે રાખતા હશે તેનો ખુલાસો મને તે વખતે તો જડ્યો નહોતો; પણ એમ લાગે છે કે ત્યારના નવા રશિયન મુખ્ય પ્રધાન ઈન્ના-ટિયેફ રશિયન ક્રાંતિકારો બોડે જે સંધિ કરેલી અને જેને પરિણામે સરકારનો ભુલમ તથા ક્રાંતિકારીઓનો ત્રાસ ઘણો કમી થયેલો, તે સંધિમાં મને બેળવવા હું લાડન હતો ત્યારે—૧૮૮૨માં—એક

રશિયન સરકારના દૂત મારફત પ્રયાસ થયો ત્યારે મેં જે એમ કહેલું કે મારી પાસે પણ તે દૂત આવશે, તો દાદરેથી તેને ફેંકી દઈશ, તે પરથી મને જીતવાની બધી આશા રશિયાના સરકારી પુરંધરોએ છોડી દશે અને જાસુસો વગેરે મારફત મને કનડવાનો તથા બને તો રસ્તામાંથી ખસેડવાનો જેન રચ્યો હશે.

૧૨

ફ્રેંચ સરકારનો મહેમાન

૧

૧૮૮૧ અને ૧૮૮૨નાં વરસો દરમ્યાન અતંત્રવાદી પ્રવૃત્તિએ ફ્રાંસમાં ધણો વિકાસ સાધ્યો હતો. ૧૮૮૦ના ન્યુરા ફેડરેશને ન્યારે અતંત્રવાદી સામ્યવાદનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે સામ્યવાદના એ પ્રકારને ફ્રાંસમાં ધણો સત્કાર મળ્યો હતો. એ વરસ પછી અમારું વર્તમાનપત્ર એ દેશમાં ધણું પ્રચાર પામ્યું અને અમે ફ્રેંચ કામદારો સાથે પત્રવહેવાર પણ શરૂ કર્યો. આ રીતે પેરિસમાં તેમ જ નિઃશ્વાઓમાં—ખાસ કરી, લાયોન્સ નિઃશ્વામાં—અતંત્રવાદ તેવામાં ઝડપભેર ફેલાતો ગયો. ધોનોંધી સંડન જતાં મેં ન્યારે ફ્રાંસ ઓળંગ્યું ત્યારે હું વચ્ચે લાયોન્સ, સેંટ એટીન તથા વીન ખાતે રોકાયો હતો અને ત્યાં બાપજો કર્યા હતાં. એ વખતે મેં જોયું હતું કે એ સહેરોના મેજ્યામંથ કામદારો અમારી ભાવનાઓ અપનાવવા તત્પર હતા.

૧૮૮૨ની આખર આવી પહોંચી એટલામાં તો લાયોન્સના પ્રદેશમાં મામલો ટોપકરીનો બની ગયો હતો. રેશમનો ઉદ્યોગ પડી ભાંગવાથી તેના વણકરો અને તેમનાં કુટુંબોની વિટંબના પાર વિનાની હતી. એ પ્રદેશના ખાણેના કામદારોનું બાવિ પણ ઉકે અનિશ્ચિત હતું.

રસ્તે થએલા અનુભવો પરથી હું જાણુ તો હતો કે સૌનાં મન બારે ઉચ્ચેરાટમાં છે, પણ જે અગિયાર માસ મેં લંડનમાં ગાળ્યા તે દરમિયાન ફ્રાંસમાંની દિલચાલના નિકટ સમાગમમાં હું રહી શક્યો નહોતો. પછી, બ્યારે હું પાછો લંડનથી થોનો આવ્યો ત્યારે વર્તમાનપત્રો પરથી મેં જાણ્યું કે મોન્સો-લે-માઇન્સ ગામના અધિપાઓ ખાણોના કેથલિક માલિકો સામે હડતાળ પાડવાની વાતો કરતા હતા. તે વેળા, એ પ્રદેશમાંના સવળા પધ્ધરના કોસને કાં તો જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યા, અથવા તો, અધિપાઓને તેમના ખોદકામમાં વાપરવા માટે અપાએલાં કાર્ષીનેમાઇટનાં કારતુસોથી તેને ઊરાડી મૂકવામાં આવ્યા. લાયોન્સનું વાતાવરણ પણ હવે જલદ બન્યું. ત્યાંના અતંજવાદીઓએ પરિસ્થિતિ એવી કરી મૂકી કે બીજા મધ્યમવર્ગીય સ્વાર્થી નેતાઓ જેને સલા બરે તેનો પોતે કબજો લેતા અને મધ્યમવર્ગને લાય પમાડે તેવા કરાવે ખાણો તથા જમીનને રાષ્ટ્રીય મિલકત બનાવવા વિશેના પૂરા હિસાબથી પસાર કરના.

ઉપલા બનાવો બન્યા પછી કામદારોની લાગણી મધ્યમવર્ગના રાજદારીઓ સામે તેમ જ એ લોકોને ગેરવાજબી રીતે દેખનાર એમનાં છાપાં સામે ધણી જ ઉચ્ચેરાટ ગઈ હતી. આવે વખતે હમેશા બને છે તેમ, હવે ગરીબોએ તે રાજદારીય નેતાઓના તથા તેમનાં છાપાંવાળાના રંગરાગ અને ખાણીપીણીના મહાધામ થીએટર બેલેટરના બોંયરામાંના વિશ્રાંતિગૃહમાં ચાલતા હતા તે અનાચારો સામે હડેએક પોતાની સલાઓમાં બોલવા માંડ્યું. એમ કરતાંકરતાં એક દહાડે એ વિશ્રાંતિગૃહમાં કાર્ષિક અજાણ્યાએ કાઠનેમાઇટનું કાર્પસ વહેડ્યું ને તેને હોલવવા જનારા એક સમાજવાદી કામદારના પ્રાણ ગયા; તેમ જ કેટલાક મધ્યમવર્ગીય રાજદારીઓ પણ જરા ધવાયા. બીજે દહાડે, રંગરૂટની બરતી કરવાની કચેરી પાસે તેવો જ ઘડાકો થયો ને એવી લોકવાયકા પણ ચાલી કે,

લાયોન્સની એક ટેકરી પરની કુમારિકા મેરીની પ્રતિમાના પથુ એવા જ હાલ ચલાના છે.

લાયોન્સના પૈસાદારો હવે ભારે ગભરામણમાં પડ્યા. સાંકે અનંતવાદીઓની ધરપકડ ચર્ષ. તેમાં મધ્યમવર્ગનો માણસ એક જ — એમિલ મોતીએ, જે એ પ્રદેશમાં પ્રચારકામ કરતો—હતો; બાકીના બધા કામદારો હતા. એ જ વખતે લાયોન્સનાં છાપાંએ સરકારને ઉશ્કેરવા માંડી કે તેણે મને પકડવો; કેમ કે આખી ચે ઘટમાલનો દોરીસંચો ચલાવનાર (તેમના કહેવા પ્રમાણે) હું જ હતો ને આવાં તોફાનો કરાવવા સારુ જ હું લંડનથી ફ્રાંસમાં પાછો આવ્યો હતો. હવે, ફરીથી એક વાર રશિયન જનસુસો અમારા નાનકડા શહેરમાં દેખા દેવા લાગ્યા; મારું ઘર સોધાયું; મારી પત્ની જીનીવા જતી હતી તેને થોનેને સ્ટેશને પરહેજ કરી અને તેની જડતી લેવામાં આવી. પથુ એ બધાને પરિણામે કશું જ એ લોકોને અમારી વિરુદ્ધ હાથ લાગ્યું નહિ.

મારે નાસી છૂટવું હોય તો તક હતી, પથુ હું નાસવાનો જ નહોતો. મારા એટલા બધા મિત્રો પકડાઈ ગયા હતા કે એ સ્થળેથી ખસવાનો મારો વિચાર જ નહોતો.

તા. ૨૧મી ડિસેમ્બરની રાતે મારો ક્ષયરોગી સાગો મારા હાથમાં જ મરણ પામ્યો. હું અને મારી પત્ની બેઉ એને માટે ઘુસ્કાં ભરતાં રાત વીતાવતાં હતાં, ત્યાં તો પેરોલિયું ચલા આવ્યું એટલે—બનાવ બન્યા પછી ચારેક કલાકે—લશ્કરી સિપાઈઓ મને પકડી જવા આવ્યા. મેં તેમને વસ્તુસ્થિતિ જણાવી અને, માત્ર દફનક્રિયા ચર્ષ જાય ત્યાં સુધી મને છૂટો રાખે તો ત્યાર પછી તુરત મારી મેજે જ જેલને દરવાજો હાજર થઈશ, એવું વચન તેમને આપવા માંડ્યું. પથુ એ શાના સાંભળે ? એટલે મને તો તેને તે જ વખતે એ લોકો લઈ આવ્યા લાયોન્સ બહારી. એલિસી.

રેકલુરને અમે તારથી ખજર કરેલા, તેણે એકદમ આવીને મારી પત્નીને ગ્રંભાળમાં લીધી અને દફનની વ્યવસ્થા કરી. યોગેની અર્ધોઅર્ધ વસ્તી દફનવેળા હાજર હતી—મારી પત્ની તથા દુનિયાને એવું લાખવા કે કામદારજનના મારી પડ્યે હતી, સત્તાધારીઓની પડ્યે નહિ. એ જ રીતે, મારો મુકદ્દમે ચાલતો હતો ત્યારે પણ ખેડૂતો આસપાસનાં ગામડાંમાંથી આવીને ખાસ તે જ ખજર વાંચવા લાયોન્સથી જાણાં ખરીડતા.

મુકદ્દમે ૧૮૮૩ના જાન્યુઆરીની શરુઆતમાં એક પખવાડિયા સુધી ચાલ્યો હતો. પેલા ધડાકાઓને અમે તો અમારી વિરુદ્ધ કશું સાબિત થઇ શકે તેમ નહોતું, તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર-સંઘના સભ્યો હોવા માટે—જો કે ખરી રીતે તો, પકડાએલાઓમાં હું એકલો જ તેવો ગણ્ય હતો—અમારી સામે કામ ચલાવવામાં આવ્યું. અમને ચાર ને પાંચ વરસની કેદ અને ચારસો ડોલરનો દંડ તથા બાકીનાને એકથી ચાર વરસની કેદની સજા થઈ. મુકદ્દમે તદ્દન કારસરૂપ હતો. ખરી વાત એ હતી કે, અમને અને અમારી હિંમતવાળને કોઈ ખજુરીતે લલકરી પાડવી ને દાખી દેવી. પણ થયું એથી બિશદું જ; કેમ કે અદાલતમાં અનર્જવાદ સામે ચળેલાં બાપણો દેશપરદેશમાં જાણ્યાં ને વંચાયાં તેથી પ્રવૃત્તિને ધણું જોર મળ્યું. ક્રેંચ પ્રજામત પણ અમારી તરફેણમાં હતો. અને તેની ધારાસભામાં અમને છોડવવાના ઠરાવો વરસોવરસ લગતા—છેક અમે છૂટ્યા ત્યાં લગી એ ચાલુ રહ્યા.

કલેરવોની તુરંગ

૧

અમારો કેસ એ રીતે પતી ગયો હતો, પણ મારે ખીજ બે મહિના લાયોન્સની જ જેલમાં રહેવાનું થયું હતું. પોલિસકોર્ટે અમારી પર કેસ ચલાવીને જે ચુકાદો આપ્યો હતો, તેની સામે મારા સાથીઓમાંના ઘણાખરાએ અપીલ કરી હતી. તેનું પરિણામ જણાવ ત્યાં સુધી અમારે સૌને એ જ જેલમાં રહેવાનું હતું. ખીજ મારે સાથીઓની જેમ મેં પણ ઉપલી કોર્ટમાં અપીલ નોંધાવવાની ના પાડી હતી અને મારી એકાંત કોર્ટડીમાં કામ કરતો હતો. માર્ટિન નામે વીન ગામનો કાપડિયો હતો. એ મારો જાની દોસ્ત હતો. તે ને હું સવારસાંજ જેલના આંગણમાં ફરતા અને કોર્ટડીઓમાં પુરાવા પછી જો અમારે વાત કરવી હોય, તો રસિયાનાં કેદખાનાંની જેમ દિવાલ પર ટકોરા મારીને કરતા હતા.

કેદખાનાં જે નીતિનાશ કરનારી અસર કેદીઓ પર કરે છે તે મેં આ લાયોન્સ જેલના બે માસમાં પ્રત્યક્ષ જોયું ત્યારની મારા મન પર જે છાપ પડી હતી, તેને લીધે પાછળથી કેદખાનાંની આખી સંસ્થાને જ હું બાંધેલા રહેવાનું ધિક્કારતો ગયો હતો. એ ધિક્કાર બે બાજતોને અંગે જન્મ્યો હતો: પહેલું તો, કોઈ પણ નાના કે

મોટા ગુના માટે જેલમાં પૂરવામાં આવેલાં બાળકો. એમને રોજ જેલના આંગણમાં રેશમ સાફ કરવાનું અને બીજું કામ કરવા લાવવામાં આવતાં હતાં. એ દુબળાંપાતળાં બાળકોનાં મન શરીર અને નીતિનો સુદાં ત્યાં ઉઘાડેછોગ પળેપળે જે નાચ થતો મેં જોયો, તે પરથી, તેઓ મોટાં થઈને છૂટશે ત્યારે જાતને અને સમાજને કેટલું અસાધારણ નુકસાન કરશે તે વિચારે કંપારી છૂટ્યા વિના રહેતી નહિ. બીજું, કાયદો અને તેનો અમલ કરનારાઓ કેદીઓનાં આશ્રિતોને નિરાધાર કરી જાણે રવડાવી જ મારે છે, તે અનુભવ પણ રૂંવાં ઊભાં કરે તેવો છે. એ તદ્દન જ નિર્દોષ સ્ત્રીબાળકોને સમાજ જે સીતમયક્રીમાં પીસે છે, તેનો કદી કોઈએ જરા પણ વિચાર કર્યો છે ખરો ?

૨

અમારામાંથી જેમને વરસ કરતાં વધુ મુદતની સજા થઈ હતી, તેવા અમને બાવીસ જાણને ૧૮૮૩ના માર્ચની અધવચમાં બધુ જ જાની રીતે ક્લેરવોની મધ્યવર્તી તુરંગમાં લાઈ ગયા. લાયોન્સ જેલમાં અગને મળતી હતી તે બધી સગવડો અહીં અમને આપવામાં આવી; કેમ કે ક્રાંસમાં તો એમ મનાય છે કે રાજકીય કેદીઓ પોતાનું હરવાફરવાનું છૂટાપણું ખુબે એ જ તેમને માટે એવી ભારે સજા છે કે બીજી અગવડ કે વેડ તેમને માથે નાખવી ન જોઈએ. લાયોન્સમાં અમને અમારાં કપડાં રાખવા દેવામાં આવેલાં અને ખોરાક પણ અમે વીંછીમાંથી અમારે ખર્ચે જેવો જોઈએ તેવો મંગાવી શકતા. વળી ત્યાં સ્વતંત્ર મોટી કોટડી પણ મળી હતી, જેને લીધે મજેલી શાંતિ અને નિષ્ક્રિય ઉપયોગ મેં 'એન્સાઈક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકા' તથા 'નાઈન્ટીન્થ સેન્ટરી' માટેના મારા લેખો લખવામાં કર્યો હતો.

અહીં ક્લેરવોમાં પણ જુદા ખંડની, ખાવાની તથા કપડાંની તેવી જ સગવડ ચાલુ રહેલી. સજાને અંગે કામ કરવાનું ફરજિયાત

નહોતું; પણ જેમની ઈચ્છા હોય તેઓ સીવવાનું કે છીપમાં કાતરવાનું કામ કરીને તેને સાટે નાનીનાની રકમો કમાઈ પણ શકતા.

કલેરવોની જે પહેલી છાપ મારા મન પર પડી તે તો ઘણી સરસ હતી. લાંબી ચકવનારી મુસાફરી પૂછી અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે, અમને સ્વચ્છ ઓરડીઓમાં લઈ જઈને રાખવામાં આવ્યા હતા. ખાણું સાફું, પણ ગરમાગરમ હતું અને માગીએ તેટલું મળતું; સુરાપાનના શોખીનો એ શોખને પણ પોતાને પૈસે મતોપી શકેલા; અને જેલનો ઉપરી તથા વોર્ડરો બધા સમ્મતાથી વર્ત્યા હતા.

વળતે દહાડે ઉપરી મને અમારે માટે નક્કી કરેલા નિવાસ-ખંડો બતાવવા લાઇ ગયો. બાવીસ જથ્થુ માટે એ નાના પડો એમ મેં કહ્યું, એટલે તુરત તેણે અમને બીજા વધારાના ખંડો આપ્યા. અમારા ખંડોની બારીઓ એક નાનકડા બગીચા પર પડતી હતી. ત્યાંથી દેખાતું આસપાસના પ્રદેશનું દૃશ્ય પણ સુંદર હતું.

બધા મળીને ત્રણ મોટા ઓરડા અમને આપવામાં આવેલા, તે ઉપરાંત મને તથા એલિસ ગોતીએને અમારા લખવાવાંચવાના કામ માટે જુદો નાનો ઓરડો પણ મળેલો. આ છેલ્લી સગવડ માટે હું એન્સાઇક્લોપીડીઆમાંના મારા ઘણા લેખકબંધુઓનો આભારી હતો. હું પકડાયો છું એમ તેમણે સાંભળ્યું કે તુરત જ જેલમાં મારા લેખનકાર્ય માટે વધુમાં વધુ સગવડો મળે તે માટે તેમનામાંના જેમણે ફ્રેંચ સત્તાવાળાઓને વિનંતિપત્ર મોકલ્યો તેમાં બીજા બધા ઉપરાંત, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, સ્વિન્ઝર્ન અને ચિકટર ફુગોનાં નામ પણ હતાં. ફ્રાંસની વિદ્યાનપરિષદે પોતાનું પુસ્તકાલય મારે જે કંઈ પુસ્તકો જોઈએ તે માટે વાપરવા દેવાની ઇચ્છા બતાવી હતી તથા પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ ચિંતક અને લેખક એર્નેસ્ટ રેનાંએ એક મનોહર પત્ર દ્વારા, પોતાનું આખું ખાનગી પુસ્તકાલય મારા ઉપયોગ માટે ખુલ્લું હોવાનું મારી પત્નીને લખ્યું હતું.

તુરંગના જગીયામાં સાકપાન ઉઘાડીને વેચવાની છૂટ ૫૨ અમને હતી; વળી હું અને મારા સાથીઓ ત્યાં ઇંગ્લિશ જર્મન વગેરે ભાષાઓના તેમ જ વિજ્ઞાનના વર્ગો ચલાવતા તથા પુસ્તક-બાંધણીનું કામ પણ શીખી લઇને કરતા હતા. આ મુખી જિંદગીમાં મને મારી તબિયત બેગલાથી વિદ્ય આપ્યું હતું; પણ એ મેલેરિયા —ત્યાં આસપાસ બેજ હોવાથી એ લાગુ પડેલો—પહેલા વર્ષની આખર પછી ગયો હતો. એ વર્ષ દરમિયાન જ, મારી પત્ની પણ પરિણામ પાતાનો ડોક્ટર બોદ સાયન્સની ડીગ્રી મારેનો અભ્યાસ છોડીને પડોશના ગામડામાં રહેવા આવી હતી. પહેલાં તે અમે બે મહિને એક વાર જ મળી શકતાં, પણ પછીથી રોજ મળવાની, તેની વીંછીમાંથી મારે માટે ખોરાક લાવવાની તથા માંજે સાથોસાથ—બે કે વોઈરની દાજરીમાં—જાગમાં ફરવાની પણ રજા મળેલી.

કલેશવોની મધ્યવર્તી તુરંગ જાણે એક નાનું ઉદ્યોગદુનરનું શહેર હોય તેવું પહેલી નજરે લાગવાથી મને ઘણો અચંબો થયો હતો. પણ ખરી વાત એ છે કે ઇંગ્લિશ કેદખાનામાંની પદ્ધતિ ફ્રેંચ કેદખાનામાં નથી; એટલે કે, ત્યાં કેદીને દસકો પાડવા માટે જ જાણે સોંપાતાં હોય તેવાં કામો નથી સોંપાતાં. તેની પાસે ઉપયોગી કામો—તે સ્વમાનથી કરી શકે તેવાં—કરાવવામાં આવે છે; જેવાં કે લોખંડનું ફર્નિચર, છબિઓનાં ઘરો ('ફ્રેમ્સ'), ચીરીસા, ત્રાજવાં-તોલાં, મખમલના તથા શણના સીપોશકો, છીપની નાનીનાની વસ્તુઓ, લાકડાંના બેઠા, ચાખડીઓ વગેરે. આ પ્રકારનાં કામો સોંપાતાં હોવાથી તેમ જ કેદીઓ ભણીને એકંદર વર્તાવ માનવતાભર્યો હોવાથી એ તુરંગ ચુરપઆખાની સજા કરનારી સંસ્થાઓમાં નમૂનેદાર ગણાય છે.

જે ખડામાં અમે રહેતા હતા તેની નીચે જેલનું દવાખાનું હતું. તેમાં કામ કરતા કેદીઓના સમાગમમાં અમારે આવવાનું પણ કેટલીક વાર થતું. તેમાંનો એક ‘વન’માં પ્રવેશી ચૂકેલો પાળિયાંધારી વૃદ્ધ હતો. તેની સમ્મતિ મુદત અમે ત્યાં હતા તેવામાં જ પૂરી થઈ. તેણે જેલ કેવી રીતે છોડી એ વાત હૃદય પીગળામે તેથી છે, પોતે થોડાં અડવાડિયાંમાં કે થોડા મહિનામાં જ પાછો અહીં આવવાનો છે તે જાણતો હોવાથી, તેણે દાકતરને આજીજી કરીને કહેલું કે પોતે કરનો એ કામ કરનારની જગ્યા ખાલી રાખે. કોરેલોમાં આ કંઈ એ પહેલી વાર નહોતો આવ્યો, ને તેને ખબર હતી કે પોતાની આ મુલાકાત છેલ્લી પણ નથી. જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી, લર્પા જગતમાં તેને એવું કાંઈ જ નહોતું જેને તે સ્વજન ગણી શકે. “મને ચાકરીએ પણ કાણ રાખે એમ છે ?” તે કહેતો “ને હું કામધંધો પણ શો જાઉં છું ? —કશો નહિ. બહાર નીકળીને મારે જવાનું તે મારા જૂના સામીતો પાસે જ. એ લોકો તો મને ખચિત જ ભેરખંધ તરીકે સતકારવાના જ. ”

પછી એમ એ ભેરખંધો પાસે જાય; સૌ લાંબે વખતે બેળા મળે એટલે દારૂખાત્ર સારી પેઠે ઉડાવે; કાંઈ નવો ‘તડકિા’ પાડી આવે અને ફરી એક વાર કેદખાને આવીને પુરાય. તેના જેવા આવા ઘણા છેક બાળપણ કે ઊગતી જુવાનીમાંથી આમ જેલવાસી બનેલા ને મોતને શરણુ પણ ત્યાં જ ચમ્મેલા. એવા વૃદ્ધ કેદીઓને દેશનાવવા લાઈ જતી વખતે પાદરી જે પ્રાર્થના બોલે તે યત્રવત ને સુકી જ હોય; તેને કષ્ટસ્તાને લાઈ જતા કેદીઓ તો થોડા વખત માટે પણ લાધેલી સ્વતંત્રતાને કારણે આનંદમય

હોય; તે વેળા ખિન્ન દેખાતો માત્ર કષ્ટતાનના વૅઈરનો કાળો ફતરો, જે આસ્તેઆસ્તે રાગવાદકોની ખાલુમાં ચાલતો હોય.

૪

ફાંસની મધ્યવર્તી તુરંગોને મુધારવામાં આવી, ત્યાર પછી તેમાં સંપૂર્ણ મૌનનો સદ્ધાંત પાળવામાં આવશે એમ મંનાતું હતું. પણ એવું મૌન માનવસ્વભાવને એટલું ગધું પ્રતિદૂળ છે કે એ સિદ્ધાંતને ચીવંદથી પાળવાનું યોગ્ય જ સમય પછી છોડી દેવું પડ્યું. આ પરિણામ આવવામાં એક વધુ કારણ એ હતું કે ફ્રેંચો વાતોડિયા ખૂબ જ હોય છે.

બહારથી જોનારને તો તુરંગ હમેશાં તદ્દન મૌનભરી શાંત જ લાગે છે; પણ ખરી રીતે તેમાં જીવનની પ્રવૃત્તિઓ ગણે તે એક નાના શહેરમાં જ ચાલતી હોય તેમ ચાલુ હોય છે. ધીમા સાદે ધુસપુસ દ્વારા, ઉતાવળે બોલાઈ જતા છટક શબ્દોથી કે ચંગરખી-માંના લખાણ મારફત, એમ અનેક રીતે રોજરોજના જવા પછી અગત્યના સમાચાર થોડા જ સમયમાં આખી તુરંગમાં પ્રસરી જાય છે. કેદીઓમાં માંહોમાંહ, તુરંગના ઉપરીઓની કચેરીમાં કે કલેરવોના ગામડામાં અથવા તો પેરિસની રાજકીય દુનિયામાં કંઈ પણ જાણવાળેગ વ્યક્તિ કે તુરત જ એ અમારા સચળ સચનખડોમાં, કારખાનાંમાં અને કોટડીમાં ફેલાઈ જવાનું. વળી, કોઈ વર્તમાન-પત્રમાં અમને રસ પડે તેવી ખીના આવી હોય તો તે પત્ર પૂણે કોઈ બેઠી રીતે, નાના પથ્થરથી વિટાઈને તુરંગની બચી ફિવાથ પર મૂકીને, અમારી કને આવી જ પડતું.

કલેરવોમાંથી છૂટ્યા પછી મેં ૧૮૮૬માં ઈંગ્લંડમાં જે 'ઈન રશિયન ગ્રૅન્ડ ફ્રેંચ ઇમ્પ્રેન્સ' નામે પુસ્તક લખેલું, તેમાં મેં જે જે વિગતો આપી છે તેની પુનરુક્તિ અહીં નહિ કરું. માત્ર એટલું કહેવું બસ યશે કે સમાજ ગુના અટકાવવા માટે આ તુરંગની

સંસ્થાઓ સ્થાપે છે, પણ ખરી રીતે તો એ સમાજને ખર્ચે ચાલતાં ગુનેગારીનાં વિદ્યાર્પિડા છે. બહારથી કેદી ગુનેગારીની જે વૃત્તિ શીખી આવ્યો હોય છે તે તુરંગના બિનકુદરતી વાતાવરણમાં હજાર રીતે પોષાય છે. વળી, હાલની કાયદાબાહ્ય અને ન્યાયની પદ્ધતિ તો એવી છે કે તુરંગની આસપાસના પ્રદેશને તેમજ અદાલતો સાથે સંબંધ ધરાવતા માણસોને પણ કશુપિત ક્યો વિના ન જ રહે. મારી પોતાની તથા સાથીઓની સાથે, અસહ્ય, તુરંગમાં માનભર્યો વર્તાવ રાખવામાં આવેલો, પણ અંગત ફરિયાદો કરવાની ન હોવાથી તો હું એ અનિષ્ટોને ઉત્તરો વધારે સ્પષ્ટતાથી અને નીડરપણે જાહેર કરી શકું છું.

૧૪

થોડીક જમસકથાઓ

૧

દૂરેક વિપ્લવવાદીને વહેલોમોડો જમસો સાથે પ્રસંગ પડે જ છે. તેવા કેટલાક મારે ભાગે પણ આવેલા. એવા એરી નાગોને પોપવામાં દરેક દેશની સરકાર ભારે રકમ ખર્ચતી હોય છે. પણ એ લોકો મુખ્યત્વે જોખમકારક હોય છે તે જીવાનોને જ. એક વાર આપણે તેમનાથી—તેમની નીતિરીતિથી—પરિચિત થઈ ગયા અને એવો માણસ મળતાં, “તેને ને મારે શી લેવાદેવા? અમારી વચ્ચે સામાન્ય જૂમિકા શી છે?” આવા પ્રશ્નો આપણે પડેને પૂછીને તેના ઉત્તર શોધી લઈએ, પછી તેના સંબંધમાં આવવામાં કરું જોખમ નથી; કેમ કે તેમની સાથે કેમ કામ પાડવું એ વિષયમાં આપણે એની ગયા હોઈએ છીએ.

હું ત્યારે પહેલો જીનીવા ગયો, ત્યારે ત્યાં રશિયન સરકારે જે માણસને પોતાના જાસુસ તરીકે મોકલ્યો તે એક ઉમંગવાની પેઠે ત્યાં રહેતો હતો. અમે તેને દૂરથી જ ઊપાદારમૂઢોમાં જોયેલો. તે પ્રમાણમાં નિર્દોષ હતો, કેમ કે જુદાજુદા દેશોમાંથી હદપાર થયેલા જે વિશ્વવવાદીઓ જીનીવામાં હતા, તેમનાં પુસ્તકો પત્રિકાઓ વગેરે ખરીદી, તેની પર પોતાની રીકતો કરી, પોતાના માલિકાને એ બધું મોકલવા સિવાય તેને બીજો કંઈ ધંધો હોય તેમ લાગતું નહોતું.

પછી તો જીનીવામાં વિશ્વવવાદીઓ વધ્યા તેમતેમ જાસુસો પણ વધ્યા. એ બધા ય જાસુસો અમને ઓછાવધુ જાણીતા ધણ ગયા હતા. એ લોકોને અમે તો અમારી નિહિલિસ્ટ રીતે બહુ સીધા અને નિખાલસ પ્રશ્નો તેમના ભૂતકાળ તથા વર્તમાન પ્રવૃત્તિ વિશે પૂછતા. તેના જવાબ તેમનામાંના ધણાખરા પોતે પણ જાણે નિહિલિસ્ટ હોય તેમ આપવા પ્રયાસ કરતા. પણ તેઓ ક્યાં ખોટું બોલે છે તે પકડતાં વાર લાગતી નહિ; કેમ કે અમે તો તેની નીતિ, આચારવિચાર, રહેણીકરણી વગેરે વિશેની એવી તો ઝીણીઝીણી વિષયો પૂછીને તેની ઉલટતપાસ લઈ નાખતા કે અમુક તમકકે તેને માટે જૂઠું બોલવું અશક્ય થતું; અથવા તો તેઓ પોતાના બોલથી જ બધાં જતા, કે જોડકું-સૂઝકું બોલી પોતે પોતાને જ ખોટા પાડી દેતા.

એવા એક જાસુસે તો એવા ખખર પણ પોતાના માલિકાને આપેલા કે હું ઝારતું ખૂન કરવાની યેરવી કરી રહ્યો છું. બીજી વખતે તેણે જ એવી વાત ઉરાડેલી કે, હું બોમ્બ લઈને ઇટલીમાં ત્યાંના વિશ્વવવાદી કેફિયેરોની સાથે દાખલ થવાનો છું. આ બધી ગપ હતી. ઝારને મારવાનો ખ્યાલ મને કદી આવ્યો નથી ને ઇટલી તો હું જવાનો ઇરાદો પણ રાખતો નહોતો—ત્યાં કદી ય ગયો નથી.

કેટલીક વાર એવું થે બને છે કે જનસુસો વિપ્લવવાદીઓની દિલચાલના જે વૃત્તાંત પોતાની સરકારને લખી મોકલે તેમાંની વાત મુદ્દે સાચી હોય, પણ વાત પરથી જે અનુમાનો તેમણે બાંધ્યા હોય તે ભગતાં જ બેસાડી દેવાયાં હોય. આવી જ રીતે; ૧૮૮૧માં હું જ્યારે મારી પત્ની સાથે પેરિસથી લંડન ગયો ત્યારે એક ફ્રેંચ જનસુસ મારી પાછળ પડેલો. તેણે અમારી મુસાફરીનો જે અહેવાલ ફ્રેંચ સરકારને આપ્યો તેની જ નકલ તેણે એક પત્રકાર શેશફોટને આપેલી ને તેણે એ પ્રમાણેનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એ પરથી હું જોઈ શક્યો કે કેલેના સ્ટેશને અમે અર્ધી કલાક મારી પત્નીના દુખતા દાંતને ધોવા ને તેને દવા-ગ્રવા લગાડવા એક ખાનગી ભાગમાં ગયાં, તેને જનસુસે બીજા કાવંતરાંબાળે સાથેનાં અમારા મેળાપનું નામ આપેલું; અને લંડનમાં એરિંગ કોસને સ્ટેશને અમે ટ્રેન પહોંચ્યા પછી પણ અર્ધી કલાક રોકાયાં ને પછી જ ગાડી કરી ઉતારે ગયાં, તે પરથી પેલાએ એવી અટકળ કરી લીધી કે ટોળામાં તો કોઈ જનસુસ અમારી પર નજર રાખી શકે માટે આખું ટોળું વીખરાય તેની વાટ અમે જોએલી. ખરી રીતે, અમે વાટ જોએલી તે અમને લેવા આવવાનો હતો તે રશિયન મિત્રની. આખરે તે ન જ આવ્યો તેવું કારણ એ હતું કે, અતિશય ઝાકળવાળા તે સવારે તેનાથી વધુ પડતું ઊંધાઈ ગયેલું એટલે અમે પહોંચીને તેને જગાડ્યો ત્યારે જ મેળાપ થયેલો.

કલેરંસમાં હું હતો ત્યારે એક અજાણ્યો રશિયન, રશિયન સરકારને ખૂબ લાંડતો મારી કને આવેલ. તેણે સૂચ્યું કે ‘લે રેવોલ્ટે’ ફ્રેંચમાં નીકળે તેવું જ વિપ્લવવાદી પત્ર આપણે રશિયનમાં પણ કેમ ન કાઢવું? વધુમાં તેણે ઉમેર્યું કે, પૈસાની મારે કંઈ ફિકર ન રાખવી—પોતે મોટા મૂડીદાર છે ને જોઈએ તેટલા પુરા પાડશે. તેવું નામ ટાહનલેહમ હતું. તેવું એકંદર વર્તન મને પોતાને એટલું શકપડતું લાગેલું કે તેની દરખાસ્ત સ્વીકારવાના

મારા મિત્રોના આમદ છતાં તેને મેં ના જ પાડી. થોડા દિવસ પછી સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાંના અમારા મિત્રોના પત્રમાં લખાઈ આવ્યું કે, અમુકઅમુક લક્ષણોવાળા મૂડીદારથી ચેતતા રહેજો. બધી નિશાની મેળવી જોતાં મારી ખાતરી થઈ કે પત્રમાં વર્ણવાયેલો માણસ જ અમારો ટોહનસેફ્ટમ હતો.

પોલિસખાનું જ પોતાના ઈર્ષક પગારદાર પાસે વિખવવાદી પત્ર કઢાવે અને તેના તંત્રી મારફત વિખવવાદી કાર્યકરોના મંડળની ખાતમી વગેરે મેળવવા પ્રયત્ન કરે, એ તો જૂની સુક્તિ છે; અને ૧૮૮૧માં ફ્રેંચ પોલિસના વડા એન્ડ્રુએ એ અજમાવેલી. એ સાક્ષમાં હું અને એલિસી રેકલુઝ પર્વતમાળાઓ વચ્ચે વસતા હતા ત્યારે અમને એક ફ્રેંચમેન તરફથી પત્ર મળેલો કે પોતે પેરિસમાં એક જગરુ અતંત્રવાદી વર્તમાનપત્ર કઢવા આહ્વા છે. તેમાં તેણે અમારો સદકાર માગેલો; પણ અમારી ખુશામતે એટલી બધી કરી હતી કે અમને તુરત જ વહેમ પડ્યો. તેને વિશે તથા તેને મળતા પૈસા વિશે અમે બારીકાથી ઠેઠ લંડન સુધી તપાસ—ત્યાંની એક બાઈનું નામકામ તેણે પૈસા આપનારી પોતાની વૃદ્ધ કાકી તરીકે આપેલું—ચલાવી. બાઈ ત્યાં હતી તો ખરી, પણ તે એ જ વેશ ભજવતી હતી એવી અમારી ખાતરી વધુ તહેકીક પછી થઈ. છેવટ, એ માણસે જે વલણ અમારી એક કેમ્રિસ વખતે લીધું—ગમે તેવી નજીવી પાતમાં બોમ્બધડાકાની વાત આગળ લાવે; ગમે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે દૂરે; દુનિયાભરના અતંત્રવાદીઓનાં સરનામાં વારેવારે માગ્યા કરે—તે પરથી અમારો વહેમ મજબૂત બનતાં અમે તેને અજગો કર્યો. તેના જાપામાં સરકાર સામે કરવાના ડાઈનેમાઈટના ધડાકા ને અત્યાચારો ને સોહી રેડવાની જ વાતો આવતી. તે માણસનાં કરતુક અમે બે માસમાં તો બધા પુરાવા સાથે જાહેર કરી દીધાં. વળતા જ દિવસથી જાણું બંધ પડ્યું.

ત્યાર પછી જે વર્ષે પેલા પોલિસઉપરી એન્ડ્ર્યુએ પોતાનાં સંસ્મરણો પ્રગટ કર્યા ત્યારે, તેમાં તેણે એકરાર કર્યો હતો કે એ છાપાનો કઢાવનાર તથા વિપ્લવવાદીઓને માથે જોનો દોષ દોળી પાડવાનો હતો તે, રાજ્યનીતિ અને ઇતિહાસકાર ચાપર્સના બાવલા પાસેના ડાઘનામાઘટના ધગદગ કરાવનાર તે પોતે જ હતો.

આતું બધું કરવામાં ફેંચ તથા બીજી સરકારોને કેટલા પૈસાનું પાણી કરવું પડતું હશે, એ સહેજે કહી શકાય તેવી બાબત છે.

કહી શકું તેવી અનેક જામુસકથાઓમાંની થોડી જ અહીં ઉતારી છે. પણ જ્યારે આપણે એ દુષ્ટોની નીચતા, એમની પાછળનું એમની સરકારોનું લખણટ ખર્ચ, નિર્દોષોની એમને હાથે થતી રંજડ, તેમની દ્વારા કલુષિત થતું સારા ય સમાજનું વાતાવરણ — આ સર્વનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે, એ મદાઅનિષ્ટથી આપણને કંપારી આવ્યા વિના રહેતી નથી.

૧૫

છૂટકારો : ફરીથી ઇંગ્લંડમાં

૧

મૂળપક્ષનાં ફેંચ વર્તમાનપત્રોમાં તેમજ એ દેશની ધારાસભામાં અમને છૂટા કરવા માટે સતત ચળવળ ચાલતી હતી. તેને પરિણામે અમારામાંના ચાર જણ-જણ સાથીઓ અને હું-સિરાયના બધાને ૧૮૮૫ ની પાનખરમાં છોડી દીધા. મારા સંબંધી ધારાસભામાં સરકારને સલાહ પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે જવાબ મળેલો કે “કોપોટકિનને છૂટા કરવામાં બીજા દેશો જોડેના રાજદ્વારી સંબંધોના પ્રશ્ન રહેલો છે.” આનો અર્થ એ કે, અમારો રાજ્ય અલેક્ઝાંડર ધ થર્ડ મને ન છોડવા માટે ફેંચ સરકાર પર દબાણ કર્યા કરતો હતો. આમ

છતાં ચળવળ ચાલુ રહ્યાને કારણે ૧૮૮૬ના જન્યુઆરીની અધવચમાં અમને ચારને તથા કામદારોની એક આત્મભોગી સ્ત્રીનેતા હુસી માઇકલને—જેણે એકારોના એક ટોળાની મોખરે એક લકડિયારાની દુકાને જઈ એ જૂખ્યાંને દુકાનમાંના રોટલા વહેંચી આપેલ, તેથી તેની પર ભરરસ્તે છૂંટ ચલાવવાનો આરોપ હતો, તેને—છોડી મૂકવામાં આવ્યાં.

છટયા પછી હું અને મારી પત્ની પેરિસ આવ્યાં. તેની તબિયત કહેરવેળા ગામડાની વીરીમાં મારે ખાતર સતત કેદ સેવ્યાંને પરિણામે લપડી ગઈ હતી અમે પેરિસમાં થોડા અડવાડિયાં અમારા એક મિત્ર એલી રેકલુસ સાથે રહ્યાં. આ એલી રેકલુસ અને તેનો નાનો ભાઈ એલીસી રેકલુસ એ બેઉને લોકો કેટલીક વાર બેળી હેતા જણાવ છે. પણ મોટા માનવવંશશાસ્ત્રી છે, અને નાનો જૂગોગશાસ્ત્રી. બેઉ સ્વાશ્રયથી બંધવા હતા અને એલી તો સમાજવાદી કુરીઅરનો એકમાર્ગી શિષ્ય હતો. તેણે ‘પેરિસ કમ્યુન’ની પ્રવૃત્તિમાં પણ ભાગ લીધેલો. એ પ્રવૃત્તિકારોના હાથમાં સત્તા આવી ત્યારે તેમણે તેને ફ્રાંસના રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલયનો તથા જીવનના મંચહરથાનનો ઉપરીઅધિકારી નીમ્યો હતો. એ પક્ષી તેણે રૂડી રીતે શોભાવી હતી. તેને માનવીના અને ધર્મોના વિકાસમાં અત્યંત રસ હોવાથી એ વિષયનાં પુસ્તકો પણ તેણે લખ્યાં છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરનાં સમાજશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો કરતાં પણ એ કેટલીક બાબતમાં ચઢીઆતાં ગણાય; કારણ, સ્પેન્સરમાં અસાધારણ શુદ્ધિપ્રભાવ હતો એની ના નહિ, પણ પ્રાથમિક, વિકસતા માનવીના જીવન સાથે તેનું હૃદય એટલું તાદાત્મ્ય ન સાધી શકતું, જેટલું એલીના હૃદયને સહજ હતું. વળી તે સ્વભાવે પણ ઘણો મીઠો અને નમ્ર હતો.

પેરિસમાં અમે રહ્યાં ત્યારે ત્યાં સમાજવાદ અને અતંત્રવાદની પ્રવૃત્તિઓ જોસખેર ચાલતી હતી. હુસી માઇકલ રોજ રાતે બાપજો દેશતી અને કામદારો તેમજ મધ્યમવર્ગીઓનો જીરવો જગૃત કરતી.

એ સમય પહેલાંની તેની લોકપ્રિયતા હવે ધણી વધી અને વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ તો તેને પૂજતા જ. જો કોઈ લુસીનું જરા ય વાંકું બોલે તો વિદ્યાર્થીઓ જાહેરમાં—ઉપાધ્યક્ષ જેવી જગ્યાએ પણ—વાંકાબોલાઓ સામે ડીંગલ ઉઠાવ્યા વિના રહેતા નહિ. તેવામાં મેં પણ અતઃક્રમ પર હજારોની એક સભામાં બાપણ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી તુરત જ મેં પેરિસ છોડેલું કેમ કે નહિ તો પ્રત્યાધાતી તથા રશિયાના પક્ષનાં ફેંચ છાપાં મારી સામે શોરબકોર મચાવી મને તુરત જ ફરીથી બંદીખાને નખાવે તેવી ખાતરી હતી.

પેરિસથી અમે લંડન ગયાં ને ત્યાં હું મારા જૂના દોસ્તો રેપનિયાક તથા એકોન્સ્કીને મળ્યો. લંડનનું જીવન હવે નીરસ રહ્યું નહોતું, ચાર વરસ પર હું ત્યાં ગયો ત્યારની ઉદાસીનતા હવે નાશ પામી હતી.

અમે રેશ ખાતે એક નાનું ઘર લઈને રહ્યાં, ત્યાં બોદવાનું તથા બાગ્યાનીનું કામ નિયમિતપણે કરવાને લીધે મારી પત્નીની તબિયત એટલી બધી સુધરી જેટલી કોઈ પણ આરોગ્યત્રવનમાં સુધરી ન જ હોત.

ત્યાર પછીના ઉનાળાની આખરે મારી પર ભારે ફટકો પડ્યો. મને ખબર મળ્યા કે મારો બાઈ અમેરિકાંડર યુગ્મી ગયા છે.

મારી પછી થોડે વખતે તે રશિયામાં જ પકડાયો હતો એ તો મેં અગાઉ કહ્યું છે. ત્યાર પછી બે વરસ તેને ત્યાં જ રાખવામાં આવ્યો અને અંતે દસ વરસ માટે પૂર્વ સાઇબીરિયામાં તેને દંદપાર કરવામાં આવ્યો. એ ભાગની બેજવાળી હવામાં પણ તે પોતાનાં સ્ત્રીબાળકો સાથે રહેતો હતો અને ત્યાંથી મને હું ફેંચ તુરંગમાં હતો ત્યારે પત્રો લખતો હતો. પત્રોમાં તે કુટુંબજીવનના ખજારો ઉપરાંત, ખજોળશાસ્ત્રના પોતાના અભ્યાસ વિશે પણ ઘણું લખતો. તેના જેવા કદપનાશીલ પુરુષને એ વિષયમાં જે જોડો રસ હતો

તેનાથી પ્રેરાઇને તેણે, સંશોધન માટેનાં પુસ્તકાદિ ન્યાં જરાય સુલભ નહિ તેવા સાધ્વીરિયામાં રહીને પણ જે પુસ્તકો રમ્યાં છે તેનાં વેરાનિકાએ મુક્તકંઠે વખાણુ કર્યાં છે. પણ એ કામ લાંબાવવા તે વધુ જીવ્યો નહિ. સાધ્વીરિયામાંથી છૂટવાનો વખત પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનાં સ્ત્રીબાળકોને મારી પાસે મોકલી દીધાં કેમ કે પોતે રશિયા જતાંજ ફરીથી હૃદયાર થવાનો છે તેની તેને ખાતરી હતી અને તેને લીધે ગાઢ નિરાશા તેના જીવનમાં જવાઇ રહી હતી. એ નિરાશાએજ સાધ્વીરિયાની એકલતામાં એક અંધારી રાતે, એ જીવનનો અંત આણ્યો.

સરસ પરિણામ

આ પ્રવૃત્તિમાં મેં ઘણો ભાગ લીધો અને કેટલાક સમાજવાદી અંગ્રેજ ભેદબંધીની સહાયતાથી અતંત્રવાદનો પ્રચાર કરનારું પત્ર 'ફીડમ' પણ ચાલુ કર્યું. અતંત્રવાદ વિશેનાં મારાં બે ફ્રેંચ પુસ્તકોમાંનું એક ખંડનાત્મક મારા મિત્ર એલીસી રેક્યુસે હું જોલમાં હતો ત્યારે જ પ્રગટ કરેલું. તેનો રચનાત્મક ભાગ હવે મેં 'લે રેવોલ્યુતે' માં સખવા માંડ્યો, જે પણ પાછળથી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયો હતો.

એ પુસ્તકોને અંગે મને વિષયનો વધુ અભ્યાસ તથા વિચાર કરવાની જે તક મળી, તેને પરિણામે હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે, હાલના મુધરેલા સમાજમાં ઉત્પાદન તો જરૂર કરતાં વધારે થાય છે, એ ખરીદવા જનતા પાસે નાણાં પણ પૂરતાં છે, ખામી ભરી છે તે માત્ર ઉત્પાદનની વહેંચણી જ, કે જે વ્યવસ્થિત કરનાર સામ્યવાદી રાજ્યતંત્ર હસ્તીમાં આવે, તો જેમ એ બાબતનો નિકાલ થઈ શકે તેમ, વધારાનો નફો જે હાથ મૂકીદાર ખામ્ય છે તે રાજ્યના હાથમાં રહે—આ પ્રકારની વિચારસરણી કેટલાક સમાજવાદીઓની છે, તે જરાબર નથી. હું તો માનતો થયો હતો કે ઉત્પાદન તો જરૂર નેટલું જ છે, તેથી તેમાંથી નફો કંઈ થવાનો નથી; પણ હકીકત તરીકે, લોકો પાસે એ ખરીદવાનાં નાણાં જ નથી. પણ દરેક મુધરેલા

સમાજમાં—પછી તે ખેતીપ્રધાન હોય કે ઉદ્યોગપ્રધાન—ઉત્પાદન હાસના કરતાં બેશક વધારી શકાય અને તે માટે ખેતીનાં આધુનિક ઢંઢનાં સાધનો મોટા પ્રમાણમાં શોધવાં અને પ્રચારવાં જોઈએ તથા શિક્ષણપદ્ધતિને પણ નવી દષ્ટિએ વિચાર એવી રીતે કરવો જોઈએ કે દરેક શહેરીને હાથની ને મગજની બેઉ ખીલવણી કરવાનો પૂરનો અવકાશ મળે. આ અર્થારો મેં ‘નાઇન્ડીન્થ સેન્ચરી’માં એક લેખમાળામાં રણ કર્યા હતા. એ હવે ‘શીલ્ડઝ’ ફેક્ટરીઝ એન્ડ વર્કશોપ્સ’ નામથી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

એક બીજા મહત્વના પ્રશ્ને પણ તેવામાં મારું ઘણું ધ્યાન રોકેલું. ડાર્વિનના ‘જીવનકલ્પ’ના સિદ્ધાંતનો અર્થ સૌ કોઈ તે વખતે એવો કરતા કે જાણે ગોરી પ્રજાઓ નાજી રંગીન પ્રજાને મનમની રીતે દબાવી રહે—તેમનો જાણે નાશ પણ કરી રહે. આ અવજો અર્થ મને પહેલેથી જ ખુચતો હતો. અમારા એક રશિયન પ્રાણીશાસ્ત્રી પ્રો. કેસ્લરની માફક હું પણ માનતો કે “કુદરતમાં તો પરસ્પર સહાયતાના સિદ્ધાંતને પરસ્પર કલ્પના સિદ્ધાંત જેટલું જ સ્થાન છે. પણ માણસજનન, પ્રાથમિક વિકાસને માટે કલ્પના કરતાં સહાયતાનો જ સિદ્ધાંત વધારે અગત્યનો છે.” આ સંબંધીનાં જે લખાણ મેં પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ, જંગલી કહેવાતી જાતો તથા સુધરેલા યુરોપી આદિકાળથી હમણાં સુધીની પ્રજાઓ પરથી દૃષ્ટાંતો લઈને લખ્યાં તે પણ ‘નાઇન્ડીન્થ સેન્ચરી’માં તથા પછી પુસ્તકરૂપે છપાયાં હતાં. એ વિષયને અંગે જે કેટલુંક સંશોધન મારે કરવાનું હતું તે કરતાં મને યુરોપી પ્રજાઓના ઐતિહાસિક વિકાસની વિગતો વિશે તથા મનુષ્યજાતિની ન્યાય-વૃત્તિ અને નીતિભાવનાને લગતા વિકાસવાદી આધારો વિશે ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું.

ઓગણીસમી સદીના આ છેલ્લા દસકામાં સમાજવાદનો જેટલો પ્રચાર ઇંગ્લંડમાં થયો તેટલો પહેલાં કદી નહોતો થયો. ઉપરટપકેથી જોનારને લાગે કે તેવો પ્રચાર નથી.

ઈંગ્લંડની સમાજવાદી પ્રવૃત્તિ

૧

૧૮૮૬માં ઈંગ્લંડમાં સમાજવાદી પ્રવૃત્તિ પૂરબહારમાં હતી. મૂખ્યાત્મક કામદારો તથા કેટલાક મધ્યમવર્ગના જુવાનો પણ તેમાં જોડાયા હતા. તે વખતે દેશ ઔદ્યોગિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ કટોકટીના મામલામાંથી પસાર થતો હતો. કામદારોનાં ટોળાં ગાતાંગાતાં અને દેખાવો કરતાં દ્રક્ષાભર સ્કવેરમાં રાત સુધી ફરતાં હતાં અને રાતે ત્યાં એક છાપું પાથરી, ખીલું ઝોઢી એ નિરાધારો સર્જી રહેતાં. એક વાર તો બર્ન્સ, હાઇન્ડમેન વગેરે મજૂરનેતાઓનાં ભાષણો પછી પિકાડિલીમાંની મોટી દુકાનોની બારીઓના કાચ ભંગાયા હતા તથા હુલ્લડ પણ થએલું. એનાથી થએલો ખળભળાટ ઝાઝી મુસીબત વિના શમ્યો તે એટલા જ માટે કે મધ્યમ તથા ઉપલા વર્ગવાળાઓ આગામી ભવિષ્યે ચેતી ગયા અને જરૂરિયાતોના પ્રમાણમાં તો નાનું પણ એમનો સહભાવ સાબિત કરવાને પૂરતું એવું ભડોળ વેસ્ટ એન્ડના પૈસાદારોએ મજૂરો માટે એકકું કર્યું. નેતાઓને પણ એ કે ત્રણ માસની એવી થોડીથોડી જ સાદી સગ થઈ.

પ્રજના બધા ય વર્ગોનો એ કાળે સમાજવાદમાં તથા સમાજની પુનર્ધટનાની યોજનાઓમાં ધણો રસ હતો. મને પણ

ગરીબતવગર બનેનાં ઘરોમાં કે લતામાં તુરંગપદ્ધતિ વિશે કોઈ વાર, પણ કાઢે ભાગે તો અતંત્રસદ્ધી સમાજવાદ વિશે ભાષણો આપવાનાં નોતરાં મળનાં. તરંગરો સમાજવાદનું ન્યાયીપણું હમેશાં જ સ્વીકારી લેતા, તેને સમજવા પ્રયાસ કરતા, અને વર્ગવર્ગ વચ્ચેની અથડાઅથડી અટકાવવા વધુમાં વધુ ફેટલી છૂટ મૂકી જતી છે એમ પણ પૂછતા. પણ ઇંગ્લેન્ડ બાંધછોડ અને સમાધાનીથી જ ગાડું ગળડાચે રાખનારો દેશ હોય, વિશ્લેષ તો ત્યાં અશક્ય છે એમ પણ મેં જોયું. ગરીબોની સમાજવાદ વિશેની સમજણ પણ મુરપના ખીજ દેશોના કરનાં અંગ્રેજ કામદારોમાં ફેટલેક અંશે મને જુદી જણાયો. ખીજ દેશોના કામદારો ઉપલા વર્ગોની નાની છૂટછોટો કે મહેરબાનીઓથી સંતોષાતા નહિ, પણ સમાજવાદી સિદ્ધાંતને જનહિત માટે કેમ અને ક્યારે અમલમાં લાવકપણે મૂકી શકાય તેથી જ ચર્ચા ઉઠાવતા, ત્યારે અહીં ઉઘોગો રાજ્યને હસ્તક ચાલવા જોઈએ એ સિદ્ધાંત સહેજે સ્વીકારી લેવાને બદલે, એવું કંઈ કરવા માટે વહેવાર ઉપાયો શા હોય શકે, એ શક્ય છે કે કેમ, વગેરે વાસ્તવદર્શી પ્રશ્નો જ વધારે પૂછાતા તથા ચર્ચાતા.

પણ ફ્રાંસ તથા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં મધ્યમવર્ગ તથા કામદારો વચ્ચે જે અંતર પડેલું મેં જોયું હતું તે ઇંગ્લેન્ડમાં નહોતું. અંગ્રેજ મધ્યમવર્ગ કામદારપ્રવૃત્તિમાં સીધાં અને સક્રિય રસ લેતો—તેનું ભરોળ ઉધરાવવાની પેટીઓ લઈ બાગોમાં ફરવા સુધી. તેઓમાંના ઘણા ગામડામાં આમવર્ગને કેળવવા તથા ખીજ રીતે તેમની સ્થિતિ સુધારવા પણ, રસિયનોની જેટલા નહિ પણ થોડા ઘણા ઉત્સાહથી ગએલા જ. પણ એ કામ ફેટલું કપરું ધીરજને તથા શક્તિઓને કસનારું છે એ જાતઅનુભવથી જાણ્યા બાદ તેમનામાં ઘણાખરાએ એ પાછળથી છોડી દીધું હતું.

પણ ખરી રીતે, રોબર્ટ ઓવનની ભાવનાઓને પી ગએલા અંગ્રેજ કામદારવર્ગે ટ્રેડ્યુનિયનો, સરકારી મંડળો તથા શહેરસુધરાઇ દ્વારા સમાજવાદને મોટા પ્રમાણમાં અપનાવ્યો છે. એ જ રીતે, રાજ્ય-સત્તાની સર્વોપરિતા અને કેન્દ્રીકરણને સ્થાને અતંત્રવાદી વ્યક્તિના હકો તથા સ્વેચ્છાનુસાર સંગઠનને આધારે સ્થાનિક પ્રજોના નિકાલની ભાવનાને ગયાં વીસ વરસમાં પ્રચરિત કરવાનો અતંત્રવાદીઓનો પ્રયોગ પણ છેક નિષ્ફળ નીચી ગયો. યુરપ અને અમેરિકામાં પણ (૧૮૭૧ પછી જર્મની સૈનિકવાદી ખનતું ગય છે એ હકીકત છતાં) સામ્યવાદી વિચારો હીકીક ફેલાયા છે. બે કે ત્રણ દસકા પંર—મેં સમાજવાદમાં સક્રિય ભાગ લેવા માંડ્યો ત્યારે—એ પ્રવૃત્તિના કરનારમાં જે ભય અને મંકાય સર્વેત્ર દેખાતાં તે હવે નથી. અને આજે ખારી સત્તાવનની ઉંમરે પણ હું તો એમ માનું છું કે, ગર્ષ ૭ સદી દરમ્યાન—મધ્યકાલીન યુગ પછી—દુનિયાએ કદી નહિ દોડેલો એવો અસાધારણ સામાજિક વિશ્લેષ થવાને માટે વાતાવરણ સર્વત્ર તૈયાર થતું આવે છે. વળી એમ પણ લાગે છે કે સ્થાપિત દ્વિત-સંબંધના ભોગવનાર અને સાવવનાર વર્ગો એ વિશ્લેષ સામે અગાઉ જેવી સદંતર હાંસાઇ પણ નહિ જ દાખવે.

આતું સરસ પરિણામ જેનાથી આવ્યું છે તે, ગયાં ત્રીસ વર્ષમાં દરેક પ્રજાના દરેક વર્ગનાં હમરો સ્ત્રીપુરુષોએ કરેલા પ્રયાસો સર્વથા સ્થાને હતા—તે લેખે લાગ્યા છે—તેની ના કેણુ કદી શક્ય ?